Almir Badnjević

TRAKTAT O BOSNI I HERCEGOVINI

– Država, identitet i vizija budućnosti –

IMPRESUM

Traktat o Bosni i Hercegovini
- Država, identitet i vizija budućnosti –

Autor:
Almir Badnjević

Izdavač:
Association International Academy of
Sciences and Arts in Bosnia and Herzegovina

Za izdavača
Akademik prof. dr. Izet Rađo

Recenzenti
prof. dr. Kasim Trnka
prof. dr. Miodrag Živanović
prof. dr. Cvija Jurković

DTP
Sanin Pehlivanović

Lektura
Armina Musa

Štampa
Blicdruk d.o.o. Sarajevo

Prvo izdanje: 2026.

ALMIR BADNJEVIĆ

TRAKTAT O BOSNI I HERCEGOVINI

- Država, identitet i vizija budućnosti –

Sarajevo, 2026.

RECENZIJA

Rukopis je obima 328 stranica. Osim predgovora, uvoda i zaključka, izlaganje je strukturirano u deset poglavlja od kojih je predzadnje poglavlje Deklaracija o Bosni i Hercegovini; vizija za budućnost. Suštinski može se govoriti o tri tematske cjeline: historija Bosne i Hercegovine od srednjovjekovne države do post-daytonskog perioda; analiza svih segmenata i aspekata bosansko-hercegovačkog društva i države, što je najobimnija cjelina, te od dijela koji predstavlja viziju za budućnost, uključujući pomenutu Deklaraciju.

Prikazani historijski razvoj doima se kao drama u kojoj su akteri Bošnjaci, Srbi i Hrvati sa različitim ulogama u svakom od sedam perioda. Dok je u srednjevijekovnoj državi, uz postojanje različitih religija, dominiralo zajedništvo, u Austro-Ugarskoj monarhiji narodi i vjere žive paralelno. U kraljevini Jugoslaviji, i pored političkog sporazuma i izričite odredbe Vidovdanskog ustava, u potpunosti se ignoriše postojanje Bosne i Hecegovine i njenih Karlovačkim mirom i Berlinskim kongresom priznatih granica. U prvoj i drugoj Jugoslaviji, sve do 1968, Bošnjaci žive sa zabranjenim imenom i jezikom i kao nevidljivi u javnom prostoru. Tek na početku agresije u kojoj je pokušano njihovo istrebljenje, Bošnjaci će se izboriti za vraćanje njihovog tradicionalnog nacionalnog imena i bosanskog jezika. Daytonskim sporazumom nazivi Bošnjaci i bosanski jezik postaju ustavna kategorija koja je garantovana pomenutim međunarodnim ugovorom.

U cjelokupnom historijskom toku, kako podvlači autor, narodi Bosne i Hercegovine su tek u jeku oslobodilačke i antifašističke borbe definisali formulu zajedničkog života prema kojoj je Bosna i Hercegovina i srpska i hrvatska i muslimanska, a nije ni srpska, ni hrvatska ni muslimanska.

Kroz sve ove periode, kako ističe autor, Bošnjaci, Hrvati i Srbi, zajedno sa pripadnicima drugih naroda oblikovali su se kroz zajednički prostor. Dijelovi tog prostora: stećci, gradovi, rijeke, mostovi i planine postali su dio njihovog identiteta. Autor nadahnuto govori o svakom od ovih simbola. Čini se da u obimnoj literaturi o stečcima nema takve poetike kada se govori o njihovom simbolu zajedništva.

Najveći dio knjige (poglavlja II do VII) posvećen je pojedinačnom razmatranju fenomena i procesa koji oblikuju prošlost, sadašnjost i budućnost Bosne i Hercegovine. U nastojanju da obuhvati sve, autor upada u najmanje dva rizika: da ipak nešto propusti ili da se mora zadržati na opštim zaključcima rizikujući da ostane nedorečen. Tako je, na primjer, u impozantnom spisku obrađenih pitanja izostalo razmatranje uloge nauke, akademija i istraživačko - razvojnih centara. Istina, problematizira ulogu današnjih univerziteta, ali se u tome ne iscrpljuje strateška uloga nauke i modernih tehnologija u razvoju Bosne i Hercegovine.

Ocjenjujući post-daytonski period autor s pravom naglašava da su stranke više podizale zidove a ne mostove ne pominjući da je to rezultat u Ustav ugrađenog etničkog balansa triju naroda sa brojnim ustavnim instrumentima zaštite ravnopravnosti koji su se vrlo često koristili za opstrukcije napretka i rješenja od zajedničkog interesa. U interpretaciji daytonskih rješenja, zbog sumarnih objašnjenja, dolazi do nepreciznosti koje se u javnom diskursu mogu zloupotrebiti. Takođe se navodi da država ima snagu koliko se dogovore entiteti, što nije sasvim tačno jer postoje izvorne ustavne nadležnosti institucija BiH. Takođe, o legitimnom predstavljanju se može govoriti samo kada je u pitanju nacionalna reprezentacija u domovima naroda. Generalna primjena ovog prava podrazumjevala bi totalnu rekonstrukciju sistema i definitivno napuštanje demokratske građanske reprezentacije u ustavnom poretku.

Autor u historijskom djelu govori samo o poziciji tri naroda koji su tu historiju stvarali. U nastavku se, u poglavljima II i III ponovo bavi tim narodima tako što poziciji Bošnjaka posvećuje najveću pažnju navodeći da su oni državotvoran narod, da su stub države i da bez njih ne postoji Bosna i Hercegovina. Naglašava da njihova brojčana nadmoć nipošto ne bi smjela voditi u privilegije niti u izolaciju. Posebno je značajno što se u ovome djelu pozabavio pitanjem diskriminirajućeg položaja pripadnika tzv. ostalih naroda i nužnosti osiguravanja njihove ravnopravnosti. U ovom djelu se ukazuje na nastojanja velikosrpske i velikohrvatske politike da podjele BiH i da pripoje dijelove njene teritorije. To je činjenica, ali se ne govori o svakodnevnoj praksi miješanja susjednih država u unutrašnje stvari Bosne i Hercegovine. Tako je, bez značajnije reakcije domaćih zvaničnika, pa i javnosti, usvojen plan Svesrbskog sabora o integrisanju pola države u obliku bh entiteta Republika srpska u ustavni poredak susjedne Srbije. Ne govori se o tome da susjedi trideset godina odbijaju da međudržavnim ugovorima konačno u svakom detalju fiksiraju zajedničku granicu. U turbulentnom preslagivanju geo-strateških odnosa domaće vlasti, pa i javnost, ostaju bez jasne reakcije na enormno naoružavanje Srbije i Hrvatske uz istovremeno blokiranje izdvajanja za modernizaciju Oružanih snaga BiH. Daytonska je obaveza (Aneks I,b) da se održava vojna ravnoteža između BiH i njenih susjeda.

U tekstu se ukazuje na postojanje dvostruke gravitacije bosanskih Srba i Hrvata prema Beogradu, odnosno Zagrebu i prema svojoj domovini Bosni i Hercegovini. Pri tome izostaje konstatacija da je gravitacija prema susjednim zemljama sve veća. Razlog tome je, uz ostalo, što su u ustavnom uređenju BiH naglašene nacionalne posebnosti sa očekivanim centrifugalnim efektom. Izostalo je djelovanje integrativnih elemenata sistema poput slobodnog tržišta i ekonomije, jednakih ljudskih prava na cijeloj državnoj teritoriji, zatim djelovanja nevladinog sektora i ukupnog građanstva. Na neke od ovih elemenata je autor ukazao. Izostala je, međutim, potpunija analiza građanskog, integrativnog elementa.

Autor je pojedinačno studiozno analizirao brojne segmente i djelatnosti u okviru bosanskohercegovačkog društva. Posebno je značajno što se u

većini takvih razmatranja nije zadovoljio prostom deskripcijom, nego je predlagao konkretne aktivnosti za njihovo unapređivanje. Primjera radi našoj dijaspori je posvetio značajan esej u kome je predložio i deset mogućih koraka kako bi se koristio veliki, ne samo finansijski, potencijal dijaspore. Drugo plućno krilo Bosne i Hercegovine – kako autor nominira dijasporu – predstavlja neiskorišten potencijal u transferu znanja i novih tehnologija. Posebno je značajno zalaganje za njenu integraciju u politički život, uključujući zahtjev da se olakša njihovo učešće u izbornom procesu.

Autor se ne zadovoljava samo sa kritičkim osvrtom na sadašnjost i na prošlost Bosne i Hercegovine nego značajan dio svojih razmatranja posvećuje projekciji budućnosti (poglavlja VIII do X). Futuristički gledano on projektuje kako bi država mogla izgledati 2050. godine ako se mudro vodi. Ovdje se ponovo vraća Bošnjacima kao jednom od aktera i nosioca budućnosti Oni moraju biti: " narod mosta, a ne provincije, Narod koji pokazuje da se može biti musliman i Evropljanin, Bosanac i građanin svijeta." (str. 151) Preduslov svega je da opstane i da se obogaćuje zajednički život.

Ključni elementi za ostvarivanje ove projekcije su: stvaralačka uloga mladih, znanje i digitalna suverenost, kreativna ekonomija i kulturna diplomatija te ostvarena cyber sigurnost.

Deveto poglavlje koje nosi naslov: Deklaracija o Bosni i Hercegovini, vizija za budućnost predstavlja sumaran izraz iznesenih saznanja o Bosni i Hercegovini. To je plakat kojim se najavljuju koraci za ostvarivanje najavljene vizije. Autor kroz predloženih deset koraka pokazuje kako doći do obećane budućnosti.

Moto i lajtmotiv ove knjige je da Bosna i Hercegovina nije samo prostor omeđen državnim granicama nego ideja i sposobnost građenja zajedništva. Metafora za to je kuća koju grade svi zajedno i u kojoj ima mjesta za sve. Stalno se naglašava poziv za građenje mostova, a ne zidova.

Zajedništvo naroda i građana koje je trpilo, a i danas trpi napade i opstrukcije, ostaje ključna vrijednost i za budućnost. Ona je izvjesna ako iskoristimo entuzijazam i kreaciju mladih i savremena dostignuća nauke i tehnologije. Rezultati napretka kojeg projektuje autor biće dostupni svim građanima ako se istovremeno budu razvijali demokratski odnosi uz vladavinu prava, nezavisno pravosuđe i stvarne slobodne i poštene izbore.

Zbog vrijednosti koje ima ova knjiga predlažem njeno objavljivanje kako bi bila dostupna svakom patrioti i dobronamjernom građaninu naše zemlje. Knjiga može biti dobar priručnik svakom donosiocu odluka u institucijama javne vlasti.

Sarajevo, 9. februara 2026. godine

Kasim Trnka

RECENZIJA

Naš poznati istraživač i znalac prilika, ali i neprilika na ovim prostorima, upozorava dakle, naš autor, dr Almir Badnjević zorno pokazuje da povijesno vrijeme nije isto što i ono fizikalno. Od drevnih bosanskih stećaka pa na ovamo. Dakako, ovome bih dodao i one koji su stoljećima baštinili tradiciju i njene vrijednosti. Ponajprije pjesnici i drugi umjetnici, ali i znanstvenici iz različitih područja društvenog rada i stvaranja. Mislim osobito na poetiku jednog Maka Dizdara, Izeta Sarajlića, ali i Abdulaha SIdrana, Velimira Miloševića i dr.

Ranije sam ovo prethodno nazivao "ontološkom razlikom".Prije svega zbog toga što je ova razlika trajno i instalirana kako u temelje budućnosti Bosne i Hercegovine, tako i u naš život svagdašnji. To se neposredno može vidjeti i kod različitih temata i našeg profesora Almira Badnjevića, kao što su "država", identitet" ili "vizija budućnosti". Posebno mi se čini važnim ono što je utemeljeno u poetici recimo jednog Maka Dizdara. Svojevremeno sam, u tada znanoj ediciji "Danteon" objavio studiju pod nazivom "Pojam Neprebol" što je, koliko toliko, bar donekle, bacilo više svjetla na tumačenje i razumijevanje nečega za šta mislimo da je davno minulo. Pored toga naglasio bih još nešto što se tiče pitanja države i identiteta. Profesor Badnjevič jako dobro poznaje i ono što je, možda najveći hendikep Bosne i Hercegovine. To je pošast populizma. Stvari su došle dotle da smo sve uvjereniji da ovdje u BiH ne žive više ljudi nego to čine samo narodi. I što je još tragičnije, faktički, po ustavno pravnoj legislativi,ovdje nisu validni svi narodi, već samo oni koji su konstututivni. Dakle,

samo tri naroda. Već odavno, politički primitivizam ne oslobađa društveni prostor svim žiteljima zajednice, već samo onima koji su "konstutivni", mada tek mali broj ovdašnjih stanovnika zna bilo šta što ta konstitutivnost treba da bude. Ako je to tako, ako populizam decenijama, pa i vijekovima, brutalno razara naše društveno tkivo, onda bi valjda bilo nužno pristupiti dekonstrukciji populizma. Ako je to uopšte moguće. U protivnom, diskriminacija će postajati sve jača, a društveni odnosi sve ugroženiji. Takoreći iznutra.

Upravo zbog ovakvih pretećih nevolja, nužno bi bilo podariti svuda i na svakom mjestu, ono što bismo nazvali "vizijom budućnosti Bosne i Hercegovine. Sa punim pravom, na ovome insistira i naš autor ovog Traktata o kojem govorimo.

Dakle, vizija budućnosti je, ako tako mogu reći imperativ, dakako i saputnik na izgradnji jednog istinski ljudskog novuma. Otuda tek radi ilustracije, navodim nekoliko riječi Nicolausa Cusanusa koji je još u petnestom vijeku utvrdio da je vizija najviši stupanj spoznaje: "Najviša mudrost je da Ti znaš kako se nedodirljlvo dodiruje na nedodirljiv način".

Kako je profesor Badnjević postavio i ispisao svoj "Traktat", čini mi se da bi u tematima o "državi" i "viziji" trebalo dodati i kratak komentar o dokumentima Drugog zasjedanja ZAVNOBIH iz 1944. godine. Prema tim dokumentima, nijedan ovdašnji narod ne može imati, sam kao jedan, ekskluzivno pravo na državu Bosnu i Hercegovinu. To mogu, samo zajedno sva tri ovdašnja naroda. S obzirom na navedeno, besmisleni su stavovi u stilu " Bez Bošnjaka nema Bosne i Hercegovine, ili nema samo bez Srba ili pak samo bez Hrvata. I tako dalje. Čak se u pomenutim dokumentima govori i o nužnosti da ta tri naroda budu "zbratimljeni". Upravo u tom i takvom pravcu valjalo bi oblikovati budućnost naše Bosne i Hercegovine.

Takav pristup može, svakako, doprinositi respektabilnosti budućih procesa u našoj zemlji. Naravno, tome bi trebala doprinijeti i izgradnja različitih brana mogućih i stvarnih destrukcija naših društvenih vrijednosti.

Miodrag Živanović

RECENZIJA

1. *Uvod / Ustroj rada:*

Rad se sastoji od deset cjelina od kojih prvih osam obuhvaćaju manja potpoglavlja. Njima prethode sadržaj, predgovor i uvod.

Potrebno je istaknuti ideju s kojom je rukopis nastao i ono što se njime želi postići, odnosno do koga je autor imao namjeru ovim redovima doprijeti. U predgovoru autor navodi da je cilj teksta traganje za zaključcima, a ne njihovo nametanje čitatelju. Svjestan neslaganja, poziva da ova knjiga otvori raspravu i eventualno bude poticaj za slična djela drugih autora.

Nakon uvoda i predgovora u kojima su između ostaloga naznačeni ciljevi, posvete i pozivi na dijalog, slijedi deset poglavlja koja pričaju o Bosni i Hercegovini, njezinoj prošlosti i poukama te današnjoj Bosni i Hercegovini i poukama za budućnost.

Rad se sastoji od sljedećih cjelina: I. *Bosna i Hercegovina – ideja i država*; II. *Bošnjaci kroz vrijeme*; III. *Ostale zajednice i Bosna i Hercegovina*; IV. *Iskustva iz svijeta*; V. *Bosna i Hercegovina danas*; VI. *Opasnosti i izazovi*; VII. *Put zajedništva*; VIII. *Vizija za budućnost;* IX. *Deklaracija o Bosni i Hercegovini: vizija za budućnost;* X. *Kako ideja postaje život*: *deset koraka Bosne i Hercegovine* nakon čega slijedi *Zaključak*.

2. *Analiza sadržaja/ Komentar:*

Tekst govori o Bosni i Hercegovini jučer, danas i iznosi viziju budućeg razvoja, sa sviješću o različitostima koje su utkane u mozaik kako ga autor naziva te nerijetko različitim viđenjima situacije, ovisno o kutu iz kojeg se promatra.

U prvom poglavlju autor obrađuje povijesna razdoblja kroz koje je Bosna i Hercegovina prolazila. Ukazuje na probleme određenog razdoblja, jer svako je bilo bremenito poteškoćama koje su se ogledale primjerice kroz ograničenja i šutnje. I takva obilježja jednog vremena, zabilježena u sjećanjima, utkala su se u kreiranje stavova i odnosa prema Bosni i Hercegovini od strane onih bez kojih Bosne i Hercegovine nema.

Autor se osvrće na Bosnu i Hercegovinu nakon potpisivanja Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini i na mirovne planove koji su mu prethodili iznoseći svoj stav o tome što bi oni značili za Bosnu i Hercegovinu.

Govoriti o Bosni i Hercegovini bez ukazivanja na ulogu Ureda Visokog predstavnika značilo bi stvaranje nepotpune i iskrivljene slike obzirom na supstituiranje vlasti od strane Visokog predstavnika. Tako autor vidi dvojake učinke ovog djelovanja, a to su sprečavanje raspada sustava s jedne strane te pitanje demokratske odgovornosti s druge. Uz navedeno osvrće se i na pitanje suverenosti Bosne i Hercegovine u danim okolnostima.

O Bosni i Hercegovini autor govori predstavljajući umjetničko stvaralaštvo, glazbeno i filmsko. O Bosni i Hercegovini govore stećci, nekropole, planine, rijeke i mostovi koji se opisuju kao simboli Bosne i Hercegovine. Žar i posvećenost koji u nekom trenutku postaju opipljivi se mogu ilustrirati na primjeru pisanja o mostovima kada vas tekst ima potencijal u mislima odvesti da sa jednog od tih mostova promatrate rijeku dok se u misao urezuje ideja o gradnji mostova kao putu i uvjetu opstanka. Ali, o Bosni i Hercegovini autor progovara i kroz pucanj na mostu i olimpijski plamen u Sarajevu.

Drugo poglavlje govori o identitetu Bošnjaka, vjeri kao duhovnoj snazi i islamskoj dimenziji bošnjačkog identiteta, odnosu Bošnjaka prema Bosni i Hercegovini te kulturi i umjetnosti navodeći da one uče da narod živi čuvanjem "knjige i pjesme".

U sljedećem poglavlju autor iznosi stavove o vezama koje Srbi i Hrvati imaju sa Srbijom, odnosno kako autor u naslovu kaže Zagrebom i utjecaju na stanje u Bosni i Hercegovini. Zaključujući, autor Bosnu i Hercegovinu uspoređuje sa kućom u kojoj svi stanari moraju biti ravnopravni i različiti jer "kuća u kojoj neko živi u podrumu, a neko na spratu bez prava da se penje stepenicama, nije dom nego zatvor." Ovo je jedan od primjera koji ilustrira autorovo viđenje Bosne i Hercegovine i njezine budućnosti. Ne vidi je bez Roma, Jevreja i "ostalih" čija uloga pokazuje "da se u Bosni i Hercegovini može živjeti i kao manjina, i kao drukčiji, i kao čovjek bez velike nacije iza sebe". Različitosti za Bosnu i Hercegovinu trebaju biti prednost i prilika.

U poglavlju *Iskustva iz svijeta* autor predočava kako je moguće živjeti zajedno kroz primjere podijeljenih društava s kojima se Bosna i Hercegovina često uspoređuje i koji nedvojbeno pokazuju da je riječ o realnom i provedivom modelu i da nam ta iskustva mogu piti poticaj i putokaz, ali imajući na umu da cvijet iz tuđeg vrta neće jednako cvjetati kada se presadi. Autor, što metodološki osnažuje način izlaganja materije, izdvaja pouke za Bosnu i Hercegovinu jedna od kojih je da "kompromis nije poraz" i da je mir vrt koji se zalijeva i povjerenjem.

U poglavlju pod naslovom *Bosna i Hercegovina danas* autor govori o daytonskom ustavnom uređenju, izazovima i prilikama, opasnostima pred kojima se Bosna i Hercegovina nalazi, putu zajedništva kroz primjerice zajedničke politike.

Daytonskim mirovni sporazumom zaustavljen je rat u Bosni i Hercegovini. To je njegov temeljni doprinos i ono što je potrebno imati na umu i kada se njegov uspjeh problematizira ili negira. Ustavom je uspostavljen složen oblik državnog uređenja sa mehanizmima koji se unatoč intenciji zaštite

mogu pretvoriti u blokade i kočnice. Ovdje se postavlja i pitanje očekivanja od Daytonskog sporazuma odnosno Ustava Bosne i Hercegovine - je li se protekom vremena Aneks IV mogao i trebao nadograđivati u cilju osiguranja stabilnosti i zajedničkih veza za kojima njezini narodi tragaju. Govori o konkretnim odredbama Ustava koje se odnose na sastav Predsjedništva Bosne i Hercegovine, Vijeće ministara, Parlamentarnu skupštinu, mogućnostima blokade rada zakonodavnog tijela kroz institut veta odnosno mehanizam vitalnog nacionalnog interesa. Veto se može promatrati kao mogućnost blokade na strani manjinskih segmenata pa nije naodmet spomenuti da praksa u Bosni i Hercegovini to ne potvrđuje. Autor progovara o odgovornosti većine navodeći i povijesne lekcije koje je danas nužno znati i razumjeti kako se negativna iskustva ne bi našla na putu Bosni i Hercegovini danas i njezinoj budućnosti.

A danas se, kada je riječ o djelovanju političkih elita ne može zanemariti pravac čiji je cilj osiguranje dominacije najbrojnijeg segmenta u društvu. Autor još jednom slikovito i upečatljivo zaključuje o putu zajedništva u ravnopravnosti različitih segmenata riječima da se "ključevi ne ostavljaju u džepu jednog čovjeka, nego vise na ekseru na koji svako iz kuće može dohvatiti, da bi se po potrebi otključalo, a ne zaključalo." Postavlja pitanje može li kompromis iz Daytona biti temelj trajne budućnosti. Ovo se pitanje može postaviti i čitatelju potvrđujući uvodno spomenutu namjeru da knjiga otvori rasprave.

Europski put Bosne i Hercegovine važan je dio mozaika kako u ovom tekstu tako i ako promatramo njezinu sadašnjost i gledamo u budućnost. Bosna i Hercegovina napreduje na tom putu, ali Europska unija ostaje "obećanje koje generacije mladih i dalje drži u nadi da Bosna i Hercegovina može biti zemlja stabilnosti, reda i blagostanja." U tekstu se daje osvrt na odluke Europskog suda za ljudska prava u odnosu na Bosnu i Hercegovinu kada je riječ o postojanju diskriminacije i čija je implementacija usko vezana za napredak na europskom putu. Kod analize puta Bosne i Hercegovine ka Europskoj uniji predočeni su primjeri i prijedlozi konkretnih promjena, slično kao kod pitanja veze Bosne i Hercegovine sa svojom dijasporom koja može biti i njezin oslonac i pokretač.

U poglavljima koja slijede pod naslovima *Opasnosti i izazovi i Put zajedništva* autor detektira u tom smislu iskušenja i izazove, ali analizira i primjere za partnerstvo pokazujući još jednom da se u knjizi uz analizu postojećeg stanja daje i vizija budućnosti što je i jedan od razloga zbog kojih se ovaj tekst preporučuje čitateljima. Poseban naslov posvećen je ženama koje opisuje kao čuvarice ognjišta i graditeljice mostova, te predlaže kako osnažiti njihovu ulogu u suvremenom društvu.

Ono što tekstu koji će se naći pred čitateljem, u formi koju je autor smatrao najboljim izborom obzirom na ideje i postavljene ciljeve, daje upečatljivost i potvrđuje znanja i iskustva autora kao i njegovu spremnost na aktivno sudjelovanja u stvaranju bolje budućnosti, je vizija te budućnosti iznesena u poglavlju istog naziva (*Vizija za budućnost*) kroz dvije perspektive, tamnu i svijetlu, s naglaskom na put koračajući kojim se dolazi do svijetle strane, konkretno i zorno opisanim po točkama za koje autor navodi da "nisu lista želja nego osnovna operativna etika".

Nastavljajući se na vizije budućnosti, u sljedećem poglavlju (*Deklaracija o Bosni i Hercegovini: vizija za budućnost*) autor je sačinio i predstavlja Deklaraciju u čijoj se preambuli navodi da ona nije pravni akt nego "izraz volje da se iz iskustva prošlosti izvuče putokaz za budućnost".

U poglavlju *Kako ideja postaje život: deset koraka Bosne i Hercegovine*, ujedno i posljednjem, autor predlaže konkretne mjere, njih deset i uz svaku navodi mjeru napretka. Smatra da bi ostvarenje samo jednog dijela predloženih mjera u sljedećih deset godina dovelo do vidljivih promjena.

U *Zaključku* autor daje završnu misao o tome kako je moguć opstanak Bosne i Hercegovine. On podrazumijeva opredijeljenost svih za suživot svakodnevnim izborom. Završava mišlju da "Bosna i Hercegovina nije samo zemlja između rijeka i planina. Ona je ideja da zajednički život pobjeđuje podjele".

3. *Mišljenje o radu i zaključak*

Analizirani tekst pokazuje izraziti trud autora, provedeno istraživanje i veliko znanje u podlozi napisanog. Od prvih stranica ovaj tekst govori o suživotu, nužnosti priznavanja različitosti kako bi se osjećalo zajedničko, građenju mostova i povjerenja, a konkretni prijedlozi i pouke u službi su stvaranja uvjeta za život koje želimo ostaviti budućim generacijama. Uz redove koji odražavaju iskrene želje za bolju Bosnu i Hercegovinu i ljubav prema svojoj zemlji, autor jasnim vizijama i konkretnim prijedlozima mjera koje imaju kapacitet dovesti do željenih ciljeva čini odmak od jednog ka drugom stilu pisanja.

Naše generacije nisu kako autor kaže prve koje su se našle pred iskušenjem, ali učenje iz povijesti i iskustva je snaga budućnosti. Stradanja su ostavila rane na svim stranama, a još jedna nit koja se provlači kroz poglavlja jest da naučene lekcije trebaju biti opomena i dokaz da se u tami može tražiti svjetlo. Razlike je potrebno priznati i poštovati. Tako one postaju prednost, prepoznatljivost i bogatstvo, jedinstvenost svojstvena Bosni i Hercegovini.

Eventualna neslaganja, propitivanja, traganja za argumentacijom nakon analize i čitanja teksta, primjerice o odnosu brojčanog sudjelovanja i ravnopravnosti, u funkciji su ostvarenja onoga što autor želi postići. Želi otvoriti dijalog, ne nametati zaključke. Želi vratiti pogled na to da tko "želi Bosnu i Hercegovinu samo za sebe, taj je već počeo da je gubi, a ko je želi za sve, taj joj produžava vijek."

Tekst nije stremio odlikama znanstvenog. Njegov cilj je jasno naveden na prvim stranicama i ovdje opisan. Ipak, ukazuje na probleme i analizira ih, npr. na korupciju kao unutarnjeg neprijatelja države, ne zadržava se na nabrajanju ili deskripciji jer nakon toga formulira pouke i precizno predstavlja mjere i učinke koje mogu osigurati gospodarski i drugi napredak. Pitanja analizira s više aspekata što čitatelju otvara prostor za kreiranje vlastitog stava. Tako uz prednosti digitalizacije i digitalnog identiteta ukazuje na značaj privatnosti i problem njezina očuvanja. Stavljajući predmet

razmatranja u širi kontekst iznosi kao problem pitanje obezvrijeđenosti znanja u suvremenom svijetu u kojem lajk postaje mjerilo vrijednosti.

Autor progovara jezikom koji omogućava vizualizaciju napisanog, i koji nosi snažan pečat njegova osobnog viđenja, te traži i omogućava čitanje u jednom dahu, ali s druge strane kada to obrađivana problematika zahtijeva jasno i precizno formulira pouke i prijedloge temeljene na proučavanju, istraživanju i iskustvu. Pouke kojima se završava obrada pojedinih tema ostaju čitatelju na promišljanje.

Tekst karakteriziraju u pojedinim trenutcima opipljiva sentimentalnost, otvorenost, širina promišljanja, preciznost i pristup formuliranju konkretnih prijedloga kojem su u temelju stečena znanja i iskustva te napori uloženi u analizu učinaka. Oni kojima se autor kroz ove redove obraća će imati priliku čitati o njegovim promišljanjima o Bosni i Hercegovini, prošlosti, stanju i mogućnostima te o svemu navedenom raspravljati ili pak tragati za zaključcima i rješenjima čime bi se ostvario cilj autora da raspravu ne zatvara, ne nameće zaključke nego ih s čitateljem traži.

Imajući u vidu sve navedeno predlažem objavu rukopisa prof. dr. Almira Badnjevića "Traktat o Bosni i Hercegovini – *Država, identitet i vizija za budućnost* – ".

Mostar, 20.2.2026. godine

Cvija Jurković

Sadržaj

RECENZIJE **5**

PREDGOVOR **25**

UVOD **29**

I. BOSNA I HERCEGOVINA - IDEJA I DRŽAVA **33**

1.1. Srednjovjekovna Bosna 33
1.2. Osmansko doba: Bosna kao mozaik i bedem 38
1.3. Austro-Ugarska Bosna: između moderne države i podaništva 50
1.4. Kraljevina i rat: nestanak i obnova Bosne i Hercegovine 63
1.5. Socijalistička Bosna i Hercegovina: industrijski div i snovi o zajedništvu 68
1.6. Nezavisna Bosna i Hercegovina: kruna i rana 81
1.7. Bosna i Hercegovina poslije Dejtona: između mira i zamrznutog rata (1995–2025.) 89
1.8. Simboli Bosne i Hercegovine: stećci, mostovi, rijeke, planine, i gradovi kao metafore zajedništva 100
Planine Bosne i Hercegovine 124
1.9. Bosna i Hercegovina i njeni narodi: kako su se Srbi, Hrvati, Bošnjaci i drugi oblikovali kroz zajednički prostor 133

II BOŠNJACI KROZ VRIJEME **141**

2.1. Identitet Bošnjaka: od bogumilstva, preko islamizacije, do moderne nacije 141
2.2. Islamska dimenzija: vjera kao duhovna snaga, ali i granica koju ne treba zatvoriti 144
2.3. Bošnjaci i država Bosna i Hercegovina: zašto bez Bošnjaka nema Bosne i Hercegovine? 146

III OSTALE ZAJEDNICE I BOSNA I HERCEGOVINA **151**

3.1. Srbi i Bosna i Hercegovina: između pripadnosti i težnje ka Srbiji. 151
3.2. Hrvati i Bosna i Hercegovina: između domovine i Zagreba 153

3.3. Ostali narodi i građani: Jevreji, Romi i "ostali" kao dio bosanske slike ... 155
3.4. Zajednička kuća se ne gradi bez svih stanara ... 156
3.5. Religije u Bosni i Hercegovini: mostovi i iskušenja ... 157

IV ISKUSTVA IZ SVIJETA ... 159

4.1. Primjer Belgije i Švicarske: kako složene države opstaju? ... 159
4.2. Primjer Sjeverne Irske: mir je moguć kroz balans i sporazume. ... 162
4.3. Primjer Južne Afrike: pomirenje kroz istinu i pravdu ... 164
4.4. Primjer Kanade: multikulturalizam, moć obrazovanja i jezika ... 165
4.5. Pouke za Bosnu i Hercegovinu: šta primijeniti, a šta izbjeći? ... 166

V BOSNA I HERCEGOVINA DANAS ... 169

5.1. Ustavna arhitektura Dejtona: realnost i ograničenja ... 169
5.2. Bošnjaci kao većina: odgovornost, a ne privilegija ... 171
5.3. Srbi i Hrvati danas: izazovi i prilike za partnerstvo ... 177
5.4. Građani i "ostali": između diskriminacije i nove šanse ... 185
5.5. Evropski put Bosne i Hercegovine: šansa ili iluzija? ... 190
5.6. EU put kao radni plan, ne parola ... 193
5.7. Demografija i zdravstvo ... 195
5.8. Mediji, dezinformacije i medijska pismenost ... 199
5.9. Dijaspora: snaga koja može promijeniti Bosnu i Hercegovinu ... 203
5.10. Kako snagu pretvoriti u poredak: od emocije do institucije ... 215

VI OPASNOSTI I IZAZOVI ... 219

6.1. Zašto Bošnjaci ne smiju pasti u zamku izolacije ... 219
6.2. Velikosrpska i velikohrvatska ideologija: stalni izazov bosanskoj cjelovitosti ... 224
6.3. Korupcija i unutrašnja slabost: najveći neprijatelj države iznutra ... 228
6.4. Pravosuđe i antikorupcijska arhitektura: "10 tvrđih vijaka" ... 231
6.5. Globalne sile: kako geopolitika koristi Bosnu i Hercegovinu kao poligon ... 234
6.6. Pouka: kako pretvoriti opasnosti u snagu? ... 236

VII PUT ZAJEDNIŠTVA ... 239

7.1. Zašto Bošnjaci moraju misliti državno i historijski? ... 239
7.2. Partnerstvo sa Hrvatima: realna šansa za evropski put ... 241
7.3. Dijalog sa Srbima: nužnost, bez obzira na težinu ... 242

7.4. Zajedničke politike: obrazovanje, ekonomija, sigurnost i digitalna transformacija ... 244
7.5. Sport kao zajednička politika i meka moć ... 249
7.6. Klimatske promjene, okoliš i "pravedna tranzicija" ... 252
7.7. Lokalna samouprava i pametni gradovi ... 256
7.8. Bosna i Hercegovina kao most između Istoka i Zapada ... 259
7.9. Čuvarice života i mostova: žene Bosne i Hercegovine ... 264
7.10. Uključivost: manjine i pristupačnost ... 268

VIII VIZIJA ZA BUDUĆNOST ... 273

8.1. Bosna i Hercegovina 2050. godine: kako može izgledati država ako se mudro vodi? ... 273
8.2. Bošnjaci kao narod evropske vizije i islamskog duhovnog nasljeđa ... 276
8.3. Mostovi budućnosti: mladi, znanje i digitalni identitet ... 280
8.4. Kreativna ekonomija i kulturna diplomatija ... 287
8.5. Cyber-sigurnost i digitalna suverenost ... 291
8.6. Kultura sjećanja i praštanja: kako prevazići teret prošlosti? ... 294
8.7. Zajednički život kao jedina garancija opstanka ... 295
8.8. Praktične smjernice: od ideje do djelovanja ... 299
8.9. Zavjet Bosni i Hercegovini i njenim narodima ... 300

IX DEKLARACIJA O BOSNI I HERCEGOVINI: VIZIJA ZA BUDUĆNOST ... 305

X KAKO IDEJA POSTAJE ŽIVOT: DESET KORAKA BOSNE I HERCEGOVINE ... 311

ZAKLJUČAK ... 321

O AUTORU ... 325

PREDGOVOR

Knjige se pišu iz različitih razloga. Neke da bi zabilježile događaje, druge da bi opravdale ideje, a treće da bi podigle spomenik samim autorima. Ova knjiga nije nijedna od tih. Ona je, prije svega, zavjet. Zavjet zemlji koja nas je rodila i koja će nadživjeti svakog od nas, koliko god se trudili da ostavimo trag. Zavjet generacijama koje dolaze, da im ostavimo ne samo historiju koju će učiti, nego i viziju kojom će se voditi. Zavjet mrtvima, da njihova žrtva ne bude uzaludna, te zavjet živima, da znaju kako Bosna i Hercegovina može opstati samo ako se svi zajedno takmičimo u tome ko će više uraditi za nju, a ne jedni protiv drugih.

Mi, pojedinci, prolazni smo. Naši životi su kap u rijeci vremenu, ali država, ideja Bosne i Hercegovine, jeste tok koji traje stoljećima. Koliko god da mislimo da smo veliki, pred njenom snagom i trajanjem mi smo mali. To nije razlog da odustanemo, već obaveza da damo najbolje od sebe. Ako smo mi prolazni, a Bosna i Hercegovina traje, onda je jasno da sve što činimo, činimo u ime onih koji ostaju, odnosno građana, djece i onih koji će tek doći. Svako od nas, pa i najmanji, u tom poretku ima svoje mjesto, svoju ulogu i svoju odgovornost.

Ova knjiga ne pretenduje da bude konačna istina, niti da zauzme mjesto zakona, političkog programa ili deklarativnog čina. Ona želi biti traktat u izvornom smislu te riječi, promišljanje o državi, njenoj prošlosti, njenim lomovima i njenim mogućnostima. Traktat ne zapovijeda, on poziva. Ne nameće zaključke, nego ih traži zajedno sa čitaocem. Ne zatvara raspravu,

nego je otvara i ostavlja je živom, svjesnu da svako vrijeme nosi svoja pitanja i svoje odgovore.

Ovu knjigu posvećujem, prije svega, građanima Bosne i Hercegovine, onima koji je vole, onima koji je kritikuju i onima koji možda nemaju snage da je brane, ali u sebi nose osjećaj da pripadaju ovom prostoru. Posvećujem je i svima onima koji su možda kompetentniji, obrazovaniji ili mudriji od mene da napišu knjigu ovakvog tipa, ali je nisu napisali. Možda će ova knjiga, makar skromno, biti podsticaj da i oni progovore i ostave svoj amanet. Posvećujem je i svima koji će kritizirati njen sadržaj, jer kritika, ako je iskrena, može biti najveći dar i najvredniji doprinos.

Najviše od svega, posvećujem je onima koji tek dolaze. Djeci Bosne i Hercegovine, rođenoj ovdje ili u dalekim zemljama, koja će sutra nositi naše ime i našu sudbinu. Ova knjiga želi da im pokaže da su njihovi djedovi i očevi, njihove majke i nane, znali misliti ne samo o sebi, nego i o onome što dolazi. Da su znali gledati dalje od svojih sitnih interesa i razumjeli da država nije privatna imovina, nego zajednička kuća.

Ova knjiga je i podsjetnik da se ne smijemo nadmetati u tome ko je veći narod, ko ima više prava ili ko je više stradao. Pravo takmičenje, ako smo mudri, jeste u tome ko će više doprinositi Bosni i Hercegovini, ko će napraviti jače mostove, sigurnije institucije, bolje škole i pravednije zakone. To je jedino takmičenje u kojem svi mogu pobijediti, dok sva druga vode u provaliju. Mostovi ovdje nisu metafora bez sadržaja, jer pogled na most u Mostaru, obnovljen iz pepela, ili na Latinsku ćupriju u Sarajevu, svjedoka i tragedije i novog početka, pokazuje da ono što se ruši može biti podignuto ponovo ako postoji volja. Mostovi su oduvijek služili spajanju i nikada nisu građeni da bi razdvajali.

Bosna i Hercegovina nije zemlja jednog čovjeka, jedne generacije ili jedne ideologije. Ona je zemlja svih koji su prošli kroz njene rijeke i planine, svih koji su je branili i gradili i svih koji će je tek nastaviti čuvati. Naše generacije nisu prve koje su se našle pred iskušenjem, niti će biti posljednje, ali su možda prve koje imaju šansu da uče i iz vlastite historije i iz iskustava

cijelog svijeta. Povelja Kulina bana, zasjedanje ZAVNOBiH-a u Mrkonjić Gradu i obnova ruševina nakon opsade Sarajeva pokazuju da je Bosna i Hercegovina u najtežim vremenima znala pronaći snagu za budućnost. Ne zaboravimo da se, dok je Evropa ogrnuta plaštom mračnog srednjeg vijeka progonila drugačije, na ovom prostoru rađala ideja prihvatanja i suživota kao temelja zajednice.

Zato ova knjiga želi biti i amanet i izazov. Amanet da se ne zaboravi krv i suze koje su natapale ovu zemlju. Izazov da se ne zadovoljimo pukim opstankom, nego da pronađemo način kako da živimo bolje i dostojnije. Amanet da se ne zaboravi da su naši roditelji i djedovi gradili puteve, škole, mostove i tvornice i u najtežim vremenima. Izazov da ih nadmašimo, jer današnja Bosna i Hercegovina ne smije biti manja od jučerašnje.

Ova knjiga je i lična posveta. Mojoj majci Emiri i ocu Mirsadu, koji su me učili da čovjek vrijedi onoliko koliko vrijedi njegova riječ i njegov rad. Mojoj supruzi Elmi, koja zna nositi terete zajedno sa mnom, i djeci Zari i Zejdu, kojima želim ostaviti ne samo knjigu, nego i državu u kojoj će moći živjeti slobodno, dostojanstveno i ponosno. Potječem iz porodice Badnjević, porodice čije je ime kroz historiju nosilo različite odgovornosti, ali i obavezu služenja zajednici. Ta prošlost za mene nije izvor titule niti nostalgije, nego stalni podsjetnik da se vrijednost ne nasljeđuje imenom, nego se svakodnevno potvrđuje djelima i odnosom prema zemlji kojoj pripadamo.

Posebnu zahvalnost dugujem onima koji su svojim znanjem, pažnjom i dobronamjernom kritikom pratili nastanak ove knjige i pomogli da njene misli dobiju jasniji i potpuniji oblik. Prof. dr. Izet Rađo, mr. sc. Adnan Tulić i Sanin Pešto dipl. iur, svojim su izuzetno korisnim komentarima, sugestijama i promišljenim zapažanjima dali ovom rukopisu dodatnu širinu i dubinu. Njihovo čitanje nije bilo tek formalno, nego posvećeno i savjesno, vođeno željom da svaka izgovorena riječ bude preciznija, svaka misao odgovornija, a svaka poruka jasnija. U vremenu u kojem se često govori bez slušanja i piše bez dijaloga, njihova spremnost da podijele svoje znanje i iskustvo predstavlja dragocjen čin akademske i ljudske solidarnosti. Ova

knjiga stoga nosi i trag njihove misli kao tihi znak zajedničkog nastojanja da se o Bosni i Hercegovini promišlja ozbiljno, odgovorno i sa nadom.

Na kraju, neka ovo bude posveta samoj Bosni i Hercegovini, zemlji koja nas iskušava, ali nas i oblikuje. Zemlji u kojoj nikada nije bilo lako, ali u kojoj je uvijek vrijedilo ostati i boriti se. Bosna i Hercegovina nas je iskušavala vijekovima, ali je znala nagraditi one koji su je voljeli djelima, a ne riječima. Ova knjiga je moj pokušaj da toj zemlji vratim makar djelić onoga što nam je dala, ime, dom i mogućnost da živimo kao ljudi.

UVOD

Bosna i Hercegovina je oduvijek bila prostor pitanja, a rijetko prostor konačnih odgovora. Njena historija je knjiga koja se neprestano dopisuje i stranica koja se nikada ne zatvara. U toj knjizi nema jedne istine niti jednog puta, ima samo stalnog traganja. Uvijek između carstava, uvijek između naroda, uvijek između različitih vizija svijeta, Bosna i Hercegovina je naučila da opstaje ne tako što bira jednu stranu, nego tako što gradi mostove između njih.

Zašto ova knjiga danas? Zato što nijedna zemlja ne može živjeti na starim manifestima. Svako vrijeme traži svoju riječ, ali i svoju mjeru odgovornosti. Povelja Kulina bana iz 1189. godine bila je glas svog doba, glas slobodne trgovine i prvog međunarodnog priznanja bosanske državnosti. Stoljećima kasnije, Islamska deklaracija Alije Izetbegovića bila je glas muslimana u jugoslavenskom okviru, nastao u vremenu u kojem su i identitet i sloboda vjernika tražili riječi da bi se prepoznali. Taj tekst, često prepisivan i često pogrešno čitan, potiskivan je u dva krajna tumačenja: jedni su ga pretvarali u dokaz navodne skrivene teokratije, drugi u ikonu lišenu svake kritičke rasprave. U svojoj suštini, Islamska deklaracija je prije svega moralno-politički esej i poziv da vjera bude savjest, a ne sredstvo prisile, da se sloboda jednog ne gradi na uskraćivanju slobode drugoga, te da se društvo mjeri odgovornošću i dostojanstvom čovjeka. U bošnjačkoj memoriji ona zauzima mjesto podsjetnika da se u vremenima potiskivanja tražila riječ koja vraća uspravan hod. U državotvornoj pameti današnjice, ona traži zrelu lektiru i želi da bude inspiracija za etiku i rad,

a ne matrica za zatvaranje, te traži da se prevodi u institucije koje štite svakoga, a ne u rovove koji dijele. "Homogena Srbija" Stevana Moljevića i "Načertanije" Ilije Garašanina bili su ideološki temelji nacionalnog pitanja Srba, dok je Memorandum SANU postao njegov praktični pokretač. Hrvatska Deklaracija o Domovinskom ratu bila je glas jedne borbe za državu. Sve ove tekstove, koliko god međusobno različite, povezuje jedna činjenica: govorili su o trenutku u kojem su nastali. Ovaj traktat ne pristupa tim dokumentima da bi im presuđivao, nego da bi razumio vrijeme koje ih je iznjedrilo i pouke koje iz njih proizlaze. Nijedan od tih tekstova ne može govoriti o današnjem vremenu, vremenu u kojem su izazovi i mogućnosti Bosne i Hercegovine jedinstveni i neponovljivi.

Današnji svijet je drukčiji. Bosna i Hercegovina je nezavisna, ali krhka. Njen ustav, pisan u vojnoj bazi u Dejtonu, nije nastao kao vizija budućnosti, nego kao prekid rata. On ju je spasio od potpunog nestanka, ali ju je istovremeno zarobio u okvirima koji sputavaju njen puni razvoj. Ustav koji zaustavlja rat nije isto što i ustav koji otvara horizonte. Njene institucije su slabe, njeni građani nepovjerljivi, njena mladost rasuta po svijetu. Gotovo trećina stanovništva danas živi u dijaspori. To nije samo statistika, nego istovremeno i tragedija i šansa. Tragedija jer se gube mladi i obrazovani ljudi, šansa jer u njima postoje nosioci znanja, kapitala i iskustava širom svijeta. Istovremeno, unutrašnja korupcija i dalje izjeda tkivo države, poput hronične bolesti koja se godinama ne liječi. Aristotel je u Nikomahovoj etici korupciju opisao kao kvarenje moralnih vrijednosti, a historija pokazuje da se carstva ne ruše samo vanjskim napadima, nego mnogo češće unutrašnjim propadanjem. Rimsko carstvo nisu uništili Avari ni Huni, nego korupcija vlastitog senata. Ta lekcija ostaje aktuelna i danas, kao opomena, a ne kao presuda.

U isto vrijeme, pred Bosnom i Hercegovinom stoje mogućnosti kakve nikada ranije nije imala. Digitalna transformacija daje šansu da preskoči decenije zaostalosti i izgradi institucije sposobne da služe građanima, a ne same sebi. Evropska unija nudi put sigurnosti i razvoja, ali samo pod uslovom da se pokaže spremnost za reforme, odgovornost i dosljednost. Ljudi Bosne i Hercegovine, rasuti širom svijeta, predstavljaju potencijal kakav

nijedna ranija generacija nije imala. Njene ratne rane, koliko god bolne, ujedno su i podsjetnik da su najteži izazovi već jednom savladani i da se iz tame može izaći u svjetlo.

Ova knjiga je potrebna ne da ponovi već izgovoreno, nego da pokuša izreći ono što još nije. Ne kao manifest, nego kao traktat. Ne kao zbir gotovih rješenja, nego kao poziv na promišljanje. Vizija koju nudi mora nadilaziti strahove i iluzije. Strah da će se zemlja ponovo raspasti i nestati, iluziju da će neko drugi riješiti probleme umjesto nas. Ta vizija mora biti zasnovana na onome što Bosna i Hercegovina jeste: zemlja tri konstitutivna naroda i svih drugih građana, zemlja koja je istovremeno evropska i balkanska, zemlja koja u svom pamćenju nosi islam, kršćanstvo i judaizam, ali se ne smije zatvoriti ni u jedan identitetski tor.

Prošlost ove zemlje je teška i krvava, ali i duboko poučna. Ona pokazuje da Bosna i Hercegovina nikada nije bila samo teritorija, nego uvijek i ideja. U srednjem vijeku bila je kraljevstvo između Rima i Carigrada, sa svojim posebnim putem. U osmanskom periodu zapadni bedem islama, ali i prostor u kojem su džamije i crkve stajale jedna pored druge. U austrougarskom razdoblju laboratorija modernizacije, sa željeznicama, školama, bolnicama i zakonima. U Jugoslaviji mala Jugoslavija, ogledalo cijele federacije. U ratu devedesetih simbol genocida, ali i otpora. Svaka epoha je ostavila trag i poruku. Iz svih njih proizlazi ista pouka: Bosna i Hercegovina opstaje kada je most, a propada kada postane zid.

Budućnost Bosne i Hercegovine je neizvjesna, ali nije unaprijed izgubljena. Ona može biti evropska država ako pronađe snagu da premosti vlastite podjele. Može biti moderna država ako izgradi digitalni identitet i institucije koje rade za građane. Može biti zemlja iz koje mladi ne odlaze ako im pruži razlog da ostanu. Međutim, može postati i prazna zemlja sjećanja ako nastavi ponavljati iste greške.

U ovoj viziji posebno mjesto imaju Bošnjaci. Kao najbrojniji narod i narod bez rezervne domovine, njihova sudbina je neraskidivo vezana za sudbinu Bosne i Hercegovine. Njihovo ime se mijenjalo kroz historiju, ali je

njihova odgovornost ostajala ista. Govor o toj odgovornosti ne znači privilegiju, nego teret koji historija često stavlja na one koji su najbrojniji. Bošnjaci ne smiju razmišljati isključivo kao vjerska zajednica, jer bi država svedena na jednu vjeru postala krhka i tuđa. Njihova uloga mora biti šira: da budu narod koji spaja, a ne zatvara. Međutim, jako važno je naglasiti da Bosna i Hercegovina nije samo priča o Bošnjacima. Ona je i priča o Srbima i Hrvatima, Jevrejima i Romima, i svim građanima koji su kroz stoljeća gradili ovu zemlju. Nijedna kuća ne može stajati bez svih svojih zidova.

Ova knjiga želi ponuditi viziju zajedničkog života, zasnovanu na iskustvima svijeta i mudrosti historije. Belgija, Švicarska, Sjeverna Irska i Južna Afrika pokazale su da je moguće prevladati duboke podjele. Njihovi modeli nisu savršeni, ali su održivi. Bosna i Hercegovina iz njih mora učiti, ne kopirati, nego prilagoditi vlastitoj stvarnosti.

Knjiga će kroz osam poglavlja i zaključak pokušati ispričati priču o Bosni i Hercegovini, o njenoj prošlosti, narodima, opasnostima i šansama. Ona ne želi biti zatvoreni tekst, nego otvoreni dokument, podsjetnik i inspiracija.

Najvažnije, ova knjiga želi pokazati da budućnost nije unaprijed određena. Ona zavisi od izbora koje činimo. Ako budemo ponavljali greške prošlosti, izgubit ćemo i ovu priliku. Ako budemo učili iz njih, možemo izgraditi zemlju koja će biti primjer, a ne problem. Bosna i Hercegovina nije laka zemlja, ali je vrijedna svake odgovorne misli i svakog poštenog napora. Najteže pitanje, može li se živjeti zajedno, ima samo jedan održiv odgovor: mora se, jer svi drugi putevi vode u nestanak.

I zato vizija Bosne i Hercegovine mora biti jasna: zemlja u kojoj mladi ostaju jer vjeruju u budućnost, zemlja u kojoj znanje vrijedi više od bilo koje laži, zemlja u kojoj digitalni mostovi povezuju institucije i ljude, zemlja u kojoj se prošlost poštuje, ali se budućnost gradi. Bosna i Hercegovina kao digitalni i duhovni most Balkana i Evrope može biti put, a ne provalija. Ako se ta vizija ostvari, ova zemlja neće biti samo tema rasprava i sukoba, nego dokaz da i na raskršću historije može nastati pravac.

I. BOSNA I HERCEGOVINA - IDEJA I DRŽAVA

1.1. Srednjovjekovna Bosna

Bosna je u srednjem vijeku bila nalik tvrđavi podignutoj na litici, izložena vjetrovima, stalno napadana, ali nikada pokorena dok sama nije posrnula. Nije imala ni more, ni beskrajne ravnice, ni zlatne prijestolnice poput susjednih carstava. Njeno bogatstvo bilo je u planinama, rijekama i ljudima koji su znali živjeti na rubu svijeta, ali nikada izvan njega. U toj tvrdoj geografiji oblikovala se i tvrda narav: samonikla, oprezna, ali kad treba i široka, jer je naučila da putnik i trgovac nose isto onoliko vijesti koliko i robe, a vijest je, u krajevima između, ponekad važnija od dukata.

Povelja Kulina bana

Historija Bosne i Hercegovine, od pomena u *Administrando de Imperio* Konstantina Porfirogeneta u X stoljeću, svoj državnopravni začetak nalazi u Povelji Kulina bana. Zašto je ovaj dokument bitan? On govori o pravu trgovine i regulisanje međusobnih prava Dubrovnika i Bosne. Nadasve, on pokazuje postojanje državnog aparata i njenog suverena Kulina bana. Iako je i Matej Ninoslav, ban bosanski prije njega, također bio vladar, ipak se iz kulinove povelje očituje postojanje jake bosanske države što je jedan od najstarih državnih rodnih listova u Evropi i šire. Njegova povelja iz 1189. godine osim što je predstavljala trgovinski ugovor s Dubrovčanima,

predstavljala je i dokument kojim Bosna po prvi put staje pred svijet kao država koja zna šta znači zakon, sloboda i suverenitet. "*Svi Dubrovčani koji hode kuda ja vladam, trgujući, gdje god se žele kretati, gdje god koji hoće, s pravim povjerenjem i pravim srcem, bez ikakve zlobe, a šta mi ko da svojom voljom kao poklon*." Te riječi, urezane na pergamentu, jednako su značile kao i svaka tvrđava, jer su one štitile Bosnu od zaborava. U njima je pulsirala jedna jednostavna ali velika misao da je sigurnost putnika i poštenje trgovine mjera zrelosti vlasti. Zato Povelja nije tek povlastica Dubrovčanima, nego je ogledalo kojim je ban pokazao Evropi da ova zemlja poznaje red, jamstvo i poštivanje ugovora. Kulinova Bosna bila je još mlada, ali već je pokazivala ono što će ostati njena sudbina, a to je balansiranje između Istoka i Zapada. Rimska crkva je sumnjala na herezu, Carigrad je gledao na Bosnu kao na rub svoga svijeta, a Ugarska je prijetila mačem. Samo je Kulin znao da Bosna može opstati samo ako ostane svoja, otvorena prema svijetu, a zatvorena prema prisilama. Nije slučajno da je, nekoliko godina kasnije, na Bilinom polju pred papinskim legatom ("*Culin bano magno bosine*" - čime se de facto od Svete stolice kao tadašnjeg epicentra evropske moći priznaje, ne samo autoritet Kulina bana, već i de iure potvrđuje postojanje države Bosne) potpisana izjava kojom se smiruju sumnje Rima, što je predstavljalo tada političku mudrost u formi vjerskog akta. Od Drijeva na Neretvi do dubrovačkih magazina, od žila srebra u Srebrenici do rudarskih jama u Fojnici i Kreševu, širila se mreža interesa u kojoj je Bosna naučila svoju prvu državničku vještinu: pretvoriti geografsko "između" u trgovačko "zajedno".

Bobovac, prijestolnica na stijeni

Kada se penjemo uz ruševine Bobovca, osjećamo da je to bio grad sagrađen ne samo da bi branio zemlju, nego i da bi podsjećao vladare na njihovu prolaznost. Na stijeni, između kanjona i šuma, Bobovac je čuvao kraljevsku riznicu i krunu Kotromanića. Tu su vladari Bosne primali strane izaslanike, tu su potpisivani ugovori i tu je kucalo srce kraljevstva. Osim toga što je Bobovac bio tvrđava, on je bio i simbol da Bosna, iako mala, ima svoj centar moći, svoje sveto mjesto. Danas, kada se njegovim zidinama širi tišina, osjeća se kao da kamen još uvijek čuva krunu, iako je davno

nestala. Ispod te tišine čuju se i drugi glasovi koji su klesani u stećke razasute po visočkim i lašvanskim padinama, na kojima su, bez grbova i velikih riječi, ljudi urezivali likove ruku, zvijezda i lukova, istu onu skromnu metafiziku svakodnevice koja od zemlje pravi dom. U sjeni Bobovca nalazili su se i Mile kod Visokog, mjesto sabora i krunisanja, i Vranduk nizvodno, gdje je ruka države dodirivala rijeku. Nije tu bilo raskoši dvora, ali je bilo dostojanstva reda: kovnice, kancelarije, pečati i riznice, odnosno sve ono što čini državu vidljivom i opipljivom. Bosna je na tim stijenama učila da vlast nije samo sila, nego i knjiga i ključ, inventar i zapisnik.

Tvrtko I Kotromanić

Tvrtko I Kotromanić, krunisan 1377. godine, bio je najveći bosanski vladar. Njegova ambicija nije bila hirovita, nego promišljena. Znao je da Bosna ne smije biti samo banovina na rubu, nego kraljevstvo u središtu. Zato se krunisao za "kralja Srbije, Bosne, Dalmacije, Hrvatske i Primorja". Njegova titula bila je možda veća od njegove stvarne moći, ali u njoj je bio san da Bosna ne bude ničija pokrajina, nego samostalan igrač u igri carstava. Ta kruna, podignuta u Milešu (Milu) oslonjena na naslijeđe Nemanjića i vlastite Kotromaniće, nije bila kaprica, već pismen odgovor geopolitici da ako te susjedi određuju mapama, ti ih iznenadiš horizontom. Tvrtko je vladao mudro, oslanjajući se na diplomatiju koliko i na mač. Širio je Bosnu do Jadrana, povezao unutrašnjost sa morem, davao trgovačke povlastice i jačao rudnike srebra. Njegova Bosna bila je bogata i jaka, priznata od pape i evropskih kraljeva. U Drijevima je ubirana carina, u Stonu sol imala cijenu, a u Zahumlju i Primorju drveni brodovi vezivali su bosansku planinu za more. Tvrtkova politika bila je mješavina kamenog strpljenja i brze lukavosti, odnosno savez s jednim da bi se umirio drugi, povlastica Dubrovniku da bi se obuzdala Venecija, tvrđava na prelazu da bi se sačuvalo ravničko selo. Iznad svega, to je bio pokušaj da se državi podari ritam koji ne zavisi od tuđih bubnjeva.

Crkva bosanska, između hereze i slobode

Dok su Rim i Carigrad gledali na Bosnu s nepovjerenjem, unutar nje razvila se posebna vjerska zajednica, pod nazivom Crkva bosanska. Njeni krstjani bili su skromni, odricali se raskoši, živjeli u planinama i pećinama. Rim ih je nazivao hereticima, optužujući ih za dualizam i bogumilstvo, dok su oni sebe smatrali hrišćanima bližim izvornom učenju. Njihovi "djedi" i "gosti" nisu, kako bi neprijatelji rado crtali, vladali mačevima, nego riječima i primjerom, a njihove hiže više su ličile na skromne škole nego na dvorane, iako se kroz dubrovačke izvore često spominju i imućni "gosti". U to vrijeme, za Bosnu je Crkva bosanska bila znak samostalnosti. Pokazivala je da Bosna ne pristaje ni na rimsku ni na carigradsku dominaciju, nego traži svoj put. Danas, rasprave o njoj još traju, ali jedno je jasno, postojanje Crkve bosanske svjedoči o slobodarskom duhu zemlje, koja nije htjela da bude samo granica tuđih carstava. Između anateme i apologije postoji treći glas, a to je glas naroda koji je, u planinskoj škrtosti, tražio Bogom dane oblike jednostavnosti, odnosno vjeru koja čuva obraz, a ne trofej. I možda je upravo ta potreba da se izabere skromnost umjesto pompe kasnije urezala i u našu kulturu onu mjeru koja ne voli pretjerivanje, ali voli prkos. Postojanje Crkve bosanske je potvrda samostalnosti srednjovjekovne bosanske države i negacija bilo kakvih zapadnih i istočnih pretenzija da je bila katolička ili pravoslavna enklava u srcu Evrope. Ona je na prostoru "Teodosijeve" linije kojom se nekad moćno Rimsko carstvo podijelilo na zapad i istok, a koja linija će u vjerskom i političkom smislu postojati više od hiljadu narednih godina, pa i do danas. Stoga je Bosna uvijek integrativni faktor.

Jajce, kraljevski grad i posljednja kruna

Ako je Bobovac bio simbol moći, Jajce je bio simbol sudbine. U njegovoj tvrđavi krunisan je Stjepan Tomašević, posljednji bosanski kralj. Tu je Bosna podigla svoju posljednju zastavu, znajući da se s Istoka diže sila Osmanlija. Kada su 1463. godine Osmanlije srušile kraljevstvo, Stjepan Tomašević je pogubljen, a Bosna izgubila svoju nezavisnost. Ali i tu historija, kad se čita pažljivo, nije ravna crta. Jajce je još desetljećima poslije

bilo tvrđava između svjetova, banovina pod ugarskim skutom i meta ratova, a njegovi vodopadi su padali jednako bez obzira ko se zvao gospodarom. Međutim, Jajce nije umrlo s kraljevstvom. Godine 1943. u njemu je zasjedao AVNOJ, obnavljajući državnost Bosne u modernom obliku. Tako je Jajce postalo grad u kojem su dvije epohe, srednjovjekovna i moderna, spojene u istu poruku: Bosna opstaje, iako gubi krune i iako mijenja oblike. Na istim zidinama gdje je kruna posljednji put bljesnula, upaljene su i svjetiljke buduće republike, da se kaže ono što je Bosna stoljećima govorila faktom, a rijetko riječju, odnosno da nije ničija polovica, nego cjelina koja se dijeli na živote, a ne na karte.

Između carstava, vječna sudbina Bosne

Srednjovjekovna Bosna uvijek je bila između carstava. Ugarska je gledala na nju kao na svoje pravo, Srbija je željela njene zemlje, Venecija njene obale, a Osmanlije njenu dušu. Međutim, Bosna je opstajala tako što nikada nije potpuno pripadala nikome. Bila je dovoljno jaka da se brani, dovoljno mudra da sklapa saveze i dovoljno tvrdoglava da ostane svoja. Nije pristala da bude samo predvorje tuđih dvorova, nego je ostajala kuća u koju se ulazi s poštovanjem. Na granicama su stajale kule i straže, u unutrašnjosti su rasle varoši i sajmovi, a između njih se tkala sablja sa svitkom, kamen sa pergamentom, ona fina mreža života zbog koje se i najjači osvajač na kraju mora obazreti. Pad koji se desio tek 1463. godine je bio dokaz da je Bosna izdržala stoljeća borbi, okružena silama jačim i bogatijim. Najbolje tome svjedoči činjenica da će krajiški gradovi Bužim i Velika Kladuša pasti tek 130. godina kasnije od fatihovog prelaska Drine. Bila je posljednja nezavisna država na Balkanu koja je pala pod Osmanlije što dovoljno govori o njenoj snazi. Kad kraljevstvo nestane, obično nestane i pamćenje. Međutim, ovdje se, pamćenje preselilo u kamen, u pjesmu i u naviku da se država, kad je nema, čuva kao ideja. Tako su i naši "kameni spavači", stećci, ostali kao razasuta arhiva dostojanstva, a rijeke zadržale imena koja nisu pripadala nijednom carevstvu više nego ovom kraju.

Poruka današnjici

Vraćanje u prošlost srednjovjekovne Bosne je ogledalo i današnje Bosne. I tada je ona bila između carstava, a danas je između sila. I tada je morala balansirati, što je slučaj i danas. Ali poruka ostaje ista: mala zemlja može opstati samo ako vjeruje u sebe, ako zna da je njena snaga u vlastitom dostojanstvu, a ne u tuđoj zaštiti. Kulinova povelja danas nas uči da se država prepoznaje po jamstvu slobode slabijem i stranom, Bobovac nas podsjeća da su riznice prazne ako u njima nema povjerenja, Tvrtkova kruna da ambicija nije grijeh kad podiže narod, a ne samo vladara, Crkva bosanska da je sloboda savjesti temelj svake druge slobode, a Jajce da porazi nisu kraj, ako se iz njih rodi nova odluka da se bude svoj. Ahdnama Franjevcima, je najbolja potvrda toga. Naime, dok se feudalna Evropa guši u vlastitoj vjerskoj netoleranciji, pokazuje da je Bosna bastion vjerskih sloboda. Gradovi poput Bobovca i Jajca, kraljevi poput Kulina i Tvrtka, Crkva bosanska, pa i pad 1463. godine, sve su to lekcije da se država gradi na pravu i slobodi, da se dostojanstvo čuva čak i kada se kruna izgubi, da se snaga ne mjeri veličinom teritorije, nego snagom duha. Ako se današnja Bosna i Hercegovina opet nađe pod naletima većih, neka zna: između nije praznina, nego most, a most, kad se dobro ugradi, stoji duže od svake kapije. Bosna srednjovjekovna bila je kraljevstvo između carstava. Bosna današnja je država između blokova i sila. Ako iz prošlosti spozna mudrost, može ostati svoja, ali ako zaboravi, može opet biti ničija.

1.2. Osmansko doba: Bosna kao mozaik i bedem

Godina 1463. upisana je u pamćenje Bosne kao rez koji dijeli epohe. Do tada, Bosna je bila kraljevstvo, nesigurno ali ponosno, s krunom na Bobovcu i Jajcu. Tada je pala pod Osmanlijsko carstvo i ušla u svijet koji je donosio nove zakone, novu vjeru i novi poredak. Za mnoge je to bio kraj, a za samu Bosnu, to je bio preobražaj. U proljeće te godine, Stjepan Tomašević, posljednji bosanski kralj, gledao je prema horizontu s kulama Jajca. Pred njim se nalazila vojska kakvu Bosna nikada nije vidjela, disciplinirani redovi osmanskih janjičara, topovi koji su grmjeli, konjanici što su poput rijeke navirali sa istoka. Bosna nije imala snage da se odupre toj

sili. Kralj je zarobljen, pogubljen kod Jajca, a s njim i kruna Kotromanića. Taj trenutak je označio kraj jedne dinastije, odnosno kraj cijelog jednog svijeta, svijeta srednjovjekovne Evrope u Bosni. Nestali su dvorski običaji, nestale su krune i povelje. Ostale su ruševine i narod koji je morao naučiti živjeti pod novim nebom. Narod je taj udar doživio na različite načine. Za jedne je to bio poraz i strah, a za druge prilika da se uključe u novi poredak. Osmansko carstvo nije došlo da uništi Bosnu, nego da je preobrazi. Uvelo je svoj sistem, ejalet, sandžake i spahije, deftere (popise) koji su prvi put sistematski ispisali zemlju i ljude, esnafe koji su uredili zanate i cijene, timarski poredak koji je spajao zemlju i vojnu službu. Danak u krvi uzeo je mladiće, pretvarajući ih u vojnike sultanove garde, ali im je davao i put do slave i moći. Seljaci su plaćali poreze, ali su dobili sigurnost zemlje koju obrađuju i sudove (kadije) koji su, uza sve ožiljke vremena, uvodili red. Franjevci su, kroz Ahdnamu Mehmeda Fatiha, dobili pravo da ostanu i slobodno ispovijedaju vjeru. Za mnoge, prijelaz je bio bolan, ali ne i potpun gubitak. Bosna je izgubila svoju krunu, ali nije izgubila sebe. Osmansko doba donijelo je Bosni nešto što dotad nije imala, a to je osjećaj da je u centru moći, a ne samo na rubu. Postavši ejalet, Bosna je dobila poseban značaj, bila je prva linija carstva prema Zapadu. Sarajevo, koje je dotad bilo trgovačko mjesto, počelo je rasti i pretvarati se u prijestolnicu. Mostar je dobio novu simboliku u svom luku od kamena. Travnik i Banja Luka počeli su dobijati obrise kasnijih gradova moći. S vremenom, Bosanski ejalet postaje i specifičan po visokom učešću domaćeg elementa u upravi i vojsci gdje bosanski begovi i kapetani nose i brane poredak, ali traže i da ih poredak čuje. Islam se polako širio. Nije to bio brzi val, nego tiha rijeka. Neki su prelazili iz praktičnih razloga, jer su porezi bili manji, a i vojska je nudila mogućnost napredovanja. Drugi su prelazili iz duhovnog uvjerenja, nalazeći u novoj vjeri jednostavnost i disciplinu. Ali u isto vrijeme, katolici su ostali pod zaštitom franjevaca, pravoslavci u svojim manastirima, a Jevreji su, nakon protjerivanja iz Španije 1492. godine, našli u Sarajevu novi dom. Bosna je tako, već u prvim desetljećima Osmanskog doba, počela oblikovati lice koje će nositi stoljećima, lice mozaika. U tom mozaiku i svakodnevica je dobila svoj "zajednički jezik", na pijacama se cjenkalo istim riječima, pred kadijom stajalo u istim papučama, a praznici, ma čiji bili, mjerili su kalendar zajednice.

Ipak, Bosna nije zaboravila svoje kraljeve. Narodna predanja o Kotromanićima, o Bobovcu i Jajcu, prenosila su se i kada su nišani zamijenili stećke. Ljudi su se privikavali na nove zakone, ali su u sebi nosili staru uspomenu. Tako se Bosna učila živjeti u dva vremena, jednom koje je nestalo i drugom koje je došlo. U tome je bila i njena snaga i njena tragedija. Snaga, jer je znala da opstaje i kad mijenja lice, a tragedija jer nikada nije mogla biti samo jedno. Važno je znati da pad 1463. godine je bio podsjetnik da male zemlje ne mogu živjeti zatvorene u sebe i da se moraju mijenjati da bi opstale. Bosna je izgubila svoju krunu, ali je našla novi put. Naučila je da nije kraj ni onda kada sve izgleda izgubljeno. Naučila je da se dostojanstvo ne mjeri krunom, nego opstankom. I zato, dok danas hodamo ruševinama Bobovca i Jajca, ne gledamo bukvalno samo ostatke jednog poraza, nego gledamo trenutak u kojem je Bosna umrla kao kraljevstvo, ali se rodila kao kulturološki mozaik. To je bio njen novi početak, početak Osmanskog doba, u kojem će postati i straža i dom, i bedem i most. Kada je Osmansko carstvo osvojilo Bosnu, ona je postala još jedna provincija u velikom carskom lancu, ali isto tako je postala i njegov bedem, prva linija odbrane od Zapada. Bosna je bila rub, a rubovi su uvijek najteže mjesto, tamo gdje udari dolaze prvi, a udarci ostavljaju najdublje ožiljke. Rijeka Una, bistra i zelena, postala je granica. Na njenim obalama, između tvrđava i kula, oblikovala se sudbina Bosne. Bihać, Bosanska Krupa, Sanski Most i Cazin predstavljali su utvrđenja i straže na kojima se odlučivalo hoće li carstvo opstati. Krajišnici, ljudi toga područja, učili su od djetinjstva da granica nije linija na karti, nego svakodnevni život. Njihova polja bila su tik uz kule, njihova djeca odrastala uz zvuke bubnjeva i trublji, a njihovi životi prolazili u smjeni oranja i ratovanja. Oni su znali da mir nikada nije trajan, nego tek predah između dvije opsade. Zato su Krajišnici i postali sinonim za hrabrost i otpornost. Njihove pjesme govore o junacima koji su branili utvrde, o ratnicima koji su ginuli na granici, o ženama koje su nosile poruke kroz šume i planine. Oni su bili najodaniji vojnici carstva, ali i najneposlušniji kada se osjećalo da središte zaboravlja periferiju. Njihove straže nisu sklapale oči ni kada su kroz Stoljeće rata (1683–1699) nadirali Eugen Savojski i habzburške vojske, paleći Sarajevo 1697. godine i ostavljajući ranu čija čađ i danas stoji u pamćenju grada. Na Uni i Sani vodile su se nebrojene bitke. Bihać je pao tek 1592. godine, nakon

duge opsade i postao simbol krajiške upornosti. Bužim, "mali grad velikih junaka", bio je tvrđava koja je odolijevala napadima i gdje su Krajišnici pokazivali prkos. Bosanska Krupa je bila rana, stalno osvajana i spaljivana, ali uvijek iznova podizana. U tim gradovima oblikovala se posebna filozofija života, da zemlja pripada onome ko je brani, da granica nije zid nego iskušenje i da se čast ne mjeri bogatstvom nego hrabrošću. I zato su vijesti o porazima ili pobjedama srijetale jeku u čaršijama, jer Krajina je bila štit koji je omogućavao da čaršija uopće diše. Važno je naglasiti da je granica bila i krvava, ali isto tako i plodna. Krajišnici su, navikli na rat, razvili snažnu zajednicu. Njihove kuće bile su jednostavne, ali su njihova srca bila velika. Njihova pjesma bila je tuga i ponos u isti mah. Oni su nosili osjećaj da su straža Bosne, ali i straža carstva, te da bez njih nema opstanka. Život u Krajini bio je neprestani sudar. S jedne strane, habsburške vojske koje su dolazile s topovima i mačevima. S druge strane, osmanski poredak koji je od njih tražio vjernost i krv. A između toga, narod koji je morao preživjeti, i preživio je, jer Krajišnici nisu znali drugo osim opstanka. Krajina i Krajišnici pokazali su ono što je u Bosni oduvijek bilo istina, da se granica ne čuva zidom, nego ljudima. Da zemlja nije samo prostor, nego krv i čast, te da se Bosna ne mjeri u veličini teritorije, nego u snazi onih koji je brane. Krajišnici su stoljećima učili Bosnu toj lekciji. Njihova Una nije bila samo rijeka, nego zavjet. Njihova polja nisu bila samo zemlja, nego granica. Njihove kule nisu bile samo kamen, nego simbol da Bosna stoji, makar na rubu svijeta. I zato, kada danas govorimo o Bosni kao bedemu, mislimo prije svega na Krajinu, jer tu, na Uni i Sani, Bosna je naučila da opstati znači ne klonuti, makar bio okružen, makar bio ranjen. Krajišnici su bili i ostali straža Bosne, a njihova pjesma odjekuje i danas, da zemlja pripada onome ko je brani, i da Bosna živi dok god ima svojih stražara.

Osmansko doba u Bosni nije bilo samo vrijeme ratova i granica. Bilo je to i vrijeme u kojem se oblikovao najdublji identitet ove zemlje, identitet mozaika. Bosna je tada postala prostor gdje su se različite vjere i narodi ne samo susretali, nego i živjeli zajedno, često u sukobu, ali još češće u svakodnevnom suživotu. Dolazak Osmanskog carstva donio je novu vjeru. Islam se širio Bosnom ne mačem, kako su to kasnije znali tvrditi, nego poput tihe rijeke koja polako mijenja obalu. Ljudi su prelazili na islam

iz različitih razloga. Za neke, to je bio put oslobođenja od teških poreza koje su plaćali kao "raja". Za druge, prilika da napreduju u vojsci i upravi, da dobiju timar i ugled. Za treće, to je bio i duhovni izbor, privlačnost jednostavnosti vjere koja je govorila da je Bog jedan, da su ljudi jednaki, da se sve mjeri djelima, a ne rodom. Taj proces trajao je stoljećima. Nije obuhvatio sve, niti ujednačeno. U nekim selima gotovo svi su prešli na islam, u drugima niko. Ali polako, Bosna je dobila svoj novi sloj, muslimane, Bošnjake, koji će oblikovati njeno lice kroz naredna stoljeća.

Katolici u Bosni, okupljeni oko franjevaca, našli su svoj oslonac u Ahdnami koju je sultan Mehmed II Osvajač izdao 1463. godine u Fojnici. Tim dokumentom, franjevcima je garantirana sloboda vjere i službe. To je bio presedan u tadašnjoj Evropi, dok su na Zapadu inkvizicije progonile drugačije, u Bosni su franjevci opstajali pod zaštitom carstva. Osim što su bili svećenici, Franjevci su bili učitelji, ljekari i pisari. U svojim samostanima čuvali su knjige i pamćenje, održavali vezu bosanskih katolika sa Rimom, ali i sa samom Bosnom. U vremenima progona, oni su bili glas nade. Njihova uloga nije bila samo vjerska, nego i nacionalna jer oni su čuvali katolički identitet, ali i dio bosanske cjeline. U toj liniji pamćenja stoji i "Fojnička grbovnica", te skripta što je prelazila iz ruke u ruku, kao žeravica pod pepelom, da se vatra ne ugasi.

Pravoslavni hrišćani, uglavnom Srbi, u Osmanskom dobu su dobili novi okvir života. Carstvo im je, kroz sistem milleta, priznalo autonomiju u crkvenim pitanjima. Manastiri u istočnoj Hercegovini, na Romaniji, u Podrinju, postali su središta duhovnosti i narodnog okupljanja. Pravoslavci su u Bosni bili brojniji nego prije. Doseljavanja iz Srbije i Crne Gore, posebno u vrijeme ratova i seoba, pojačala su njihov udio. Njihova vjera i običaji ukorijenili su se duboko u bosanski krajolik, te oni su, poput franjevaca, živjeli u složenom odnosu s Osmanskom vlašću, često opterećeni porezima, ali i zaštićeni pravom na vjeru. Kroz crkvene praznike i seoske sabore, pravoslavni kalendar uveo je svoj ritam u bosansku godinu, još jedan kamen u mozaiku.

Godine 1492., kada su katolički vladari Španije, Ferdinand i Izabela, protjerali Jevreje, Bosna je postala jedno od rijetkih mjesta u Evropi gdje su mogli naći dom. Sarajevo ih je prihvatilo, a zajedno s njima stigli su i njihovi jezici, pjesme i zanati. Donijeli su sefardsku kulturu, Ladino jezik, bogatu tradiciju trgovine i obrtništva. Jevreji su u Sarajevu izgradili sinagoge, osnovali čuvenu zajednicu, ostavili rukopise i pjesme. Sarajevska Hagada, iluminirani rukopis koji je prešao mora i granice, postala je knjiga koja govori i o Bosni, zemlji u kojoj je tuđa knjiga postala domaća svetinja. Oni su, zajedno s muslimanima, katolicima i pravoslavcima, učinili Sarajevo jedinstvenim gradom, mjestom gdje su četiri vjere živjele na nekoliko stotina metara jedna od druge.

U čaršijama i mahalama, u planinskim selima i gradskim sokacima, oblikovao se mozaik Bosne. Muslimani su gradili džamije, ali su njihovi komšije katolici i pravoslavci išli na svoje blagdane. Franjevci i hodže poznavali su se i ponekad pomagali jedni drugima. Na pijacama se nije trgovalo vjerom, nego pšenicom, vunom, solju. Na svadbama i sahranama, običaji su se miješali, jer je život uvijek jači od podjela. Naravno, bilo je i sukoba, progona i nepravdi. Ali osnovna istina je ostala, Bosna je u Osmanskom dobu postala zemlja mozaika. Taj mozaik je bio njezina snaga, iako će kasnije postati i njezina rana. Međutim, mozaik Bosne u Osmanskom dobu nije bio slučajnost. Bio je to rezultat geografije, historije i ljudske potrebe da se živi zajedno. Taj mozaik nas uči da razlike nisu prijetnja, nego bogatstvo. Također uči nas da vjera može biti zid, ali i most, te da Bosna nikada nije bila zemlja jednog naroda ili jedne vjere, nego uvijek svih. U tome je i njena poruka današnjici: da se Bosna i Hercegovina može održati samo ako ostane mozaik. Ako pokuša biti jedno, izgubit će se, ali ako ostane mnoštvo koje se drži zajedno, preživjet će.

Gradovi i urbani život

Ako je Krajina bila bedem, onda su bosanski gradovi bili srce i lice Osmanskog doba. U njima se nije vodila samo politika i trgovina, u njima se oblikovala kultura, svakodnevica i duh Bosne. Gradovi su bili ogledala, pa je tako Sarajevo pokazivalo kako Istok i Zapad mogu da žive zajedno,

Mostar kako most može biti sudbina, Travnik kako provincija može postati prijestolnica, Banja Luka kako se grad rađa na rijeci, a Tuzla i Zenica kako dim i sol mogu hraniti cijelu zemlju. Sarajevo je u osmanskom dobu izraslo iz skromnog trgovačkog naselja u glavni grad Bosanskog ejaleta. U njemu se podizao jedan od najvećih simbola osmanske arhitekture, Gazi Husrev-begova džamija, zajedno s medresom, hanovima i sahat-kulom. Sarajevo je postalo čaršija u kojoj se trgovalo svilom i kožom, gdje su radili kujundžije i sarači, gdje se miris kafe miješao s mirisom duhana. Ali Sarajevo nije bilo samo muslimanski grad. Tu su franjevci imali svoje samostane, pravoslavci svoje crkve, a Jevreji su izgradili sinagogu i donijeli sefardsku pjesmu. Četiri vjere živjele su unutar nekoliko ulica, iako je život često bio težak, Sarajevo je u sebi nosilo duh susreta, duh koji je i danas njegova suština. Čak i kada je 1697. godine plamen Eugena Savojskog prožeo njegove avlije, grad se iz pepela vraćao, kao navika da se nastavi živjeti zajedno.

Mostar je svoj identitet pronašao u kamenu. Stari most, sagrađen 1566. godine po naredbi sultana Sulejmana Veličanstvenog, postao je mnogo više od klasične građevine. On je bio simbol, luk koji spaja ne samo dvije obale, nego i dva svijeta. Njegov pad 1993. godine bio je rana koja je podsjetila koliko most znači Bosni, te je njegova obnova 2004. godine bila povratak nade. U osmanskom Mostaru živjeli su trgovci i zanatlije, gradili su se hamami, džamije i kule. Mostar je bio grad svjetlosti, u kojem su se Neretva i kamen susretali i oblikovali jedno od najljepših lica Bosne. Kao i Višegradska ćuprija Mehmed-paše Sokolovića, kasnije "kamena pjesma" Ive Andrića, mostarski luk je učio grad da mu je suština - spajanje.

U kasnijim stoljećima, Travnik je postao prijestolnica bosanskih vezira. Bio je to grad u kojem se donosila vlast, gdje su veziri, poslani iz Istanbula, upravljali Bosnom. Travnik je bio administrativno srce, ali i grad kulture. Njegove džamije, kule i mahale stvarale su sliku provincijskog, ali živog centra. Ivo Andrić, stoljećima kasnije, nazvao ga je "gradom bosanske mladosti", jer je u njemu vidio sve ono što Bosna jeste: ljepotu i tjeskobu, provincijalizam i kosmopolitizam, spoj Istoka i Zapada.

Na Vrbasu se rađala Banja Luka. U 16. stoljeću Ferhad-paša Sokolović podigao je Ferhadiju džamiju, jedno od najljepših djela osmanske arhitekture. Grad je rastao uz rijeku, postao trgovačko i administrativno središte sjeverne Bosne. Banja Luka nije imala glasnu čaršiju Sarajeva, ali je imala svoj mir, zelene obale, tvrđavu Kastel, a kasnije i raskoš harema i bašti. Bila je to druga prijestolnica, grad koji je pokazivao da Bosna ima više lica.

Dok su Sarajevo i Mostar rasli kao trgovački centri, Tuzla i Zenica bile su gradovi rada. Tuzla je stoljećima bila "grad soli", još od Rimljana tu se vadila so, hranila carstva i gradila bogatstva. U osmanskom dobu, solane su bile jedan od stubova privrede. Zenica je rasla uz svoje rudnike i željezare. Nije bila raskošna, ali je bila grad ruku, grad u kojem se radilo, kopalo i kovalo. Njeni dimnjaci postali su simbol industrijske Bosne, mnogo prije nego što će socijalistička epoha to dovesti do vrhunca. Iz tih maglama, crnim od posla, rađala se navika da se država drži radom, a ne samo sabljom. Svi ovi gradovi zajedno činili su lice Osmanskog doba. Sarajevo je bilo srce, Mostar most, Travnik vlast, Banja Luka mir, Tuzla i Zenica rad. Svaki je bio drugačiji, ali svi su bili Bosna. Gradovi su bili dokaz da Bosna nije samo planina i granica, nego i prostor urbanog života, trgovine, kulture. U njima su ljudi živjeli jedni pored drugih, oblikovali zajednički identitet i učili da razlike nisu slabost nego svakodnevica.

Kultura, arhitektura i vakufi

Ako je Krajina bila štit, a gradovi lice Bosne, onda su vakufi i kultura bili njeno srce. Osmansko doba ostavilo je iza sebe naslijeđe koje i danas stoji, a to su mostove, džamije, česme, hanove, medrese i biblioteke. Nije riječ samo o djelima arhitekture, nego djelima vjere i ljubavi prema zemlji i ljudima. Vakuf, odnosno, zadužbina, bio je temelj društvenog života. Bogati ljudi, ali i obični zanatlije, ostavljali su dio svog imetka za opće dobro, da se podigne džamija, da se otvori škola, da se izgradi most ili česma. Ideja je bila jednostavna, a moćna, da čovjekovo dobro djelo živi i poslije njega. Zahvaljujući tom običaju, socijalna briga je postala arhitektura, most je bio škola strpljenja, česma je bila škola darežljivosti, a medresa škola pamćenja. Zahvaljujući vakufima, Bosna je dobila svoje najljepše

građevine. Sarajevo je oblikovao Gazi Husrev-beg, koji je podigao džamiju, medresu, biblioteku, bezistan, hanove. U Mostaru, most je bio vakuf Sulejmanovog vezira Mehmed-paše Sokolovića. U Banjoj Luci, Ferhadija je podignuta kao djelo Ferhad-paše. Vakufi su bili i socijalna mreža, pomagali siromašnima, hranili putnike i brinuli za učenike. U zemlji koja je često bila siromašna, vakuf je bio dokaz da se zajednica može održati solidarnošću. Osmanska arhitektura u Bosni nije bila kopija Istanbula, nego prilagođena bosanskom prostoru. Džamije su često bile skromnije, ali skladne s pejzažom. Minareti su se dizali iznad krovova od ćerpiča i šindra, ali nikada nisu gušili horizont. Mostovi su se uklapali u rijeke, kao da su iznikli iz kamena. Najveći primjer je Stari most u Mostaru, luk koji nije samo spajao obale, nego i pokazivao kako kamen može postati pjesma. Isto tako Višegradska ćuprija Mehmed-paše Sokolovića, koju će stoljećima kasnije Ivo Andrić opisati kao "kamenu pjesmu". U Sarajevu, Gazi Husrev-begova džamija bila je duhovno i arhitektonsko središte. Njena harmonija, proporcije i jednostavnost pokazivale su duh vremena, vjeru koja se ne mjeri raskoši, nego skladom. U njenoj biblioteci, uz arapske, turske i perzijske rukopise, čuvani su i bosanski tekstovi pisani arebicom, kao znak da se jezici mogu susretati na istom papiru.

Osmansko doba donijelo je Bosni i školstvo. Medrese su učile mlade teologiji, filozofiji i jezicima. U mektebima su djeca učila pisati, čitati i razumjeti vjeru. Biblioteke, poput one Gazi Husrev-begove, čuvale su rukopise na arapskom, perzijskom, turskom, ali i na bosanskom jeziku pisane arebicom. Znanje se širilo kroz vakufe, a obrazovanje nije bilo samo privilegija bogatih. Mnogi su dobili šansu da nauče ono što u drugim dijelovima Evrope još nije bilo dostupno običnom čovjeku.

Bosna je u osmanskom dobu dala i svoje pjesnike. Na arapskom, turskom i perzijskom pisali su učenjaci, ali su u narodu opstajale i sevdalinke, pjesme koje su izrasle iz života, ljubavi i tuge. Sevdalinka je bila spoj Istoka i Zapada, jednako orijentalna u melodiji koliko i bosanska u duhu. U tim pjesmama čuje se ono što knjige nisu zapisale, kako je mlada djevojka čekala dragog pod prozorom, kako je vojnik odlazio u Krajinu, kako je majka tugovala za sinom. Književnost Bosne tog doba nije bila samo

u rukopisima, nego i u pjesmi naroda. Središte svakog osmanskog grada bila je čaršija. Tu se trgovalo, ali i razgovaralo. Tu su se miješali ljudi svih vjera, kupovali tkanine, oružje, začini i kava. Čaršija nije bila samo ekonomsko srce, nego i društveno. U njoj se oblikovao duh zajednice, duh Bosne kao prostora susreta. Kultura Osmanskog doba pokazuje da se narod ne čuva samo sabljom, nego i knjigom, mostom i česmom. Vakufi su učili Bosnu solidarnosti, arhitektura skladnosti, književnost ljepoti tuge i radosti. I zato, kad danas gledamo Gazi Husrev-begovu džamiju, Stari most, Ferhadiju ili Višegradsku ćupriju, ne gledamo samo u kamen, nego gledamo u duh Bosne, u kamen koji govori i u vakuf koji traje.

Bosna između lojalnosti i pobune

Bosna je u Osmanskom carstvu bila krajište, ali i više od toga, bila je zemlja čiji su ljudi istovremeno bili i stub carstva i njegova rana. Stoljećima su Bosanci ginuli u sultanovim vojskama, osvajali Budim, Beč, Peštu, bili janjičari i spahije. Njihova vjernost bila je cijenjena, ali njihova narav bila je buntovna. Naime, Bosna nikada nije znala biti samo poslušna. U šumama Bosne, od Drine do Krajine, rađali su se hajduci. Oni su bili ljudi koji nisu htjeli podnositi poreze, ni vlast, ni poniženje. Za jedne su bili razbojnici, za druge junaci. Hajduci su napadali karavane, osmanske vlasti, ali i štitili sirotinju. Njihove pjesme u narodu prenosile su sliku otpora, da se Bosna ne da, makar bila pod najmoćnijim carstvom svijeta. U hajdučkim pjesmama čuje se prkos. One govore o ljudima koji su živjeli u planinama, slobodni ali progonjeni, i čije ime je često bilo jedini mač protiv carskog poretka. Hajduci su pokazivali da Bosna ima u sebi žar nepokornosti. I kasnije, kada je centralizacija pod Omer-pašom Latasom stizala do bosanskih klanaca, taj žar je znao zaiskriti, ponekad kao prkos, ponekad kao požar.

U Krajini, na Uni i Sani, ljudi su stoljećima ratovali za carstvo. Međutim isti ti Krajišnici znali su se pobuniti kad bi car previše tražio. Njihova filozofija bila je jednostavna, zemlja pripada onome ko je brani. Oni su caru služili dok su osjećali da i car brani njihovu zemlju, a kada nisu, okreću mu leđa. U toj dvostrukoj ulozi, vjernosti i nepokornosti, oblikovao se

bosanski karakter, spremnost da se gine za višu silu, ali i odlučnost da se ne bude samo podanik. Najveći izraz bosanskog bunta bio je ustanak 1831. godine. Na čelo mu je stao Husein-kapetan Gradaščević, mladi kapetan iz sjeveroistočne Bosne, koji je u narodu postao poznat kao "Zmaj od Bosne". Kada je Osmansko carstvo pokušalo reformama oslabiti utjecaj bosanskih kapetana i uvesti centralnu vlast, Bosanci su to doživjeli kao prijetnju svojoj autonomiji. U Gradačcu se okupila vojska bosanskih prvaka. Njihov zahtjev bio je jasan: Bosna mora imati svoju vojsku, svoje kapetane i svoju unutrašnju samostalnost. Gradaščević je poveo vojsku i porazio sultanove trupe kod Travnika. Ubrzo su Bosanci stigli do Kosova, gdje su se sukobili sa regularnom osmanskom vojskom. U toj borbi, hrabrost nije nedostajala, ali sila carstva bila je jača. Ustanak je ugušen, a Gradaščević je otišao u izgnanstvo, gdje je i umro. Ali njegova borba nije nestala. Ona je ušla u pamćenje kao dokaz da Bosna ima duh autonomije. Njegove riječi i djela i danas odjekuju: da Bosna može i mora imati svoj glas, makar bila u carstvu većem od sebe. U istom horizontu stoji i sjećanje na seobe, na muhadžire i povratnike, na valove ljudi koje su ratovi i reforme nosili preko Drine i Save, jer Bosna nije samo granica zemlje, već i granica sjećanja.

Pouka između poslušnosti i pobune Osmanskog doba

Bosna u Osmanskom dobu pokazala je dvostruku narav. Bila je bedem carstva, ali i njegov trn. Bila je vjernik, ali i buntovnik. Njeni hajduci, Krajišnici i Gradaščević pokazali su da Bosna nikada ne pristaje potpuno. Iz te naravi dolazi i poruka današnjici: da se Bosna i Hercegovina može osloniti na velike sile, ali da ne smije izgubiti vlastiti glas, jer kad Bosna šuti, nestaje, a kad govori, makar kroz pobunu, opstaje. Kada danas pogledamo Bosnu kroz prizmu osmanskih stoljeća, vidimo više od perioda stranog vladanja. Vidimo ogledalo u kojem se Bosna naučila opstanku, zajedništvu i prkosu. Svaki kamen mosta, svaka kupola džamije, svaka čaršija i svaka buna ostavili su trag ne samo u zemlji nego i u svijesti naroda. Osmansko doba je učinilo Bosnu krajištem carstva, bedemom koji je čuvao put prema srcu Evrope. Taj položaj bio je težak, ali i oblikujući. Bosanci su naučili da živjeti na granici znači stalno biti spreman, da opstanak zavisi od snage

zajednice i da zemlja pripada onome ko je brani. Krajišnici su generacijama učili lekciju koja i danas vrijedi: da se dostojanstvo naroda ne mjeri bogatstvom, nego spremnošću da stoji uspravno. Ali Bosna nije bila samo bedem, nego je ona postala mozaik vjera i naroda, prostor gdje su muslimani, katolici, pravoslavci i Jevreji živjeli jedni uz druge. To nije bio idealan sklad, ali je bio stvaran život. U Sarajevu su crkva, džamija, sinagoga i samostan stajali gotovo u istom krugu. U čaršijama su se susretali trgovci različitih jezika i to je bio začetak onoga što Bosna i Hercegovina i danas jeste, zemlja različitosti koja može biti bogatstvo, ali i iskušenje. Vakufi i graditeljska djela ostavili su Bosni temelje koji još stoje. Mostovi su učili Bosnu da je spajanje važnije od razdvajanja. Džamije, medrese i česme pokazivale su da se narod ne čuva samo sabljom, nego i znanjem, solidarnošću i vjerom u zajednicu. Sevdalinka je učila da se i u tuzi može pjevati, da narod može pronaći ljepotu i u težini života. Ipak, Bosna nije bila samo poslušna. Njeni hajduci, Krajišnici i Husein-kapetan Gradaščević pokazali su da postoji granica do koje narod može trpjeti. Ustanci i bune nisu promijenili svijet, ali su pokazali svijest o tome da Bosna nije puka provincija. Taj duh prkosa i danas je upisan u mentalitet naroda, spremnost da se suprotstavi i kada zna da su izgledi mali.

Osmansko doba Bosni ostavlja tri velike pouke. Prvo, da život na granici može biti prokletstvo, ali i snaga. Bosna je opstala jer je naučila da granica nije kraj, nego početak. Drugo, da različitost može biti izvor sukoba, ali i bogatstva. Bosna je preživjela jer je bila mozaik, a ne monolit. Treće, da narod može biti pod tuđom vlašću, ali da se dostojanstvo čuva vlastitim pamćenjem i buntom. Bosna je bila carskom provincijom, ali nikada nije prestala biti svojom zemljom.

Poruka današnjoj Bosni i Hercegovini

Zato Osmansko doba nije samo prošlost, nego je to opomena i putokaz. Bosna i Hercegovina danas, kao i tada, stoji između sila, između Istoka i Zapada, između Evrope i Balkana, između prošlosti i budućnosti. Ako neko zaboravi svoje pouke, ponovit će iste rane. Ako ih upamti, može pronaći put opstanka. Bedem nas uči da se branimo. Mozaik nas uči da živimo

zajedno. Vakufi nas uče da mislimo na budućnost. Pobune nas uče da ne smijemo šutjeti. To su četiri stuba osmanskog naslijeđa u Bosni, četiri poruke koje i danas vrijede. Bosna nije birala Osmansko doba, ali ga je preživjela i pretvorila u vlastitu priču. Ta priča ne završava ruševinama, nego mostovima, pjesmama, gradovima i sjećanjima. I zato, kad danas hodamo kroz Sarajevo, Mostar, Travnik ili Krajinu, kad zastanemo kraj Ferhadije ili Starog mosta, kad čujemo sevdalinku ili pogledamo na stećke, znamo da hodamo po zemlji koja je naučila živjeti kao mozaik i kao bedem.

1.3. Austro-Ugarska Bosna: između moderne države i podaništva

Ulazak u novo doba (1878.)

Bosna je u ljeto 1878. godine dočekala novu vojsku pod svojim nebom. Osmansko carstvo bilo je iscrpljeno, poraženo u ratovima, a Berlinski kongres odlučio je da Austro-Ugarska okupira Bosnu i Hercegovinu. Za Bosnu, to nije bila odluka naroda, nego silnika za stolom u Berlinu. Nije se pitala, te je kao i mnogo puta ranije, Bosna je bila moneta u igri velikih carstava. Međutim, Bosna je oduvijek imala pamćenje. Sjećala se turskih sablji, sjećala se krunidbi i padova i znala da svaka vlast dođe i prođe. Kada su austrougarske trupe prešle rijeke, nisu naišle na prazna polja, nego su naišle na narod spreman da se bori za svoju zemlju. "Nevesinjska puška" naziv je za prvi opći oružani pokret u Hercegovini protiv Turaka, u okolici Nevesinja Taj pucanj je ustvari bio krik naroda koji nije želio da ga se tretira kao stoku koju carevi preprodaju. U planinama istočne Hercegovine, hajduci i seljaci udružili su se. Borili su se protiv dobro opremljene vojske, ali s osjećajem da brane svoju slobodu. Taj ustanak nije imao snage da promijeni odluku velikih, ali je imao snagu da pokaže da Bosna nije pusta zemlja, nego prostor s narodom koji ima ponos. Krajina, kao uvijek, postala je tvrđava otpora. U Bihaću, Bosanskoj Krupi, Velikoj Kladuši, Cazinu, narod se digao na oružje. Austrougarska vojska, iako moderna, nailazila je na zasjede, napade i gerilski otpor. Krajišnici, potomci onih koji su stoljećima čuvali granicu Osmanskog carstva, sada su ponovo bili stražari, ali ovaj put, stražarili su protiv nove sile koja je došla sa Zapada.

Ti sukobi bili su krvavi. Austrougarska vojska, u discipliniranim redovima, dolazila je sa topovima i konjicom. Seljaci, naoružani starim puškama i sabljama, krili su se u šumama i borili iz zasjeda. Krajišnici su znali teren, rijeke i planine, te koristili ih kao prirodne tvrđave. Međutim, sila je bila prevelika. Austro-Ugarska je imala armiju od gotovo 300.000 vojnika, dok je narod imao volju, ali malo oružja. Bitke su završile pobjedom Monarhije, ali poraz naroda nije bio potpuni slom. Ostala je pjesma o otporu i uspomena na borbu za slobodu. U Sarajevu, ulazak Austro-Ugarske bio je trenutak sudara dva svijeta. Austrougarska koja je sebe smatrala predzidom kršćanstva (*ante murale christianitatis*), sad je ulazila u prostor u kojem su stoljećima ranije mirno koegzistirali kršanstvo, judaizam i islam. Na ulicama su se još čuli ezani, a već su dolazili vojnici s dvoglavim orlom na šapki. Narod je izašao na ulice, neki s otporom, neki sa znatiželjom, a neki s tugom. Prvih dana došlo je do oružanih sukoba u samom gradu. Branitelji Sarajeva, vođeni starim običajem da se čuva čaršija i mahala, postavili su barikade. Austrougarska vojska probijala se kroz sokake, a grad je odjekivao pucnjevima. Na kraju, Sarajevo je palo, ali nije palo bez otpora. Taj trenutak ušao je u pamćenje naroda, da i kada sila dolazi s uniformom i topovima, Bosna zna podići ruku.

Most između sablje i registrature

Nakon što je otpor ugušen, počelo je novo doba. Austrougarska nije došla samo sa sabljama, nego i s planovima. Počeli su graditi puteve, željeznice, mostove i nove zgrade. Donijeli su administraciju, birokratiju i zakone. U Bosni se po prvi put pojavio osjećaj da država može biti uređena po mjeri modernog svijeta. Ali narod je to doživljavao dvostruko. S jedne strane, novi putevi i škole bili su znak napretka. S druge strane, to je bio i podsjetnik da sve dolazi od tuđe ruke, da Bosna nije gospodar svoje sudbine. Modernizacija je bila dar, ali i lanac. Godina 1878. pokazala je Bosni ono što je već mnogo puta naučila, da velike sile odlučuju, a da narod mora birati između otpora i prilagodbe. Otpor je bio časna rana, a prilagodba nužna strategija. U tom sudaru rodila se nova Bosna, između moderne i podaništva. Naime, narod je dobio pruge i fabrike, ali je izgubio pravo da odlučuje o svojoj zemlji. To je bila dilema koja će trajati

kroz cijelo austrougarsko doba: da li modernizacija može biti sloboda, ili je samo drugačiji oblik podaništva?

Beč i Pešta u Bosni

Nakon što su topovi utihnuli i puške spustile glas, u Bosnu nisu došli samo vojnici, došli su činovnici. S njima su stigle knjige zakona, pečati i registri. Austro-Ugarska je u Bosni podigla jednu od svojih najčvršćih administrativnih mreža. Na čelu je stajao Zajednički ministar finansija u Beču, jer Bosna i Hercegovina nije bila dio ni Austrije ni Ugarske, nego posebno "okupirano područje" pod zajedničkom upravom (*Corpus separatum)*. To je bio status koji je već sam po sebi govorio, Bosna nije slobodna, ali nije ni sasvim asimilovana. Ona je bila prostor u kojem se ogledala dvojna priroda Monarhije, Beč i Pešta su je zajedno držali, ali ni jedan ni drugi je nisu smatrali potpuno svojom. Uprava je ubrzo dobila svoj strogi birokratski oblik. Na čelu se našao Benjamin Kállay, austrougarski administrator čija je politika ostavila dubok trag. On je u Bosni vidio priliku da se stvori nova lojalnost, da narod, umoran od Osmanskog carstva, prihvati Monarhiju kao modernog gospodara. Pod njegovim okriljem 1882. godine uspostavljena je i posebna institucionalna arhitektura Islamske zajednice (reis-ul-ulema u Sarajevu, Ulema-medžlis i Vakufsko-mearifska uprava), čime je Monarhija religijski život muslimana uvezala u državni poredak, ali i priznala njegovu posebnost. Otvorena je Šerijatska sudačka škola (1887.), kao simbol dvostrukog svijeta:, odnosno evropske birokratije i domaćeg prava. Pored činovnika, Austro-Ugarska je došla s idejom da Bosnu preobrazi i to je činila brže nego ijedna vlast prije. Putevi su se širili tamo gdje ih nije bilo, pruge su povezivale planine, a telegrafi su počeli vezivati Sarajevo s Bečom i Peštom. Željeznica je bila najveći simbol tog novog doba. Godine 1882. otvorena je prva pruga od Banje Luke do Dobrljina. Potom su pruge povezale Sarajevo sa Mostarom, a zatim i dalje s jadranskim lukama. Pruge nisu nosile samo robu i vojsku, nego i ideju da Bosna ulazi u moderni svijet. U gradovima su se pojavljivali novi tipovi zgrada, upravne palače, sudovi, kasarne, škole. Sarajevo je dobilo svoju poznatu Vijećnicu, građenu u pseudomaurskom stilu, koja je trebala simbolizirati spoj Istoka i Zapada. Mostar je dobio nove mostove, Banja

Luka nove trgove, Travnik nove upravne zgrade. U Osmanskom dobu obrazovanje je bilo vezano uz vjerske institucije, medrese, franjevačke škole, pravoslavne manastire. Austro-Ugarska je unijela novu dimenziju, državne škole u kojima se učio njemački, a kasnije i maternji jezici u ograničenom obliku. Valja naglasiti da je Kallay ukinuo postojanje bosanskog jezika kao nukleusa identiteta Bošnjaka, ali i jezika kojim su u 19. stoljeću govorili i muslimani, pravoslavci i katolici dok susjedne prosvjetiteljske kampanje nisu u tome vidjele mogućnost podjele i "uvođenja" nacionalisitičkih ideja koje će postati temeljni kamen tragedija i stradnja u nadolazećem 20. stoljeću. To je bio rez, narod je počeo učiti da pored vjeronauke postoji i matematika, pored Kur'ana i Biblije postoji i geografija i fizika. Djeca su prvi put u Bosni mogla dobiti obrazovanje koje je bilo u rangu evropskog, makar i skromno. Ali iza toga krio se i cilj, stvoriti novu generaciju koja će biti lojalna caru u Beču i Pešti. Upravo zato će se uporedo rađati i kulturna društva "odozdo", da obrazovanje ne ostane samo državno sredstvo, nego narodno oruđe. Monarhija je oduvijek voljela red, pa su svaka općina i svaki grad dobili svoje činovnike. Pečati su nosili dvoglavog orla, a svaka odluka prolazila je kroz kancelarije koje su često bile udaljene hiljadama kilometara od sela u kojima su se životi odvijali. Za narod, ta birokratija bila je i teret i prilika. Teret jer je značila poreze, propise i papirologiju, a prilika jer je donosila pravni okvir, sudove, zakone koji su makar u teoriji štitili i običnog seljaka. Međutim odnos između vlasti i naroda ostao je odnos podanika i gospodara.

U Bosni krajem 19. stoljeća živjela su dva svijeta. U istom gradu mogao si proći uskom mahalom, popločanom kaldrmom, gdje su žene nosile feredže, a muškarci fesove. A zatim bi zakoračio na novi bulevar, širok, ravan, s austrougarskim zgradama i uniformisanim činovnicima. Ta dva svijeta nisu se potpuno miješala, ali su živjela jedno pored drugog. To je bio simbol Bosne u Austro-Ugarskom dobu, zemlja na razmeđu, koja je nosila i Istok i Zapad u isto vrijeme. Ulazak Beča i Pešte u Bosnu donio je red, puteve, škole i zakone. Ali sve to bilo je obavijeno sjenkom podaništva. Bosna je postajala moderna, ali nije postajala slobodna. U tome je i osnovna dilema toga doba: da li se narod može radovati modernizaciji kada je cijena gubitak vlastite volje? Za Bosnu, to je bilo novo iskušenje,

jer modernost bez slobode bila je samo drugačija vrsta okova. Čuvena lokomotiva Ćiro jeste probijala tvrdoglavi kamen istočne Bosne, bušeći tunele u putu Austrougarske prema istoku (*geng nach osten*), ali nije mogla do kraja probiti mentalitet čaršije koja je tiho pružala otpor.

Da bi se razriješio "privremeni" status, Monarhija je 1908. godine proglasila aneksiju Bosne i Hercegovine. Time je privid okupacije pretvoren u pravni poredak, odnosno Bosna i Hercegovina je i formalno ušla pod carev žezal. Aneksiona kriza potresla je Evropu, a u Bosni probudila istovremeno strah, gnjev i nadu. Kao ustupak, 1910. donesen je Zemaljski ustav i sazvan Bosanski sabor, predstavničko tijelo s ograničenim ovlastima. Sabor je bio znak modernosti, ali i jasna uzda, jer se bavio zemaljskim poslovima, dok je ključna vlast ostala u Beču. Ipak, te klupe su naučile narod političkom govoru: kako artikulirati zahtjev, kako čuvati vjeru i imovinu kroz zakon, kako izgraditi svijest da Bosna i Hercegovina može imati javnu riječ.

Gradovi pod austrougarskim pečatom

Ako je Osmansko Sarajevo bilo grad džamija, hanova i čaršije, Austro-Ugarska ga je željela pretvoriti u evropsku prijestolnicu. Počeli su graditi široke bulevare, nove trgove i zgrade koje su nosile pečat Beča i Pešte. Najveći simbol toga je Vijećnica, podignuta na Miljacki 1896. godine. Njen pseudomaurski stil bio je pokušaj da se pomiri orijentalna tradicija s evropskom modernom. Ona je trebala reći da je Sarajevo istovremeno i Istok i Zapad, ali da oba pripadaju pod carsku vlast. Sarajevo je tada dobilo i prve tramvaje (1885. godine, prije mnogih evropskih gradova), električnu rasvjetu i nove škole. Čaršija je nastavila da živi, ali pored nje su nicali hoteli u evropskom stilu, banke i administrativne palače. Grad je disao dvostrukim plućima, jednim okrenutim Istanbulu i prošlosti, drugim Beču i budućnosti. U štamparijma su izlazile novine i časopisi poput: "Bošnjak" Mehmed-bega Kapetanovića, zatim "Vatan", "Nada" i "Bosanska vila", koji su pokazale da su štamparije postale novo bojno polje ideja.

Mostar je pod Austro-Ugarskom dobio novi urbanistički oblik. Osim čuvene osmanske čaršije i Starog mosta, sada su se gradili novi mostovi preko Neretve, nove škole i kasarne. Ulice su se širile, a austrougarske zgrade unosile su novi red u prostor grada. Mostar je postao jedno od važnih administrativnih središta Hercegovine, ali i grad gdje su se susretali stari orijentalni duh i novi evropski stil. Neretva je i dalje ostala granica i veza, ali sada su preko nje stajali mostovi koji su nosili carsku poruku da Austro-Ugarska povezuje ono što je stoljećima bilo razdvojeno. U tim godinama pjevat će Aleksa Šantić i Musa Ćazim Ćatić, te stihom dokazivati da industrijski dim ne guši dušu grada.

Na Vrbasu je Banja Luka dobila novo lice. Austro-Ugarska je ovdje podigla upravne zgrade, kasarne i nove mostove. Grad je postao uredno isplaniran, s ravnim ulicama i vojnim paradama. Međutim i pored toga, gdje je i dalje živio u sjenama tvrđave Kastel i u šumama koje su ga okruživale. Banja Luka je bila zamišljena kao drugi administrativni centar, tiša od Sarajeva, ali s jasnim pečatom Monarhije. Ona je pokazivala kako se Bosna može "civilizirati" disciplinom, ali i kako narod može u tišini sačuvati svoj duh.

Tuzla je, zahvaljujući austrougarskim ulaganjima, postala industrijski grad. Solane su modernizirane, a oko njih su se podizale fabrike. Dimnjaci su počeli oblikovati nebo iznad grada. Tuzla je postala grad radnika, odnosno grad u kojem se mogla osjetiti snaga industrijske epohe. Ali rad u solanama i fabrikama bio je težak i često surov. Radnici su dobivali disciplinu, ali ne i prava. To će kasnije stvoriti temelje za radničke pokrete, štrajkove i borbu za socijalna prava.

Zenica je pod Austro-Ugarskom postala simbol industrijske Bosne. Tu je nikla željezara koja će oblikovati grad i njegove ljude sve do 20. stoljeća. Radnici su dolazili iz okolnih sela, učili novu vrstu života, radničku svakodnevicu, ritam fabrike, dimnjake kao znak modernosti. Ali kao i u Tuzli, modernizacija je bila dvostruka: s jedne strane napredak, s druge strane novi oblik podaništva, ovaj put ekonomskog. Radnik je bio dio mašine, a mašina je bila dio carskog sistema.

Travnik, nekadašnja vezirska prijestolnica, sada je bio provincijski grad, sa sjajem prošlosti i skromnošću sadašnjosti. Austro-Ugarska mu je dala nove administrativne zgrade, ali nije mu vratila moć. Bihać i krajiški gradovi dobili su kasarne i mostove. Njihova uloga ostala je vojna, da budu straža granice. Austro-Ugarska je u njih ulagla onoliko koliko je bilo potrebno da čuvaju carsku sigurnost. Manji gradovi poput Maglaja, Konjica, Dervente, Doboja i drugih, dobili su pruge, nove mostove, ali i lice provincije pod strogim okom vlasti. Svi ti gradovi zajedno pokazivali su lice Bosne pod Austro-Ugarskom. S jedne strane, modernizacija, arhitektura, industrija, red. S druge strane podaništvo, jer sve to nije bilo djelo naroda, nego nametnuto s vrha. Gradovi su bili simbol dileme Bosne: da li primiti modernu državu i ostati podanik, ili tražiti slobodu i rizikovati zaostalost.

Vjere i narodi

Bosna je za Austro-Ugarsku bila prostor na kojem se susreću tri naroda i tri vjere. Car Franjo Josip i njegovi činovnici dobro su znali da upravljati Bosnom ne znači samo graditi pruge i kasarne, nego i znati rasporediti moć među vjerskim i etničkim zajednicama. Njihova strategija bila je podijeli pa vladaj, ne dopustiti da ijedan narod ojača toliko da ugrozi carsku vlast, ali i ne dopustiti da se potpuno slomi duh naroda, jer bi tada otpor bio neizbježan. Za Hrvate, Austro-Ugarska je bila i prirodni i kulturni oslonac. Kroz franjevce, koji su stoljećima čuvali vjeru i školstvo, Monarhija je podizala obrazovnu i vjersku infrastrukturu. Franjevačka gimnazija u Visokom, osnovana 1890. godine, postala je rasadnik intelektualaca i kulturnih elita. Katolička crkva, uz pomoć Beča i Vatikana, jačala je svoje institucije, a time i položaj Hrvata. Hrvati su tako u Austro-Ugarskoj vidjeli šansu za kulturni i nacionalni preporod. Ali to je istovremeno značilo i dublje vezivanje za carsku politiku, jer je Monarhija koristila katoličko stanovništvo kao prirodnog saveznika. Kao kulturni stup podiže se i "Napredak" (1902.), koji stipendijama i domovima otvara vrata siromašnim đacima. Srbi u Bosni gledali su prema Beogradu i Cetinju, ali su živjeli pod carem u Beču. Austro-Ugarska im je dopuštala određenu slobodu kroz pravoslavnu crkvu, ali je strogo nadzirala svaki politički pokret. Osnivanje Prosvjete (1902.) i drugih kulturnih društava bilo je znak jačanja srpskog

nacionalnog identiteta, ali pod budnim okom vlasti. U krajiškim selima i gradovima, pravoslavni narod čuvao je svoju tradiciju, a mladi intelektualci počeli su se uključivati u omladinske pokrete koji će kasnije prerasti u Mlada Bosna. Austro-Ugarska je znala da je srpski narod najveći izazov njenoj vlasti, jer je ideja ujedinjenja sa Srbijom i Crnom Gorom bila stalna prijetnja carskom poretku. Bošnjaci, muslimani, bili su posebna briga Beča i Pešte. Oni su stoljećima bili povlašten sloj u Osmanskom carstvu, a sada su se preko noći našli pod novom vlašću. Njihova zemlja, njihovi vakufi i njihova tradicija bili su ugroženi. Mnogi su se osjećali izdano i poniženo. Mnogi Bošnjaci odlučili su napustiti Bosnu i iseliti u Tursku. Taj proces muhadžirluka trajao je decenijama i deseci hiljada porodica napustili su domovinu. Oni koji su ostali, morali su se prilagoditi. Austro-Ugarska je nudila muslimanskoj eliti mjesto u administraciji, ali pod uvjetom lojalnosti caru. Na čelu vjerskog života stajao je reis-ul-ulema, ali i on je morao biti potvrđen od Monarhije. Tako je i islam, stoljećima slobodan u svojoj zemlji, sada bio vezan za pečat Beča. Bošnjaci su se našli u najtežem položaju, između nostalgije za Osmanskim carstvom i nužnosti da prihvate novu vlast. Istovremeno, 1906. godine nastaje Muslimanska narodna organizacija, politički odgovor na agrarna i vakufska pitanja, odnosno traženje načina da se vjera i zemlja zaštite kroz pravila novog doba. Jevreji, sefardi i aškenazi, živjeli su u Bosni kao manjina, ali su u Austro-Ugarskoj vidjeli priliku. Beč im je davao određene slobode, otvarao prostor za trgovinu i kulturu. U Sarajevu i Mostaru razvila se jevrejska zajednica koja je unijela još jedan ton u bosanski mozaik. Austro-Ugarska je vješto balansirala, Hrvate je oslanjala na Katoličku crkvu, Srbima dopuštala kulturu ali ne i politiku, Bošnjacima nudila kompromis lojalnosti, a Jevrejima trgovačku slobodu. To je bio mozaik koji je funkcionirao, ali samo dok je car imao snagu. Narodi su u tom sistemu živjeli jedni pored drugih, ali podijeljeni. Svaka zajednica imala je svoje škole, svoje društvene organizacije, svoje svećenike i učitelje. Austro-Ugarska je time osigurala da Bosna nikada ne postane jedinstvena politička snaga.

Pouka podjela: Politika Austro-Ugarske pokazala je da moć ne leži samo u vojsci i fabrikama, nego i u upravljanju narodima. Monarhija je znala da Bosna neće biti opasna dok su njeni narodi zauzeti međusobnim

razlikama. Ali u toj politici podjela ležala je i klica kasnijih sukoba, jer narodi su naučili gledati jedni na druge kroz prizmu različitih privilegija i uskraćenih prava. Austro-Ugarska je donijela modernu državu, ali je posijala i sjeme nesporazuma koje će kasnije Bosna skupo plaćati.

Privreda i reforme

Austro-Ugarska nije okupirala Bosnu samo da bi širila civilizaciju i gradila škole. Njeni ciljevi bili su jasni: da Bosna postane izvor sirovina, tržište za carsku robu i prostor za strateško jačanje Monarhije na Balkanu. Ekonomija je bila sredstvo političke kontrole, a modernizacija, koliko god bila stvarna, uvijek je bila u službi Beča i Pešte. Bosna je bila bogata rudama, ugljem, željezom i bakrom. Monarhija je brzo prepoznala te resurse i otvorila rudnike širom zemlje. Zenica i Breza postali su središta rudarske proizvodnje. U Kaknju i Tuzli otvarani su rudnici uglja. Radnici, često seljaci prinuđeni na novi način života, spuštali su se pod zemlju i učili što znači biti dio industrijske mašinerije. Rudarski rad bio je težak, opasan i često smrtonosan. Radnici su dobivali malo, a Monarhija mnogo. Ali rudnici su donijeli i novo iskustvo, radničku solidarnost i svijest da narod nije samo skup seljaka, nego i radnička klasa koja može postati politička snaga. Da bi ruda, drvo i sol mogli do Beča i Pešte, Austro-Ugarska je gradila pruge. Željeznica je bila simbol modernizacije, ali i podsjetnik na zavisnost. Pruge Sarajevo–Metković, Doboj–Banja Luka i Dobrljin–Bihać povezale su Bosnu s Jadranom i centralnom Evropom. Pruga je donosila robu i novosti, ali i odnos podaništva. Naime, ona je bila izgrađena da nosi bosanska bogatstva van zemlje, a ne da ih zadrži za narod. Ipak, pruge su ostavile dubok trag, povezale su gradove, ubrzale komunikaciju i unijele Bosnu u mrežu modernog svijeta.

Šumarstvo, zelena žila kucavica

Šume Bosne bile su jedno od najvećih bogatstava. Austro-Ugarska ih je vidjela kao beskrajne rezerve građe za svoju industriju i vojsku. Rezanje šuma u Krajini, istočnoj Bosni i Hercegovini postalo je masovno. Drvo se izvozilo, a narod je gledao kako planine postaju ogoljene. Ali šume su bile

i izvor otpora. Krajišnici su često smatrali da šuma pripada njima, a ne caru. Sukobi između vlasti i naroda oko korištenja šuma bili su česti. U tim sukobima vidjelo se da ekonomska modernizacija nije bila samo napredak, nego i prisvajanje narodnih dobara.

Poljoprivreda, između tradicije i reformi

Većina stanovništva ostala je vezana za zemlju. Austro-Ugarska je pokušala modernizirati poljoprivredu, uvela je nove metode, nove kulture, organizirala sajmove i škole, ali seljak je ostao siromašan. Veliki posjedi ostali su u rukama begova i aga, dok je većina radila na tuđoj zemlji. Muhadžirluk, iseljavanje Bošnjaka u Tursku, ostavio je mnoga polja prazna. Monarhija je ta polja dijelila doseljenicima iz drugih krajeva, što je mijenjalo demografsku sliku. To je bila politika koja je poljoprivredu pretvarala u oruđe društvenog inženjeringa. Agrarno pitanje, odnos bega i kmeta, trajno je tinjalo i postajalo politički plamen: pravda za zemlju postala je drugo ime za pravdu za čovjeka.

Industrija, novi dimnjaci Bosne

Uz rudarstvo i šumarstvo, Monarhija je razvijala fabrike. Željezara u Zenici postala je simbol industrijske moći. U Tuzli su solane modernizirane, a hemijska industrija počela nicati. Sarajevo je dobilo pivaru i duvansku fabriku. Sve to su bili prvi oblici industrijalizacije Bosne. Ali ta industrija nije bila domaća, nego carska. Kapital i tehnologija dolazili su iz Beča i Pešte, a profit se vraćao tamo. Radnici su dobivali plate, ali ne i moć. To je bio početak radničkog pitanja u Bosni, koje će kasnije postati jedno od ključnih socijalnih pitanja 20. stoljeća.

Trgovina i gradovi

Trgovina se razvijala uz pruge i puteve. Čaršije su počele poprimati nove oblike, pored starih zanatlija dolazili su trgovci iz Monarhije. U Sarajevu su se otvarale banke i osiguravajuća društva, u Mostaru i Banjoj Luci nove radnje, u Tuzli i Zenici industrijska skladišta. Trgovina je unosila osjećaj

da Bosna može biti dio evropskog svijeta, ali je u isto vrijeme podsjećala narod da sve to dolazi izvana, a malo toga ostaje unutra.

Pouka privrednih reformi

Privredna politika Austro-Ugarske pokazala je dvostruku prirodu, modernizacija i eksploatacija. Bosna je dobila pruge, fabrike i rudnike, ali nije dobila ekonomsku slobodu. Narod je bio radnik i seljak, ali rijetko vlasnik. U toj neravnoteži leži pouka, modernizacija bez suvereniteta ne donosi slobodu. Ona može donijeti fabrike i puteve, ali ne i osjećaj da je zemlja tvoja. To je lekcija koju je Bosna naučila kroz dim rudnika, šum šuma i težak rad na poljima.

Otpor i identitet

Iako je Austro-Ugarska donijela puteve, škole i fabrike, narod nije prestao osjećati da je podanik, a ne građanin. U selima se to osjećalo kroz poreze i zabrane korištenja šuma i pašnjaka. U gradovima se osjećalo kroz birokratiju koja je bila strana i hladna. Otpor je često bio tih, skriven u inatu, u narodnim pjesmama, u šaptu kahvenih razgovora. Taj tihi otpor bio je jednako važan kao i oružani. On je oblikovao identitet, osjećaj da Bosna nije carska provincija, nego zemlja koja pripada njenim ljudima.

Kulturno buđenje

Krajem 19. i početkom 20. stoljeća pojavljuju se prve moderne kulturne i obrazovne institucije koje nisu bile samo produžena ruka Monarhije. "Gajret" (1903.), muslimansko kulturno društvo, i "Prosvjeta" (1902.), srpsko prosvjetno društvo, radili su na obrazovanju mladih, otvarali đačke domove, biblioteke i pomagali siromašnim đacima. Za Hrvate, ključnu ulogu imali su franjevci i katoličke škole, kao i "Napredak" (1902.) sa svojom mrežom stipendiranja. Kroz te institucije narod je počeo razvijati nacionalnu svijest i kulturni identitet. Pjesnici, novinari, učitelji i studenti postajali su nosioci ideje da Bosna nije samo zemlja pod carskim pečatom, nego prostor sa svojim duhom. U Mostaru se rađa društvo "Gusle", pjevaju Šantić i

Ćatić, u Sarajevu Safvet-beg Bašagić i Ćamil Sijarić (kasnije) nastavljaju nit, a štamparije i čitaonice postaju narodne učionice. Omladinski pokreti bili su posebno važni. Mladi su pohađali škole koje je otvorila Monarhija, učili njemački i francuski, čitali evropske autore. Ali istovremeno su u knjižarama i kafanama pronalazili knjige i časopise iz Srbije, Hrvatske, Crne Gore, pa i Rusije. Oni su povezivali evropske ideje slobode, socijalizma i nacionalizma s vlastitim iskustvom podaništva. U njihovim glavama nastajala je misao da Bosna ne može biti ni samo carska provincija ni samo ostatak Osmanskog doba, nego nešto treće, slobodna zemlja svojih naroda. Kao i u svakom vremenu, Krajina je bila tvrđava otpora. Bihać, Bosanska Krupa, Cazin, Bužim, ti gradovi na Uni bili su granica, ali i škola nepokornosti. Krajišnici su stoljećima naučili da zemlja pripada onome ko je brani i taj duh prenijeli su u austrougarsko doba. Otpor vlastima izražavao se kroz sitne bune, odbijanje poreza, šumske sukobe. U Krajini su hajduci još uvijek kružili šumama, a narod ih je u pjesmama pretvarao u junake. Austro-Ugarska je bila snažna, ali Krajina je bila prkosna.

Mlada Bosna, glas budućnosti

Iz tog kulturnog i omladinskog buđenja izrastao je pokret koji će promijeniti historiju, Mlada Bosna. To nisu bili samo atentatori s pištoljima, nego i studenti s knjigama, mladi ljudi koji su čitali Ničea i Tolstoja, koji su sanjali o slobodi i pravdi. Njihova ideja bila je da Bosna ne može vječno ostati pod tuđom čizmom. U njihovim glavama rodila se misao da se sloboda ne poklanja, nego uzima. Njihovi postupci bili su radikalni, ali njihova pitanja bila su stvarna: da li narod može živjeti dostojanstveno dok mu drugi kroje sudbinu? Otpor Austro-Ugarskoj nije bio samo politički, nego i identitetski. Narod je kroz otpor čuvao sjećanje na svoje kraljeve, na osmanske vakufe, na pjesme o hajducima, na stećke i mostove. Identitet nije bio u zakonima koje je donosila Monarhija, nego u pamćenju i otporu naroda. Ono što je Austro-Ugarska smatrala prijetnjom, otpor naroda, zapravo je bila životna snaga Bosne. Kroz taj otpor oblikovala se svijest da Bosna nije samo geografski prostor, nego i duhovna zajednica. Taj identitet, iskovan u prkosu, bio je temelj na kojem će se kasnije graditi ideja slobodne Bosne i Hercegovine.

Sarajevski atentat

Sarajevo, grad na Miljacki, u kojem su se stoljećima preplitali Istok i Zapad, u ljeto 1914. godine postao je pozornica na kojoj će pasti zavjesa jednog carstva i otvoriti se vrata svjetskog rata. Austro-Ugarska je izabrala Sarajevo da pokaže svoju moć i red, prestolonasljednik Franz Ferdinand trebao je svojim dolaskom poručiti da je Bosna neraskidiv dio Monarhije, da dvoglavi orao čvrsto drži ovu zemlju pod svojim krilima. Ali Sarajevo je imalo drugačiju priču. U njegovim sokacima šaptali su studenti i gimnazijalci, omladinci okupljeni oko ideje da sloboda nije dar nego pravo. Dok su se činovnici pripremali za carski doček, omladina je pripremala pobunu. Gavrilo Princip, Nedeljko Čabrinović, Trifko Grabež i drugi nisu u historiji zapisani kao atentatori, nego su bili djeca tog vremena, djeca podaništva. Učili su u austrougarskim školama, čitali evropske filozofe, ali su živjeli u zemlji u kojoj njihov narod nije imao političko pravo. Njihova dilema bila je jasna, prihvatiti život pod carem ili podići ruku i riskirati sve. Njihova odluka bila je očajnička, ali i simbolična. Oni nisu vjerovali da će pištolj promijeniti svijet, ali su vjerovali da metak može probuditi narod. Na Vidovdan, 28. juna 1914. godine, povorka automobila prolazila je sarajevskim ulicama. U jednom trenutku, pred mostom na Miljacki, Gavrilo Princip izvadio je pištolj i pucao. U tom pucnju pogođeni su Franz Ferdinand i njegova supruga Sofija. Bila je to sekunda koja je promijenila svijet. Sarajevo, provincijski grad na periferiji Carstva, postao je epicentar svjetske politike. Austro-Ugarska je pucanj shvatila kao uvredu i kao izazov koji mora biti kažnjen. Beč je odgovorio ultimatumom Srbiji, a zatim i objavom rata. Sarajevski atentat bio je iskra koja je zapalila svjetski požar. Stoga, ako govorimo striktno pravno i iz ugla tadašnje države, Sarajevski atentat se može smatrati udarom na državni poredak Austro-Ugarske monarhije. Međutim, ako govorimo historijski i politički, riječ je o revolucionarnom činu koji je imao za cilj promjenu državnog poretka, ali nije bio klasičan pokušaj državnog udara u institucionalnom smislu. Prvi svjetski rat počeo je iz Sarajeva, ali se ubrzo proširio na cijelu Evropu. Bosna je u tom ratu bila i pozornica i žrtva. Njeni sinovi mobilizirani su u austrougarsku vojsku i slani na ruski i talijanski front. U selima i gradovima vladala je glad, u Krajini pobune, a u Sarajevu represija.

Bosna je plaćala cijenu rata koji nije sama izabrala, ali njena uloga bila je simbolična i pokazala je da mala zemlja može biti mjesto gdje se odlučuje sudbina svijeta.

Kraj jedne epohe

Kada je 1918. godine Austro-Ugarska pala, Bosna je dočekala još jedan preokret. Dvoglavi orao nestao je s pečata, a mjesto njega došli su novi simboli i nove vlasti, iako je iskustvo austrougarskog doba ostalo duboko urezano. Narod je zapamtio puteve, fabrike, škole i modernizaciju, ali je zapamtio i podaništvo, birokratiju i tuđu vlast. Austro-Ugarska Bosna bila je zemlja između moderne i podaništva, prostor koji je napredovao u građevinama i industriji, ali je ostao vezan u političkim okovima. Sarajevski atentat ne predstavlja isključivo historijski događaj, nego i simbolizuje da Bosna, ma koliko mala, uvijek može postati mjesto gdje se lomi historija svijeta. Austro-Ugarska epoha pokazala je da modernizacija bez slobode nije dovoljna, da putevi i fabrike ne vrijede ako narod nema pravo da odlučuje o sebi. Bosna je iz tog perioda izašla s ranama, ali i sa novim iskustvom. Naučila je da su narodi, kada se probude, jači od carstava. Naučila je da njen identitet ne leži u pečatima Beča i Pešte, nego u njenoj unutrašnjoj snazi.

1.4. Kraljevina i rat: nestanak i obnova Bosne i Hercegovine

Između carstva i kraljevine

Godine 1918. Austro-Ugarska se urušila pod teretom poraza i unutrašnjih slabosti. Narodi koji su stoljećima bili pod carskim pečatom podigli su svoje glasove i tražili slobodu. U Beču i Pešti dvoglavi orao je klonuo, a na periferiji Carstva, u Bosni, ljudi su osjećali da se svijet raspada pred njihovim očima. Za Bosnu pad Carstva nije predstavljao slobodu, nego novi oblik nesigurnosti. Nije Bosna imala snage ni prilike da sama odluči o svojoj sudbini. Umjesto toga, postala je dio nove tvorevine, Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (SHS). U Kraljevini SHS Bosna nije

ušla kao država, nego kao provincija. Nestale su austrougarske granice i institucije, ali nije se obnovila srednjovjekovna bosanska kruna niti duh ZAVNOBiH-a (koji će doći tek kasnije). Bosna je jednostavno "utopljena" u novu državu, bez prava da govori svojim glasom. Podjela na oblasti, a kasnije banovine, precrtala je njene historijske granice. Posebno je bila bolna Banovina Hrvatska 1939. godine, koja je raskomadala Bosnu i pokazala da je ona i dalje prostor koji drugi dijele prema svojim interesima. Bosna je time izgubila ono što je imala i pod Osmanskim carstvom i pod Austro-Ugarskom, makar prividnu posebnost, jer je postala samo prostor, bez glasa i bez lica. Da se ta "utopljenost" ne bi svela na metaforu, brinuli su mehanizmi države. Naime, Vidovdanski ustav (1921.) centralizirao je vlast, a banovinska karta 1929. godine (devet banovina) razrezala je Bosnu i Hercegovinu među Vrbas, Drinu, Zetu i Primorje tako da "Bosna i Hercegovina" kao cjelina nestane s političke mape. U pozadini je tinjalo agrarno pitanje (oduzimanje feudalnih prava uz spor i nejednak otkup), koje je pogodilo i muslimanske veleposjednike i pravno nesigurne kmetove, produbljujući nesigurnost i osiromašenje sela. Ta kombinacija centralizma i agrarnog nerazrješenja stvorila je trajni osjećaj da Bosna i Hercegovina nema vlastiti ključ od sopstvene kuće.

Političke niti unutar Kraljevine

U novoj Kraljevini narod je živio u bijedi i nejednakosti. Seljaci su obrađivali zemlju, ali su ostajali siromašni. Gradovi su imali fabrike, ali radnici nisu imali prava. Nacionalne i vjerske podjele postale su dublje, jer je država favorizirala jedne, a zapostavljala druge. Bošnjaci, posebno, našli su se u nezavidnom položaju. Nakon gubitka povlaštenog statusa pod Osmanskim carstvom i sumnje koja ih je pratila u austrougarskom periodu, sada su bili marginalizirani. Njihova politička snaga bila je slaba, a njihova imovina često ugrožena. Mnogi su iseljavali, tražeći sigurnost u Turskoj. Srbi u Bosni gledali su u Beograd, Hrvati u Zagreb, a Bošnjaci su ostajali između, često bez glasa i bez zaštite. Ipak, u Sarajevu i Mostaru rađa se artikulacija bošnjačkog glasa, pa tako Jugoslavenska muslimanska organizacija (JMO) pod vodstvom Mehmeda Spahe ulazi u političke kompromise kako bi zaštitila vjersko-školsku autonomiju,

vakufe i imovinu. Njihova politika često je ličila na hod po žici, te se koristila participacija radi zaštite minimuma, uz stalne sumnje i pritiske jačih blokova. Sporazum Cvetković–Maček (1939.), formirajući Banovinu Hrvatsku i dodatno cijepajući Bosnu i Hercegovinu, osnažio je osjećaj da se o sudbini zemlje odlučuje bez nje. Krajina je u novoj državi nastavila živjeti svoju sudbinu bedema. Krajišnici su se sjećali borbi protiv Austro-Ugarske, ali sada su gledali kako se njihova zemlja ponovo dijeli i zapostavlja. Bihać, Cazin i Bosanska Krupa ostajali su provincija, iako su bili srce narodnog otpora. U njima je rasla svijest da Bosna i Hercegovina nikada neće dobiti pravedno mjesto u tuđoj državi i da se za nju mora izboriti vlastitim snagama.

Drugi svjetski rat i krvava raskrsnica

Godine 1941. Kraljevina Jugoslavija se urušila u nekoliko dana pod udarom sila Osovine. Bosna i Hercegovina je u tom slomu postala dio nove tvorevine, Nezavisne Države Hrvatske (NDH), koju su stvorili ustaše pod zaštitom Hitlera i Mussolinija. Granice su nacrtane bez pitanja naroda, a Bosna i Hercegovina je ponovo izgubila pravo da sama odlučuje o sebi. Za mnoge, to je bio trenutak kada se historija pretvorila u krvavu svakodnevicu. NDH je donijela režim progona i genocida, protiv Srba, Jevreja i Roma, ali i protiv onih Bošnjaka i Hrvata koji nisu pristajali na ustašku vlast. Bosna i Hercegovina je postala zemlja logora i masovnih grobnica. Jasenovac, iako na teritoriji današnje Hrvatske, bio je simbol ustaških zločina, ali logori su postojali i u samoj Bosni i Hercegovini, poput Kruščice kod Viteza, a zločini su činjeni širom zemlje (Grabovica, Drakulić, Šargovac, Garavice kod Bihaća…). Hiljade ljudi odvedene su u smrt. Srpski narod posebno je stradao, čitava sela su spaljena, muškarci ubijani, žene i djeca protjerivani. Jevreji su gotovo nestali iz Sarajeva, Mostara i Travnika. Oni koji su stoljećima bili dio bosanskog mozaika sada su odvođeni u vozovima bez povratka. Bošnjaci su i sami često bili žrtve, jer su ustaše ponekad gledale sumnjičavo na njihov položaj, a četnici su ih sistematski napadali u svojim pohodima "čišćenja" teritorija. Bosna i Hercegovina je u tom ratu krvarila na svim stranama.

Muslimanske rezolucije 1941. godine

U Sarajevu, Mostaru, Banjaluci, Prijedoru i drugim gradovima, muslimanski uglednici i uleme donose rezolucije 1941. godine kojima javno osuđuju ustaški teror nad Srbima i druge zločine, tražeći zaštitu komšija i pravdu. Te rezolucije su rijedak moralni dokument vremena mraka, odnosno zapis da i u provaliji postoje ljudi koji čuvaju mjeru čovječnosti. One danas pripadaju zlatnoj arhivi bosanskohercegovačke savjesti. Pored ustaškog terora, Bosna i Hercegovina je postala i polje djelovanja četnika, koji su pod izgovorom borbe protiv okupatora vršili masovne pokolje nad bošnjačkim i hrvatskim selima. Njihove akcije ostavile su duboke rane koje ni decenijama kasnije nisu zacijelile. Nasuprot njima, partizanski pokret pod vodstvom Josipa Broza Tita počeo je graditi ideju zajedničke borbe. Bosna i Hercegovina je u partizanima pronašla novi oblik otpora. Seljaci, radnici, studenti i ostali su odlazili u šumu, ne samo da se bore protiv okupatora, nego i da vrate dostojanstvo zemlji koja je stalno bila tuđa. Partizanski pokret u Bosni i Hercegovini predstavljao je i školu identiteta, a u njemu su rame uz rame stajali Srbi, Hrvati, Bošnjaci, Jevreji i Romi. U planinama i šumama, u bitkama na Sutjesci i Neretvi, stvarala se svijest da se sloboda može izboriti samo zajedno. To iskustvo postalo je temelj poslijeratne Bosne i Hercegovine. Iako nacionalne podjele nikada nisu nestale, u sjećanju na partizansku borbu ostala je misao da su narodi Bosne i Hercegovine najsnažniji kada su zajedno. Cijena rata bila je ogromna, stotine hiljada mrtvih, spaljena sela, uništeni gradovi. Ali nagrada je bila obnova državnosti, u okviru jugoslavenske federacije. Bosna i Hercegovina je po prvi put nakon stoljeća dobila priznati status republike. Nije bila više provincija, nego subjekt, makar u federaciji. Ustav iz 1946. godine to formalizira, pa tako Bosna i Hercegovina postaje jedna od šest republika FNRJ, s vlastitim institucijama i teritorijalnim integritetom. Drugi svjetski rat u Bosni i Hercegovini osim što je bio borba protiv okupatora, bio je i unutrašnji obračun naroda koji su stoljećima živjeli zajedno. Ustaški teror ostavio je duboke rane kod srpskog naroda. Četnički pokolji u bošnjačkim i hrvatskim selima ostavili su ožiljke koji ni danas nisu posve nestali. Stradanje Jevreja, gotovo istrebljenje jedne zajednice koja je bila dio bosanskog mozaika od 16. stoljeća, ostalo je rana za cijelu zemlju. Te rane su

bile i fizičke i duhovne. Narodi Bosne i Hercegovine su poslije 1945. godine nastavili živjeti jedni pored drugih, ali nikada više bez sjećanja na krv prolivenih komšija. Pouka je bila jasna: Bosna i Hercegovina može opstati samo ako se te rane priznaju, ako se pamte, ali i ako se na njima gradi nešto što ih nadilazi.

ZAVNOBiH i AVNOJ kao arhitektura obnove

Vrhunac te borbe bio je prvo zasjedanje ZAVNOBiH-a u Mrkonjić Gradu 25. novembra 1943. godine, koji je zasjao kao svjetionik. Tamo su predstavnici naroda Bosne i Hercegovine, Srbi, Hrvati, Bošnjaci i drugi, donijeli odluku koja je promijenila historiju, te naglasili da Bosna i Hercegovina nije ni srpska, ni hrvatska, ni muslimanska, nego i srpska i hrvatska i muslimanska, i svih onih koji u njoj žive. To je bila obnova državnosti Bosne nakon stoljeća poniženja i podjela. U trenutku kada su plamenovi rata gutali sela i gradove, rodila se misao da Bosna i Hercegovina može biti zajednička kuća. Rat je odnio stotine hiljada života. Gradovi su gorjeli, sela nestajala, a porodice se raspadale. Ali kroz tu krv Bosna i Hercegovina je obnovila ideju države. Dok su se carstva i kraljevine rušile, u planinama i šumama Bosne rodila se nova vizija, vizija zajedničkog života naroda. ZAVNOBiH je bio nastavak tradicije bosanske posebnosti: od Kulinove povelje, preko srednjovjekovne krune, osmanske autonomije i austrougarskog dualizma, sve do partizanskog pokreta. U njemu se skupila sva historija Bosne, kao da su kroz šumu Mrkonjića hodali duhovi kraljeva, vezira, hajduka i krajiških stražara. Istog tog rata, na Drugom zasjedanju AVNOJ-a u Jajcu postavljena je federativna arhitektura Jugoslavije, sa Bosnom i Hercegovinom kao ravnopravnom jedinicom, čime je ZAVNOBiH-ova poruka dobila jugoslavensko-ustavni okvir.

Pouka za budućnost

Najveća pouka tog perioda je da Bosna i Hercegovina uvijek nestaje kada je drugi dijele, a uvijek se obnavlja kada je njeni narodi zajedno stvaraju. Austro-Ugarska ju je pretvorila u provinciju, Kraljevina je raskomadala, a NDH i četnici su je krvavo uništavali. Međutim u trenutku kada su njeni

narodi sjeli za isti sto u Mrkonjiću, Bosna i Hercegovina se ponovo rodila. To je poruka koja nadilazi vrijeme: da je Bosna i Hercegovina krhka kada se narodi okreću jedni protiv drugih, a snažna kada shvate da jedni bez drugih ne mogu. ZAVNOBiH je ostavio duboko naslijeđe. U poslijeratnim decenijama, 25. novembar obilježavan je kao Dan državnosti. Tada su djeca u školama učila da Bosna i Hercegovina nije ničija i da je svačija. Ulice su se kitile zastavama, a ljudi su se podsjećali da je u najtežem ratu nastala najmudrija ideja. To naslijeđe nije nestalo ni kada je Jugoslavija propala. Čak i u ratu 1990-ih godina, bosanski branitelji pozivali su se na ZAVNOBiH, kao na dokaz da Bosna i Hercegovina ima pravo postojati kao država svih svojih naroda.

1.5. Socijalistička Bosna i Hercegovina: industrijski div i snovi o zajedništvu

Obnova i novi početak (1945–1950.)

Kada je rat završio 1945. godine, Bosna i Hercegovina bila je zemlja ruševina i grobova. Gradovi su nosili ožiljke okupacije, mostovi su bili porušeni, fabrike razorene, a sela spaljena. U Sarajevu su zgrade zjapile prazne, u Mostaru se sjećalo dana kada je Stari most umalo nestao, u Tuzli su dimnjaci šutjeli, a u Krajini su kuće bile bez krova. U ratu je stradalo više od pola miliona ljudi iz Bosne i Hercegovine, te svaka porodica nosila je bol. Ali u toj pustoši rodila se i nova ideja, da se Bosna i Hercegovina može obnoviti ne samo kao provincija, nego kao republika u federaciji. ZAVNOBiH, rođen 1943. godine u šumama i planinama, sada je postao temelj nove državnosti. Po prvi put nakon srednjeg vijeka Bosna je imala priznati politički subjektivitet, makar u okviru Jugoslavije.

Agrarna reforma i nova pravda

Prvi potezi nove vlasti bili su usmjereni na zemlju. Agrarna reforma 1945. godine oduzimala je velike posjede begova i aga, dijelila ih seljacima bezemljašima. To je u očima mnogih izgledalo kao ispravljanje historijske

nepravde, jer seljak koji je stoljećima radio na tuđoj zemlji sada je dobijao svoje njive. Međutim, ta reforma imala je i drugu stranu, jer zemlja je bila dijeljena po političkoj volji, a ubrzo su seljaci pozivani da svoje male posjede udružuju u zadruge. Zadrugarstvo je predstavljano kao bratstvo i zajedništvo, ali mnogi su osjećali da je to samo novi oblik oduzimanja. Seljak je dobio zemlju da bi je odmah predao zajednici. Planine, rijeke i polja oblikovala su narod više nego carevi i kraljevi. Ali poslije 1945. godine seljak više nije bio samo čuvar zemlje, nego je postao temelj na kojem se gradila nova država. Agrarna reforma je oduzela zemlju begovima i aga, a dala bezemljašima. To je izgledalo kao prva pobjeda pravde. Seljak koji je stoljećima bio vezan za tuđu njivu sada je mogao reći: "ovo je moje". Ali vrlo brzo država je zatražila da se zemlja "udruži" u zadruge. Seljak se kolebao, da li je dobio slobodu ili novu obavezu? Na selima Bosne i Hercegovine nastajale su zadruge u kojima se radilo zajednički. Orao se plugom, sijalo se žito, gradile se štale i silosi. Iako su mnogi sumnjali, država je tvrdila da je to put u modernizaciju. Seljak se učio da ne misli samo o svojoj porodici, nego o kolektivu.

Nacionalizacija, planovi i "stvaranje države"

Uz agrarnu reformu došla je i nacionalizacija. Privatne fabrike, trgovine i banke prelazile su u ruke države. Sarajevo je dobilo prvu državnu pivaru i duhansku fabriku, u Tuzli su solane postale društveno vlasništvo, a u Zenici je počela obnova željezare. Privreda se gradila planski, kroz petogodišnje planove (uskoro i Ustav 1946., pa 1953. godine). U njima su stajali brojevi, norme i zadaci. Ljudi su osjećali da nisu više samo radnici ili seljaci, nego dio jedne velike mašinerije koja se zvala država. Paralelno, 1950. godine se uvodi radničko samoupravljanje (Kardeljeva reforma), odnosno ideja da kolektivi neposredno odlučuju o pogonima. U praksi, iako je osjećaj sudioništva rastao, politički vrh ostajao je čvrst.

Radne akcije kao škola identiteta

Jedan od simbola tog vremena bile su radne akcije. Hiljade omladinaca dolazile su iz svih krajeva Jugoslavije da grade pruge, puteve i fabrike.

Najpoznatija je bila pruga Brčko–Banovići (1946.), izgrađena za svega sedam mjeseci uz rad omladinaca iz cijele zemlje. Na tim radnim akcijama stvarao se novi identitet. Mladi iz Sarajeva i Zagreba, Beograda i Ljubljane, Skoplja i Podgorice radili su rame uz rame, pjevali iste pjesme, nosili iste kape. Za mnoge je to bio prvi susret sa drugima, sa različitim jezicima i kulturama. Bosna i Hercegovina je bila u srcu tih akcija, jer je bila simbol zemlje koja se mora obnoviti da bi cijela Jugoslavija mogla živjeti. Radne akcije nisu bile samo fizički rad, bile su škola identiteta. Tu su se mladi učili da nisu samo Bošnjaci, Srbi, Hrvati, već "jugoslavenska omladina". Učeći jedni od drugih jezike i običaje, oni su stvarali novu kulturu, u kojoj je marama omladinke i kapa brigadira bila znak ponosa. U Bosni i Hercegovini su se gradile i ceste, hidrocentrale, te industrijski kompleksi. Svaki most podignut rukama omladinaca bio je metafora da nova generacija spaja ono što je rat razdvojio.

Partijska piramida i hladne sjene

Iza entuzijazma i obnove stajala je i stroga partijska kontrola. Komunistička partija bila je jedini stvarni centar moći. Na njenim skupovima odlučivalo se o zemlji, fabrikama, školama, o tome ko smije govoriti, a ko mora šutjeti. Mnogi koji su bili sumnjivi, bivši trgovci, imućniji seljaci, pa i pojedini intelektualci, završavali su pod pritiskom, hapšeni ili progonjeni. Goli otok, iako simbol čitave Jugoslavije, ostavio je trag i u Bosni i Hercegovini. Ljudi su učili da novi poredak donosi jednakost, ali i da nema mjesta za slobodno mišljenje. Obični ljudi su živjeli između sjena i nadanja. U selima se i dalje sijalo i oralo, u gradovima su radnici obnavljali fabrike, djeca su išla u nove škole. Ljudi su osjećali da je teško, ali i da se gradi nešto veliko. Za Bošnjake, ovo vrijeme bilo je dvostruko. S jedne strane, država im je donijela ravnopravnost, makar formalnu. S druge strane, dugo nisu bili priznati kao poseban narod, nego su se vodili pod etiketama "Muslimani u smislu vjere", bez prava na nacionalno ime. Tek će 1968. godine političko priznanje, a zatim amandmani 1971. i Ustav 1974. godine stabilno potvrditi "Muslimane" (s velikim M) kao narod. Ali i u toj šutnji oblikovao se osjećaj da Bosna i Hercegovina mora ostati kuća svih svojih naroda.

Industrijalizacija i gradovi (1950–1970.)

Nakon prvih godina obnove, socijalistička Jugoslavija je krenula u veliki poduhvat, industrijalizaciju. Bosna i Hercegovina, iako razorena i siromašna, postala je jedno od glavnih polja tog poduhvata. Njeni resursi, ugalj, željezo, šume i voda, činili su je prirodnim izborom. Gradovi su počeli rasti poput tvornica. Zenica je postala čelični grad, Tuzla rudarski, Sarajevo industrijsko-administrativni centar, Mostar mašinski, a Banja Luka tekstilni i prehrambeni. Dimnjaci su postali novi stećci, znakovi epohe koja je obećavala da će rad i mašina osloboditi narod. U Zenici je 1950-ih godina izgrađena Željezara Zenica, koja je ubrzo postala jedan od najvećih industrijskih pogona u Jugoslaviji. To je bio grad unutar grada, sa svojim radničkim kvartovima, školama, ambulantama. Radnici su stizali iz svih krajeva Bosne i Hercegovine. Krajišnici, Hercegovci, istočnjaci, svi su se slijevali u Zenicu. Oni su izlazili na smjene kao vojnici u boj, ponosni što proizvode čelik za cijelu Jugoslaviju. Rad u željezari bio je težak, vrućina peći nesnosna, ali za mnoge je to značilo prvi put redovnu platu, stan u zgradi i osjećaj dostojanstva. Zenica je postala simbol da Bosna i Hercegovina može hraniti ne samo sebe, nego i cijelu Jugoslaviju. Tuzla je stoljećima živjela na soli, ali u socijalističko doba postala je i grad uglja, hemije i fabrike. Kombinat "Soda-So", rudnici Kreke i hemijska industrija, sve to činilo je da Tuzla diše dimom, ali i da raste u grad radnika. Ulice Tuzle bile su pune rudara s crnim rukama, ali i pjesnika koji su u kafićima pisali o životu među dimnjacima. Rudari su ulazili u okna s osjećajem da nose budućnost na svojim leđima. Tuzla je postala simbol radničke Bosne, grada u kojem se nije živjelo lako, ali se živjelo ponosno. U Sarajevu je nastao gigant, Energoinvest. Počeo je kao mala kompanija za elektroopremu, a prerastao u moćno preduzeće koje je izvozilo u desetine zemalja, od Afrike do Bliskog Istoka. Inženjeri Energoinvesta putovali su na Bliski Istok potpisivati ugovore, pa se vraćali kao ambasadori bosanskog znanja. Energoinvest je bio dokaz da Bosna i Hercegovina ne mora biti samo izvor sirovina, nego i centar tehnologije i znanja. U njegovim halama radili su inženjeri, tehničari, radnici. U njegovim kancelarijama pisali su se ugovori koji su Sarajevo pretvarali u međunarodni grad. Energoinvest je bio ponos ne samo Bosne i Hercegovine, nego cijele Jugoslavije. Pored

Energoinvesta, UNIS (Udružena industrija Sarajeva) postao je simbol metaloprerađivačke moći. Automobilske komponente iz Sarajeva ugrađivale su se u jugoslavenske fabrike automobila, pa čak i izvozile vani. Šipad, zasnovan na bogatstvu bosanskih šuma, bio je gigant drvne industrije. Namještaj iz Bosne i Hercegovine nalazio se u stanovima od Ljubljane do Skoplja, a šume Krajine i istočne Bosne postale su resurs koji je hranio hiljade porodica. Mostar, grad na Neretvi, u socijalističko doba je dobio novu industrijsku ulogu. Fabrike avio-dijelova, mašinskih konstrukcija i aluminija, pretvarale su Hercegovinu u prostor modernih tehnologija. Radnici su se ponosili što proizvode dijelove za jugoslavensku avio-industriju. Ali Mostar je zadržao i svoju simboliku mosta, bio je grad u kojem su radili i Bošnjaci, i Hrvati, i Srbi, rame uz rame u istim halama. Industrija je izgledala kao dokaz da bratstvo i jedinstvo mogu biti stvarno, ne samo parola.

Energetske i infrastrukturne žile kucavice

U istom luku podignute su hidroelektrane na Neretvi i Trebišnjici, termoelektrane poput Ugljevika i Gacka**,** novo dalekovodno i telekom povezivanje, te željezničke i cestovne veze koje su spajale fabrike s lukama i tržištima. Ta mreža je predstavljala ekonomiju i arhitekturu jedne ambicije. Industrijalizacija je stvorila novu društvenu silu i radničku klasu. Radnici su postali "avangarda društva" i nosioci vlasti kroz samoupravljanje. Radnici u fabrikama postali su heroji socijalizma. Njihove ruke, crne od čađi i ulja, slavile su se u pjesmama i filmovima. Radnički savjeti i sindikati davali su im osjećaj da odlučuju o sudbini fabrike. Sindikat je bio više od organizacije, bio je kolektivna porodica. On je osiguravao stanove, ljetovanja i zdravstvene usluge. Radnik nije bio sam, nego je bio dio zajednice koja ga je štitila. Samoupravljanje je izgledalo kao ostvarenje sna, jer običan čovjek je prvi put u historiji upravljao sredstvima proizvodnje. Plate su bile skromne, ali redovne. Radnik je mogao podići kredit i kupiti stan, školovati djecu i ljetovati na Jadranu. Bio je to san koji se činio dostižnim, da svako, bez obzira na porijeklo, može živjeti dostojanstveno. Bosanski gradovi šezdesetih godina izgledali su kao pozornice na kojima se dim i nada miješaju. U Sarajevu su se gradile moderne zgrade, u Zenici

su dimnjaci neprekidno puštali crni dim, u Tuzli je miris soli miješao se s dimom uglja, u Mostaru su fabrike i dalje radile dok je Neretva tekla ispod Starog mosta. Ljudi su vjerovali da dim dimnjaka znači budućnost, da buka mašina znači sigurnost, a da kolektiv znači bratstvo. To je bila epoha u kojoj se činilo da Bosna i Hercegovina može biti industrijsko srce Jugoslavije i da će u tome naći svoje mjesto u svijetu. Socijalistička Bosna i Hercegovina oblikovala je novi identitet koji je spajao seljaka i radnika. Seljak je davao hranu, radnik je davao čelik i fabrike. Zajedno su činili sliku "malog čovjeka" koji stvara veliku državu. Na selu se još uvijek sijalo žito, kosila trava i čuvale ovce. Ali djeca seljaka išla su u škole i fakultete, pa se vraćala kao inženjeri, učitelji i doktori. Most između sela i grada bio je simbol modernizacije. Bosna i Hercegovina više nije bila samo zemlja šuma i planina, nego industrijska republika s univerzitetima i fabrikama. Prvi maj bio je praznik koji je u socijalističkoj Bosni i Hercegovini imao gotovo religijski značaj. Ulice Sarajeva, Tuzle, Zenice i Mostara punile su se kolona radnika s transparentima, muzikom i zastavama. Djeca su učila pjesme o radu, omladinci su nosili parole, a sindikalni govori slavili rad kao svetinju. Država je željela stvoriti "novog čovjeka", socijalističkog, radnog i kolektivnog. Međutim Bosna i Hercegovina je uvijek čuvala i stari duh. Radnik je pjevao sevdalinku poslije smjene. Seljak je učio djecu da pamte Kulinovu povelju i priče o stećcima. U kafanama se raspravljalo o fudbalu i politici, a u kućama se još čuvala vjera i običaj. Tako je nastao jedinstven identitet, spoj modernog i tradicionalnog. Bosanac je bio i radnik fabrike i čuvar seoske njive, i brigadir na pruzi i pjevač sevdalinke. Taj spoj davao je Bosni i Hercegovini posebnu boju u mozaiku Jugoslavije.

Bratstvo i jedinstvo

U temelje poslijeratne Jugoslavije uklesana je parola: "Bratstvo i jedinstvo". U Bosni i Hercegovini ta parola nije bila samo ideološki ukras, nego gorka potreba. Zemlja u kojoj su u ratu susjedi okretali oružje jedni protiv drugih morala je pronaći novu filozofiju opstanka. Komunistička partija je zato ponudila bratstvo i jedinstvo kao zavjet, kao most koji će spojiti narode i prekriti rane. Za Bosnu i Hercegovinu to je značilo preživljavanje. Bez bratstva i jedinstva ona bi se raspala već 1945. godine, kao što

se raspadala 1918. ili 1941. godine. Bila je to ideja koja je postala politički okvir, ali i svakodnevni govor. Škole su bile prve radionice bratstva. Djeca Srba, Hrvata, Bošnjaka i drugih sjedila su u istim klupama, učila iste udžbenike i slavila iste datume. Učitelji su predavali historiju u kojoj su narodi Bosne i Hercegovine zajedno pobijedili fašizam, zajedno gradili pruge i fabrike, te zajedno podigli državu. Djeca su pjevala pjesme o Titu i pionirskim zakletvama. "*Druže Tito, mi ti se kunemo…*" odzvanjalo je u učionicama, a crvene marame pionira bile su znak da je svaki dječak i svaka djevojčica dio jedne velike porodice. Iza te ideologije stajala je i istina da mnoga djeca nisu znala za nacionalne granice među sobom. U igrama na školskim dvorištima nije bilo važno ko je koje vjere, nego ko bolje trči, ko bolje pjeva i ko je bolji fudbaler. Jedan od najupečatljivijih simbola bratstva i jedinstva bili su mješoviti brakovi. U Bosni i Hercegovini su hiljade porodica spojile Srbe, Hrvate, Bošnjake, pa i druge. U Sarajevu, Tuzli, Zenici i Mostaru to je bila svakodnevica. Kuće su imale dvije tradicije, dva jezika molitve, dva običaja, ali jedno ognjište. U tim porodicama djeca su učila da identitet može biti i širi od nacionalnog. Mogla su se osjećati Jugoslovenima, Bosancima, ili naprosto ljudima koji imaju više korijena. Za mnoge, to je bio najpraktičniji oblik bratstva i jedinstva.

Jugoslavenska narodna armija (JNA) bila je druga velika škola bratstva. Mladići iz Bosne i Hercegovine odlazili su služiti vojsku u Sloveniju, Hrvatsku, Makedoniju, a vojnici iz tih republika dolazili su u Bosnu i Hercegovinu. U kasarnama se miješalo sve što je Jugoslavija imala: jezici, običaji i pjesme. JNA je učila vojnike da nisu samo pripadnici naroda, nego čuvari zajedničke države. U kasarni u Mostaru ili Banjoj Luci mladi Krajišnik je prvi put upoznavao Dalmatinca, a Hercegovac Vojvođanina. Iako je JNA bila stroga i ideološka, ona je u mnogima ostavila osjećaj da pripadaju nečemu većem.

Sport je bio polje na kojem se bratstvo i jedinstvo osjećalo kao čista radost. Stadion "Koševo" u Sarajevu, "Bilino polje" u Zenici, mostarski "Veležov" stadion, svi su bili prepuni kada je igrala reprezentacija Jugoslavije. Ljudi su navijali za plave kao za vlastitu djecu. Klubovi poput FK Sarajeva, Željezničara, Veleža ili Slobode okupljali su navijače svih nacija. Golovi su

brisali podjele, a sport je pokazivao ono što politika nije uvijek mogla, a to je da ljudi mogu disati kao jedno kada dijele radost igre.

Jedan od najvećih rituala bratstva bio je Dan mladosti 25. maja. Svake godine Bosna i Hercegovina, kao i cijela Jugoslavija, učestvovala je u štafeti mladosti, dugoj putanji kroz gradove i sela, kojom je simbolično nošena poruka Titu. U Sarajevu, Tuzli, Mostaru, Bihaću omladinci su dočekivali štafetu sa zastavama i pjesmama. Taj ritual je izgledao kao religija novog doba, gdje je Tito bio sveti simbol, a omladina njegova crkva. Za mnoge, to je bio trenutak ponosa, osjećaj da su dio zajedničkog sna u kojem Bosna i Hercegovina nije periferija, nego jedno od srca Jugoslavije.

Bratstvo i jedinstvo bilo je i istina i iluzija. Istina, jer su ljudi zaista živjeli zajedno, sklapali brakove, radili rame uz rame i pjevali iste pjesme. Iluzija, jer se ispod površine šutjelo o ranama iz Drugog svjetskog rata, o nepravdama koje nisu bile riješene, o nacionalnim frustracijama koje su tinjale. Bosna i Hercegovina je tih decenija bila ogledalo Jugoslavije, narodima je bilo lakše živjeti zajedno kada su imali posao, stan i sigurnost. Međutim bratstvo i jedinstvo je bilo održivo samo dok je ekonomski motor radio. Kad je motor počeo usporavati, pukotine su se počele širiti.

Kultura i obrazovanje

Nakon Drugog svjetskog rata, Bosna i Hercegovina je, kao republika u jugoslavenskoj federaciji, počela graditi svoje univerzitete. Univerzitet u Sarajevu (1949.) bio je prvi svjetionik, nastao je na temeljima medicinskog, tehničkog i filozofskog fakulteta, a ubrzo se širio. Studenti iz cijele Jugoslavije dolazili su u Sarajevo, jer je grad imao duh otvorenosti i različitosti. Kasnije su osnovani univerziteti u Banjoj Luci (1975.), Mostaru (1977.), Tuzli (1976.), Zenici i Bihaću. Svaki od njih nije predstavljao samo obrazovnu instituciju, nego je bio mjesto gdje se stvarao novi identitet. Djeca rudara i seljaka postajala su doktori, inženjeri i profesori. Univerzitet je bio hram u kojem se vjerovalo da se radom i znanjem može mijenjati sudbina. U amfiteatrima tih univerziteta, studenti su slušali predavanja iz marksizma, ali i iz medicine, inženjerstva i književnosti.

Oni su se prvi put u historiji osjećali kao dio intelektualne elite, a Bosna i Hercegovina je kroz njih dobivala nove glasove i nove vođe.

Književnost socijalističke Bosne i Hercegovine nastavila je tradiciju bogatog kulturnog nasljeđa. Ivo Andrić, dobitnik Nobelove nagrade 1961. godine, bio je simbol bosanske pripovjedačke dubine. Njegova "Na Drini ćuprija" postala je svjetska metafora mosta kao simbola spajanja i razdvajanja. Ali iza Andrića stajala je cijela plejada pisaca: Meša Selimović, sa "Dervišom i smrću" i "Tvrđavom", kroz koje je dao filozofsku refleksiju o Bosni između vlasti i slobode. Mak Dizdar, u "Kamenu spavaču", vratio je stećke kao glas prošlosti, povezujući srednjovjekovnu Bosnu sa savremenim čovjekom. Skender Kulenović, Izet Sarajlić, Branko Ćopić, Abdulah Sidran, svi su oni davali riječima krv i dušu naroda. Književnost je bila ogledalo i utjeha. Na selu se još pjevala sevdalinka, u gradovima su mladi čitali Selimovića i Sarajlića, a u školama se učio Andrić kao nacionalni klasik. Bosna i Hercegovina je imala svoju književnost kao dokaz da nije samo industrijski div, nego i kulturna sila.

Bosanskohercegovački film bio je jedno od najvažnijih ogledala socijalističke epohe. Sarajevo je postalo centar filmske umjetnosti, a Sarajevo Film Festival koji će kasnije nastati, imao je korijen u kulturnoj klimi tih decenija. Filmovi poput "Valter brani Sarajevo" (1972.) Veljka Bulajića postali su kultni. Priča o Sarajliji koji simbolizira cijeli grad u otporu nacizmu postala je globalni mit, u Kini su generacije odrastale na uzviku: "Valter, to je grad!" Pored ratnih epopeja, rađali su se i intimniji filmovi, o životu radnika, o ljubavima i razočaranjima. Bosna i Hercegovina je kroz film pokazivala da je u stanju i da pripovijeda velike priče i da hvata sitne ljudske drame.

Muzika je bila duša socijalističke Bosne i Hercegovine. Sevdalinka je ostala temelj, Hanka Paldum, Safet Isović i Himzo Polovina prenosili su stoljetne melodije u novo doba. Ali 1960-ih i 1970-ih godina rodila se i nova scena, rock i pop bendovi iz Bosne i Hercegovine postali su zvijezde Jugoslavije. Bijelo Dugme, predvođeno Goranom Bregovićem, mijenjalo je muzičku mapu cijele Jugoslavije. Njihove pjesme bile su himne mladih, a

Sarajevo je postalo "jugoslavenski Liverpool". Uz njih, Indexi, Zabranjeno Pušenje, Plavi orkestar, Dino Merlin i Hari Mata Hari, svi su oni pravili muziku koja je prelazila granice republike. Muzika je pokazala lice multietničke i otvorene Bosne i Hercegovine. Sevdah i rock nisu bili suprotstavljeni, nego su živjeli u istom gradu, u istim ljudima.

Pozorišta u Sarajevu, Mostaru, Banjoj Luci i Tuzli bila su mjesta gdje se vodio dijalog o identitetu. Pjesnici i dramatičari otvarali su pitanja slobode, moći, ljubavi i rata. Slikari poput Ismeta Mujezinovića i Mersada Berbera stvarali su djela koja su u sebi nosila duh Bosne i Hercegovine, spoj Istoka i Zapada, tradicije i modernog. Domovi kulture u svakom gradu i selu bili su male akademije. Tu su se prikazivali filmovi, držala predavanja i održavali koncerti. Kulturni život nije bio privilegija elita, nego svakodnevica običnog čovjeka. Uz to, "Oslobođenje" kao dnevni list postalo je kroničar i savjest grada i republike, odnosno novine koje će od 1992–1995. godine nastaviti izlaziti i pod opsadom.

Sarajevo '84, kruna i ogledalo

Vrhunac kulturne i sportske Bosne i Hercegovine u socijalističkoj epohi bile su Zimske olimpijske igre u Sarajevu 1984. godine. Cijeli svijet je gledao kako jedan mali grad na Balkanu postaje centar planete. Stadion Koševo, Jahorina, Bjelašnica i Zetra, sve je blistalo. Za Bosnu i Hercegovinu je to bio trenutak kada se osjećala kao dio svijeta, kada je vjerovala da može biti most između Istoka i Zapada. Olimpijada je bila simbol bratstva, zajedništva i snova. Sarajevo je tada izgledalo kao grad budućnosti.

Ograničenja i šutnje

Socijalistička Bosna i Hercegovin, onako kako se pamti u sjećanju generacija, bila je zemlja fabrike, stadiona i kulturnog uzleta. Ali ispod tog sloja postojala je i druga priča, ona o ograničenjima, o šutnjama, o represiji. Da bi bratstvo i jedinstvo izgledali čvrsto, bilo je potrebno ušutkati glasove koji su ga dovodili u pitanje. Da bi industrijski div izgledao nepobjediv, bilo je potrebno ne govoriti o slabostima koje su ga tiho nagrizale. Kao i u

cijeloj federaciji, i u Bosni i Hercegovini se o Golom otoku govorilo šapatom. Nakon raskola s Informbiroom 1948. godine, hiljade ljudi završilo je na tom kamenitom ostrvu. Neki su tamo poslani jer su bili iskreni staljinisti, ali mnogi i zbog toga što su rekli pogrešnu rečenicu, imali krivu poznanicu, ili jednostavno bili sumnjivi. U Bosni i Hercegovini su čitave porodice živjele sa strahom, otac ili brat mogao je nestati, a vratiti se nakon godina šutnje, slomljen i obilježen. Goli otok postao je simbol onoga što se nije smjelo spominjati. Ljudi su naučili da je najbolje govoriti ono što svi govore, da sloboda mišljenja može biti opasnija od svakog oružja. Druga velika šutnja ticala se nacionalnog identiteta. Bosna i Hercegovina je bila multietnička republika, ali u toj multietničnosti Bošnjaci su dugo bili nevidljivi. Do 1974. godine u popisima nisu imali pravo da se izjasne kao narod. Vodili su se kao "Muslimani u smislu vjere", kao apstraktna kategorija, kao sjena u kojoj se živjelo bez imena. To je značilo da narod koji je stoljećima oblikovao Bosnu, od Kulina bana, preko osmanskih vezira, do krajiških boraca, nije imao političko ime. Ljudi su se snalazili, jedni su se izjašnjavali kao Srbi, drugi kao Hrvati, treći kao neopredijeljeni. Ali u srcu se znalo, to nije cijela istina. Kada su 1974. godine konačno priznati kao "Muslimani" (s velikim M, u nacionalnom smislu), to je bilo oslobađanje. Ipak, decenije šutnje ostavile su trag, osjećaj da pripadate zemlji, ali da vas ona ne vidi do kraja. Bosna i Hercegovina je u Drugom svjetskom ratu doživjela pokolje i genocid, ali u socijalističkom dobu o tome se rijetko govorilo otvoreno. Ustaški zločini nad Srbima, četnički nad Bošnjacima i Hrvatima, stradanje Jevreja, sve je to stajalo u arhivima, ali u javnosti se naglašavala samo zajednička borba. Ideologija bratstva i jedinstva zahtijevala je da se prošlost gurne pod tepih. Generacije su odrastale u školama učeći o partizanima, ali ne i o tome kako su komšije ubijale komšije. To je čuvalo mir, ali i pravilo da rane nikada ne zarastu. Samoupravljanje je davalo osjećaj moći radnicima, ali politička sloboda je bila ograničena. Partija je bila jedina vlast. Ko je pokušao organizirati nezavisni sindikat, kulturno društvo ili političku grupu, nailazio je na zid. Intelektualci koji su pokušavali misliti izvan okvira često su proglašavani "nacionalistima" ili "liberalima". U Bosni i Hercegovini je bilo slučajeva kada su pjesnici, novinari ili profesori završavali na ispitivanjima jer su rekli previše. Sloboda govora bila je široka kad se pjevalo o radu i Titu, ali tijesna kad se

postavljalo pitanje o pravima naroda ili demokratskom uređenju. Bosna i Hercegovina je bila zemlja džamija, crkava i samostana, ali socijalističko doba donijelo je sekularizam. Religija nije bila zabranjena, ali je bila potisnuta. Mnogi su vjernici gubili poslove ili pozicije ako su otvoreno praktikovali vjeru. Vjenčanja i sahrane se obavljale su često diskretno, dok su javne proslave bile vezane za državu i partiju. Ipak, religija nikada nije nestala. Džamije u Krajini, crkve u Hercegovini, katedrale u Sarajevu, sve su one živjele tišim glasom, čekajući vrijeme kada će opet moći govoriti otvoreno. Sve te šutnje, o Golom otoku, o nacionalnom pitanju Bošnjaka, o ranama rata, o političkim slobodama, bile su cijena stabilnosti. Ljudi su imali posao, stan, školu, sigurnost. Mnogi su pristajali na šutnju jer su vjerovali da je mir važniji od istine. Ali tišina ima svoju cijenu. Ono što se ne izgovori, ostane kao kamen u srcu. U Bosni i Hercegovini su ti kamenovi počeli da se gomilaju, nevidljivi ali teški. Kada je došla kriza 1980-ih godina, oni su progovorili glasnije nego što su generacije mislile da je moguće.

Snovi i stvarnost pred kraj epohe (1970–1990.)

Zimske olimpijske igre u Sarajevu 1984. godine bile su kruna jedne epohe. Ulice grada, koje su još nedavno mirisale na dim željezare i kafu sa Baščaršije, postale su pozornica svijeta. Skijaši su letjeli niz Bjelašnicu i Jahorinu, u Zetri se palio olimpijski plamen, a u Koševu su defilirali sportisti iz svih kontinenata. Za Bosnu i Hercegovinu je to bio trenutak kada se činilo da je san bratstva i jedinstva stvaran. Sarajevo je izgledalo kao mali Beč i Istanbul, kao grad koji pripada svima i svakome. Svijet je aplaudirao, a građani su vjerovali da su stigli do trenutka kada će se Bosna i Hercegovina mjeriti s velikim silama. Iza svjetala Olimpijade krila se kriza. Jugoslavija je 1980-ih godina tonula u dugove, inflaciju i političke trzavice. Bosanski giganti, Energoinvest, UNIS, Šipad, Željezara Zenica i dalje su proizvodili, ali tržišta su se počela smanjivati, a krediti iz inostranstva postali su teret. Radnici su i dalje išli u fabrike, ali su plate gubile vrijednost. Štrajkovi su se počeli javljati, prvi put poslije decenija tišine. Ljudi su osjećali da se nešto lomi, da div koji je hranio cijelu Jugoslaviju stoji na staklenim nogama. Ekonomsku krizu pratile su nove ideologije. Bratstvo i jedinstvo, koje je decenijama bilo temelj, počelo je da puca. U

republikama su se budili nacionalizmi, koji su koristili ekonomsko nezadovoljstvo kao gorivo. U Bosni i Hercegovini se to osjećalo tiho, ali jasno. U kafanama i kuhinjama počele su priče o tome ko dobija više, ko manje, ko je privilegiran, a ko zapostavljen. Stare rane, koje su decenijama bile gurnute pod tepih, počele su izlaziti na površinu. Bošnjaci, tek priznat narod od 1974. godine, počeli su tražiti veći politički glas. Srbi i Hrvati u Bosni i Hercegovini su sve više gledali prema Beogradu i Zagrebu. U zemlji u kojoj su mješovite porodice bile svakodnevica, počela je tiha nelagoda, kao da se zajednički dom počeo ljuljati.

Smrt Josipa Broza Tita 1980. godine bila je simbolički kraj jedne epohe. U Sarajevu su ljudi plakali na ulicama, u Mostaru su fabrike stajale tihog dana žalosti, a u Tuzli rudari nisu silazili u okna. Činilo se da je otišao otac, a s njim i garancija da će Jugoslavija trajati vječno. Poslije Tita, ostala je praznina. Kolektivno predsjedništvo nije imalo njegov autoritet, republike su sve više gledale u svoje dvorište. U Bosni i Hercegovini se osjećalo da je vezivno tkivo počelo slabiti. Olimpijada 1984. godine bila je posljednji veliki trenutak zajedništva. Ulice Sarajeva bile su obasjane svjetlom, ali već nekoliko godina kasnije počele su se nazirati sjenke. Na stadionima se još uvijek pjevalo, ali na političkim skupovima počeli su se čuti tonovi podjela. Građani su osjećali šizofreniju epohe, s jedne strane ponos na industriju, kulturu, sport, a s druge strane strah od inflacije, nezaposlenosti i glasova koji su sve više govorili o naciji, a sve manje o zajednici. Krajem 1980-ih godina Bosna i Hercegovina je stajala između sna i jave. San je bio da će industrija, kultura i bratstvo nastaviti rasti i da će olimpijski duh živjeti zauvijek. Java je bila da je ekonomija slaba, da se nacionalni duhovi bude, a da Jugoslavija gubi ravnotežu. Bosna i Hercegovina je i dalje izgledala kao mozaik koji se drži zajedno, ali svako kamenje u tom mozaiku počelo je osjećati pukotine. Ljudi su još vjerovali u Jugoslaviju, ali u njihovim srcima počelo je klijati pitanje: šta ako se taj svijet sruši?

1.6. Nezavisna Bosna i Hercegovina: kruna i rana

Kraj jedne iluzije (1989–1991.)

Kada je 1980. godine umro Josip Broz Tito, Jugoslavija je ostala bez figure koja je držala federaciju u ravnoteži. Njegova smrt bila je simbolički kraj jedne epohe u kojoj je Jugoslavija izgledala kao most između Istoka i Zapada, socijalizma i tržišta, bratstva i različitosti. U deceniji poslije Titove smrti počelo je da se pokazuje da su temelji tog mosta mnogo krhkiji nego što su se činili. Dugovi su rasli, inflacija je gutala plate, a štrajkovi su postali svakodnevica. Radnici u rudnicima Tuzle, Zenice i Kaknja prvi su osjetili da fabrika više nije garancija sigurnosti. Seljaci u Krajini i Posavini osjećali su da zemlja daje rod, ali da tržišta nestaju. U kafanama se sve više pričalo o nestašici ulja, šećera i kafe, odnosno o sitnicama koje su postajale znak da se svijet počeo raspadati. U takvoj ekonomskoj krizi nacionalizam se pojavio kao nova, a zapravo stara valuta. U Srbiji, Slobodan Milošević je obećavao da će "odbraniti" Srbe, a u Hrvatskoj Franjo Tuđman govorio je o obnovi hrvatske državnosti. Retorika bratstva i jedinstva blijedila je pred zovom naroda i zastava. Bosna i Hercegovina je u tom vrtlogu bila najsloženija. U Sarajevu, Banjoj Luci, Mostaru i Tuzli živjeli su zajedno Bošnjaci, Srbi, Hrvati, Jevreji, Romi i drugi. Nacionalistička retorika koja je dolazila iz Beograda i Zagreba razbijala je tkivo koje je decenijama šiveno. Ljudi su počeli postavljati pitanja koja se ranije nisu postavljala: "ko si ti?" i "na čijoj si strani?" Godine 1990. Bosna i Hercegovina ušla je u eru višestranačja. Na izborima su pobijedile nacionalne stranke: SDA kod Bošnjaka, SDS kod Srba, HDZ kod Hrvata. U početku, činilo se da je to demokratska pobjeda i narod je birao svoje predstavnike. Ali ubrzo se pokazalo da su stranke više gradile zidove nego mostove. Parlament u Sarajevu postao je arena u kojoj su tri naroda govorila različitim jezicima politike. Svaki dogovor bio je težak, svaka odluka osporavana. Ideja zajedničke Bosne i Hercegovine stajala je na tankom koncu između različitih vizija: jedni su je vidjeli kao nezavisnu, drugi kao dio velike Srbije, a treći kao dio velike Hrvatske. Dok su se u Sloveniji i Hrvatskoj 1991. godine već vodile prve borbe, mnogi u Bosni i Hercegovini su se još uvijek nadali da će Jugoslavija preživjeti. Ljudi su

gledali na svoje mješovite porodice, na zajedničke fabrike i škole, i vjerovali da se rat ne može dogoditi ovdje. "Neće kod nas, mi smo naučili da živimo zajedno", govorilo se na ulicama Sarajeva, Mostara i Tuzle. Ali iluzija se brzo topila. JNA, koja je nekad bila simbol zajedničke države, sve se više pretvarala u srpsku armiju. Naoružanje teritorijalne odbrane u Bosni i Hercegovini bilo je oduzimano, skladišta pražnjena. U isto vrijeme, paravojske su počele nicati, a u retorici političara sve je bilo manje govora o bratstvu, a sve više o teritorijama. Već 1991. godine Bosna i Hercegovina je počela osjećati prve udarce. Na granicama sa Hrvatskom vodile su se borbe, izbjeglice su počele dolaziti u Posavinu i Hercegovinu. U Sarajevu su se organizovali prvi mitinzi, u Banjoj Luci i Bijeljini počele su parade naoružanih ljudi. Gradovi su živjeli dvostruki život, danju se radilo i učilo, a noću su se širile glasine o spiskovima, oružju i mobilizacijama. Bosna i Hercegovina bila je na pragu, te je još uvijek ličila na mozaik koji stoji na svom mjestu, ali pukotine su već bile tu.

Referendum i međunarodno priznanje (1992.)

Kako se 1991. godina gasila, rat u Sloveniji i Hrvatskoj već je pokazivao šta znači raspad Jugoslavije. Bosna i Hercegovina se našla između dva plamena. Sa zapada dolazile su slike Vukovara u ruševinama, sa istoka glasovi koji su govorili da Jugoslavija mora ostati, makar silom. Političko Sarajevo je stajalo pred pitanjem: da li ostati u federaciji koja se raspadala ili krenuti putem samostalnosti. Nije to bila jednostavna odluka. Bošnjaci su u većini vjerovali da Bosna i Hercegovina može opstati samo kao nezavisna država. Hrvati su, uz podršku Zagreba, tražili isto. Srbi, vođeni politikom SDS-a i Slobodana Miloševića, odbijali su svaku pomisao na izlazak iz Jugoslavije. U takvim okolnostima, Parlament Bosne i Hercegovine donio je odluku o raspisivanju referenduma. Pitanje je bilo jasno: "Da li ste za suverenu i nezavisnu Bosnu i Hercegovinu, državu ravnopravnih građana, naroda Bosne i Hercegovine, Muslimana, Srba, Hrvata i ostalih koji u njoj žive?" Referendum je održan 29. februara i 1. marta 1992. godine. Ulice su bile pune plakata, a televizija i radio pozivali su građane da izađu. Atmosfera je bila napeta, ali i svečana. Ljudi su osjećali da odlučuju o sudbini generacija. Rezultat je bio jasan: preko 63% birača izašlo je na

referendum, a od njih gotovo 99% glasalo je "za". Bošnjaci i Hrvati većinski su podržali nezavisnost, a Srbi su u velikom broju bojkotovali. Time je Bosna i Hercegovina dobila legitimitet, ali i pokazala duboku podjelu. Evropska zajednica i Sjedinjene Američke Države brzo su reagovale. Već u aprilu 1992. godine Bosna i Hercegovina je priznata kao nezavisna država i primljena u Ujedinjene nacije. Sarajevo je tih dana izgledalo kao grad ponosa, zastave su se vijorile, ljudi su vjerovali da počinje nova epoha. Ali taj ponos bio je ispresijecan prvim rafalima. Dok su u New Yorku podizane zastave, u Sarajevu su počinjali barikade. Dok je Bosna i Hercegovina slavila priznanje, oko nje su se zatvarali obruči. Bosna i Hercegovina je tada doživjela svoje najsvečanije i najtragičnije dane – dok su jedni slavili zastavu pred Ujedinjenim nacijama, drugi su već kopali prve rovove i grobnice. Već 1. marta 1992. u Sarajevu je pala prva krv. Na Baščaršiji je ubijen srpski svat Nikola Gardović, što je postalo iskra kojom je zapaljena već užarena atmosfera. Ubrzo su na ulicama nikle barikade, a gradovi poput Bijeljine i Zvornika osjetili su prve okupacije i etnička čišćenja. Jugoslavenska narodna armija, koja je formalno trebalo da štiti sve građane, sve se više pretvarala u oružje jednog naroda. Tenovi i artiljerija zauzimali su položaje, a civili su počeli bježati iz svojih domova. Bosna i Hercegovina je preko noći od međunarodno priznate države postala ratna pozornica. Nikada u svojoj historiji Bosna i Hercegovina nije imala veću potvrdu svoje državnosti nego 1992. godine. Nikada njen grb, zastava i ime nisu bili glasnije priznati u svijetu. I nikada u isto vrijeme njen narod nije bio više ugrožen. To je bila ironija historije, država je rođena u trenutku kada su se granice crtale krvlju, a međunarodno priznanje došlo je kao papir na kojem su se već nazirale mrlje rata.

Opsada Sarajeva

U proljeće 1992. godine Sarajevo je postalo grad u kavezu. Vojska bosanskih Srba, uz podršku JNA, zauzela je brda oko grada. Sa Trebevića, Mojmila i Grbavice, kao i s okolnih planina gledali su ulice i trgove kao na dlanu. Artiljerija je okrenuta prema bolnicama, školama i pijacama. Opsada je trajala 1.425 dana, duže nego opsada Lenjingrada u Drugom svjetskom ratu. Više od 11.000 ljudi izgubilo je život, među njima oko

1.600 djece. Svaki dan bio je borba da se preživi između granata, snajpera i gladi. Sarajevo je disalo u podrumima. Djeca su učila uz svijeće, majke su kuhale supu od trave i brašna, starci su čekali u redu za kanister vode. Električna energija bila je luksuz, voda se donosila s česmi pod snajperskim nišanom, a hrana se dijelila na tačkice. Snajperska aleja, cesta od aerodroma do centra, postala je sinonim opsade. Ko je prelazio tu ulicu, trčao je sa molitvom na usnama. Ljudi su učili hodati uz zidove, preskakati ulice kao da su rijeke smrti. Ali unatoč svemu, grad nije prestao živjeti. U podrumima su se svirale gitare, otvarale izložbe i igrale predstave. Pozorište, film i muzika, sve je to u Sarajevu bilo jednako oružje kao i puška.

Jedna od najvećih ironija opsade bila je da je Sarajevo postalo svjetski simbol kulture i otpora. Susan Sontag režirala je "Čekajući Godota" u Narodnom pozorištu 1993. godine. Fotografije iz razrušenog grada obilazile su svijet, prikazujući kako se kultura suprotstavlja barbarstvu. Sarajevska filharmonija svirala je i kada su granate padale. Mladenci su se vjenčavali pod kišom metaka. Čak je i modna revija održana u podrumu, kao prkos smrti. Grad je pokazivao da se čovjek može braniti i dostojanstvom, i pjesmom, i smijehom. Svaka zelena površina postala je groblje. Stadion Koševo, parkovi, igrališta, sve su bile nove nekropole. Djeca koja su se jučer igrala na klackalicama danas su bila pokopana na istim mjestima. Ta slika je postala rana cijelog svijeta, grad u kojem su cvjetne livade postale mezarja i groblja, gdje su roditelji sahranjivali djecu pod granatama. Svijet je gledao Sarajevo kao otvoreni muzej užasa. CNN i BBC prenosili su slike redova za vodu i ljudi pod snajperima. Grad je bio pod zaštitom UN-a, ali ta zaštita bila je krhka. Plavi šljemovi su dijelili humanitarnu pomoć, ali nisu mogli spriječiti granate. Sarajevo je postalo simbol nemoći međunarodne zajednice i istovremeno simbol hrabrosti građana. Sarajevo je bilo srce koje je kucalo pod opsadom, ali rat nije pogađao samo prijestolnicu. U isto vrijeme, Krajina, Hercegovina i Podrinje postajali su nova poprišta otpora i tragedije.

Krajina, Hercegovina i Podrinje, bojišta i otpor

Krajina je u historiji uvijek bila bedem Bosne. Tako je bilo i u ratu 1990-ih godina. Gradovi kao što su Bihać, Bosanska Krupa, Cazin i Bužim postali su otoci otpora u moru neprijateljskih snaga. Bihać je bio pod opsadom gotovo četiri godine. Enklava je bila odsječena, ali nije pala. Ljudi su preživljavali na minimalnim zalihama, ali vojnici su držali linije, Krajišnici su pokazivali ono što su stoljećima nosili, tvrdoglavu snagu opstanka. U Bužimu je nastala legendarna 505. viteška brigada, pod komandom rahm. Izeta Nanića. Njihov otpor ušao je u narodno sjećanje kao dokaz da se hrabrost ne mjeri brojkama, nego srcem. Krajišnici su pokazali da zemlja pripada onome ko je brani, i da Una može biti granica, ali i svjedok postojanosti. Mostar, grad mostova, postao je simbol podjela. Od 1992. do 1995. godine grad je bio poprište teških borbi. Najdublja rana bio je pad Starog mosta 1993. godine. Kada je most srušen, Bosna i Hercegovina je izgubila dio svog identiteta. Mostar je postao grad ruševina, ali i grad u kojem su ljudi nastavili živjeti uprkos svemu. U dolini Neretve vođene su bitke koje su ostavile gradove poput Stoca, Čapljine i Konjica ranjene i obilježene razaranjima. Hercegovina je u ratu bila raskomadana, a njeni ljudi protjerani, ali je i tu bilo otpora, borci Armije BiH držali su linije, spašavali civile, čuvali ono što se moglo sačuvati. Najtragičnija poglavlja bosanskog rata ispisana su u Podrinju, dolini Drine. Gradovi poput Zvornika, Bratunca, Višegrada i Foče postali su mjesta masovnih progona, logora i ubistava. Ljudi su tjerani iz svojih domova, sela spaljivana, mezarja i crkve rušene. Višegrad, sa svojom čuvenom ćuprijom Mehmed-paše Sokolovića, postao je sinonim za masovne zločine. Kuće su pretvarane u logore, a most u mjesto egzekucija. Foča je bila grad silovanja, gdje su žene korištene kao oružje rata. U Srebrenici, enklavi pod zaštitom UN-a, ljudi su vjerovali da su sigurni, ali taj osjećaj bio je privid. Do 1995. godine enklava će postati najdublja rana Bosne i Hercegovine. I u najtežim trenucima, u Krajini, Hercegovini i Podrinju bilo je otpora. Ljudi su branili sela, organizovali straže, dijelili posljednje zalihe. U enklavama kao što su Goražde i Žepa, narod je opstajao uz Drinu, iako su bili odsječeni od ostatka zemlje. Otpor nije bio samo vojni, nego je to bio otpor života. U podrumima su se rađale bebe, škole su radile u skloništima, imami, svećenici i popovi su služili

bogoslužja pod granatama. Ljudi su pokazivali da Bosna i Hercegovina nije samo zemlja, nego i duh, a duh se ne može protjerati.

Krajina, Hercegovina i Podrinje bile su tri slike iste tragedije. Na sjeverozapadu, Krajišnici su čuvali posljednje otoke slobode. Na jugu, Neretva je gledala kako se mostovi ruše, a gradovi nestaju. Na istoku, Drina je postala rijeka suza, svjedok masovnih progona i zločina. Bosna i Hercegovina je u tim godinama bila razapeta između svojih rijeka, ali upravo kroz to razapinjanje pokazala je snagu da opstane.

Genocid u Srebrenici

Srebrenica, mali gradić u istočnoj Bosni, postao je u ratu simbol opstanka. Nakon masovnih progona i zločina u Podrinju, hiljade Bošnjaka sklonile su se u ovu enklavu pod zaštitom UN-a. Do 1995. godine u gradu i okolnim selima bilo je više od 40.000 ljudi, izbjeglica, žena, djece i staraca. Srebrenica je živjela u gladi i strahu, ali i u nadi da će je svijet zaštititi. UN je proglasio enklavu "zaštićenom zonom". Holandski bataljon plavih šljemova bio je stacioniran u gradu. Ljudi su vjerovali da će ta plava boja biti štit. U julu 1995. godine taj štit se raspao. Vojska bosanskih Srba, pod komandom Ratka Mladića, ušla je u enklavu. Tenkovi i artiljerija nadvladali su slabo naoružane branioce. Holandski vojnici povukli su se, nesposobni ili nespremni da pruže otpor. Ljudi su bježali u UN bazu u Potočarima, nadajući se da će ih međunarodna zajednica zaštititi. Ali baza je ubrzo postala klopka. Muškarci i dječaci su odvajani od žena i djece. U danima nakon pada, između 11. i 16. jula 1995., ubijeno je više od 8.000 Bošnjaka, muškaraca i dječaka, neki starih 70 godina, neki tek navršili 12. godina. Ljudi su odvođeni na livade, u hale, u šume. Strijeljani su sistematski, tijela zakopavana u masovne grobnice. Ukratko, sprovodio se planski genocid. Cilj je bio uništiti jedno cijelo stanovništvo na tom prostoru, istrijebiti sjeme naroda uz Drinu. Dok su se egzekucije dešavale, svijet je gledao. Sateliti su snimali slike, izvještaji su stizali u New York i Brisel, ali reakcija je bila spora i slaba. Plavi šljemovi nisu zaustavili zločin, NATO nije intervenisao na vrijeme. Srebrenica je postala sinonim za nemoć međunarodne zajednice. Mjesto gdje je Evropa, pedeset godina nakon Auschwitza,

dopustila novi genocid. Ako se zaboravi Srebrenica, zaboravit će se i sama suština ljudskosti. Godinama nakon rata, masovne grobnice su otkrivane širom istočne Bosne. Tijela su premještana iz jedne u drugu grobnicu da bi se sakrili tragovi. Ali istina je izlazila na vidjelo, kroz DNK analize, kroz suze majki koje su čekale da identifikuju kosti svojih sinova i muževa. Danas, Memorijalni centar u Potočarima čuva bijele nišane hiljada ubijenih. Svaki juli podsjeća da rana nije zacijelila. Tek kada je rana Srebrenice otvorena pred očima svijeta, međunarodna zajednica je konačno shvatila da šutnja više nije moguća.

Međunarodna zajednica i Dayton

Od samog početka rata, Bosna i Hercegovina je bila suočena s paradoksom, međunarodno priznata kao država, ali bez prava da se brani. Vijeće sigurnosti UN-a uvelo je embargo na uvoz oružja za sve republike bivše Jugoslavije, iako su u Bosni i Hercegovini jedni imali arsenale JNA, a drugi gotovo ništa. Za građane je to značilo da su gradove branili lovačkim puškama, starim mitraljezima i improvizovanim oružjem. Dok su tenkovi i haubice pucali s brda, ljudi u Sarajevu, Goraždu i Bihaću stajali su s puškama iz Drugog svjetskog rata. Embargo je bio jednako težak kao i granate, kazna koja je pogodila one koji su branili svoje domove. U Bosni i Hercegovini su bile stacionirane mirovne snage UN-a, UNPROFOR. Njihovi konvoji dovozili su humanitarnu pomoć, njihovi kampovi bili su utočišta, ali njihova uloga bila je ograničena. Mandat im nije dozvoljavao da zaustavljaju napade, nego samo da "održavaju mir", u zemlji u kojoj mira nije bilo. Plavi šljemovi često su postajali svjedoci zločina, ali bez ovlaštenja da intervenišu. Njihovo prisustvo davalo je stanovnicima nadu, ali i osjećaj gorčine, svijet je tu, ali ne pomaže. Najbolniji primjer bila je Srebrenica, "zaštićena zona" koja je postala grobnica. Tokom rata vođeni su brojni pregovori: Cutileirov plan, Vance-Owenov plan i Owen-Stoltenbergov plan. Svi su pokušavali podijeliti Bosnu i Hercegovinu po etničkim linijama i crtati karte po stolovima dok je krv tekla po ulicama. Bosanski pregovarači često su stajali sami, pod pritiskom da prihvate podjele koje bi značile smrt države. U Ženevi i Beču, u Londonu i Washingtonu, diplomatske riječi bile su udaljene od stvarnosti granata i logora. Tek 1994.

i 1995. godine, nakon masakara na sarajevskim pijacama Markale i nakon genocida u Srebrenici, svijet je odlučio reagovati silom. NATO je izveo zračne udare na položaje Vojske RS. To je bio trenutak preokreta, prvi put međunarodna zajednica nije samo posmatrala, nego djelovala. Bosanska vojska, zajedno s HVO i podrškom Hrvatske vojske, pokrenula je ofanzive koje su promijenile odnos snaga. Linije koje su izgledale nepomične počele su se pomicati. U jesen 1995. godine, nakon četiri godine rata i više od sto hiljada mrtvih, međunarodna zajednica odlučila je da mora zaustaviti krvoproliće. U američkom gradu Daytonu okupili su se pregovarači: Alija Izetbegović za Bosnu i Hercegovinu, Slobodan Milošević za Srbiju i Franjo Tuđman za Hrvatsku. Tri sedmice trajali su pregovori iza zatvorenih vrata. Karte su se precrtavale, granice pomjerale, riječi odmjeravale. Na kraju, u decembru 1995. godine, potpisan je mirovni sporazum u Parizu. Dayton je donio mir, ali i komplikovan ustav: Bosna i Hercegovina podijeljena je na dva entiteta, Federaciju BiH i Republiku Srpsku, uz Distrikt Brčko. Mir je kupljen kompromisom, država je sačuvana, ali njene rane ostale su duboke. Dayton je bio mirovni sporazum koji je donio tišinu oružja, ali ne i tišinu duša.

Poruke rata, cijena slobode i opomena budućnosti

Rat u Bosni i Hercegovini bio je najkrvaviji sukob u Evropi nakon Drugog svjetskog rata. Više od sto hiljada ljudi izgubilo je život, milioni su postali izbjeglice, gradovi su spaljeni, a sela opustošena. Međutim i pored svega toga Bosna i Hercegovina nije nestala. Upravo u trenutku kada je izgledalo da će se raspasti, ona je opstala, ranjena, ali živa. Svaka ova rana nosi poruku. Opsada Sarajeva pokazala je da se grad može braniti ne samo oružjem, nego i kulturom, pjesmom i dostojanstvom. Krajina je pokazala da narod može opstati i kada je odsječen. Hercegovina je pokazala da se most može srušiti, ali i ponovo podići. Podrinje je pokazalo da genocid ne može izbrisati sjećanje. Bosna i Hercegovina je u ratu platila cijenu svoje slobode. Ta cijena nije bila teritorija ni granica, nego ljudski životi, sjećanja i porodice. Sloboda se nije darovala, nego krvavo izborila. To je zavjet, da se nijedna generacija ne smije igrati s onim što je plaćeno tolikom žrtvom. Sloboda nije apstraktna riječ, ona znači da dijete može sigurno ići

u školu, da majka može mirno spavati, te da starac može umrijeti u svom domu. Rat je pokazao da te najjednostavnije stvari postaju luksuz kada se izgubi mir. Najveća opasnost za Bosnu i Hercegovinu nije samo vanjski neprijatelj, nego i zaborav. Ako se zaborave logori, opsade, genocidi, tada se otvara prostor da se historija ponovi. Zaborav je drugi oblik smrti, on briše i ono što je preživjelo. Ali isto tako, opomena nije poziv na mržnju. Ona je poziv na mudrost. Rat uči da mržnja razara sve i onoga koji mrzi i onoga prema kome je mržnja usmjerena. Opomena Bosne i Hercegovine je da narod mora biti mudar, da ne smije dopustiti da ga nacionalizam ponovo zavede, te da se sjećanje mora čuvati ne radi osvete, nego radi života. Bosna i Hercegovina je u ratu bila podijeljena, ali u njenoj najdubljoj biti opstala je ideja zajedničkog života. Ljudi različitih vjera i nacija branili su jedni druge. U Sarajevu su komšije dijelile posljednji komad hljeba bez pitanja o vjeri. U Bihaću su zajedno kopali rovove. U Mostaru su zajedno preživljavali ruševine. Ta iskustva su dokaz da Bosna i Hercegovina nije samo zemlja sukoba, nego i zemlja mogućeg zajedništva. To zajedništvo nije romantična slika, nego nužnost, jer bez njega Bosna i Hercegovina ne postoji. Rat je završio u Dejtonu, ali njegova prava poruka nije samo u ustavima i entitetima, nego u zavjetu generacijama: nikada više. Taj zavjet moraju ponijeti mladi, oni koji nisu rođeni kada su granate padale. Moraju znati da je Bosna i Hercegovina opstala jer su je ljudi voljeli više od svog života. Generacije koje dolaze moraju graditi Bosnu i Hercegovinu na mudrosti, a ne na inatu, na sjećanju, a ne na mržnji, na slobodi, a ne na podjelama. To je jedini način da se cijena plaćena u ratu ne pokaže uzaludnom.

1.7. Bosna i Hercegovina poslije Dejtona: između mira i zamrznutog rata (1995–2025.)

U decembru 1995. godine, u Parizu, predstavnici Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Srbije potpisali su Dejtonski mirovni sporazum. Time je ugašena vatra koja je četiri godine gutala zemlju. Za građane Bosne i Hercegovine, potpis je značio kraj granata, povratak iz podruma, mogućnost da djeca ponovo krenu u školu bez straha od snajpera. Taj mir bio je postignut ne na snovima, već na kompromisima. Dejton je stvorio državu koja je imala

međunarodno priznanje, zastavu i grb, ali unutrašnju strukturu podijeljenu kao mozaik. Bosna i Hercegovina dobila je dva entiteta: Federaciju BiH, u kojoj su većinu činili Bošnjaci i Hrvati, i Republiku Srpsku, u kojoj su vlast imali Srbi. Distrikt Brčko, nakon arbitraže, postao je poseban, multietnički prostor pod direktnom državnom upravom. Na prvi pogled, ta konstrukcija izgledala je kao pokušaj pravedne ravnoteže. Međutim u praksi, značila je da Bosna i Hercegovina postoji kao država samo onoliko koliko se entiteti slože. Ustav Bosne i Hercegovine, sadržan u Aneksu IV Dejtonskog sporazuma, postao je kamen temeljac, ali i kamen spoticanja. On je garantovao ravnopravnost tri naroda, Bošnjaka, Srba i Hrvata, ali je istovremeno uveo sistem etničkih kvota i blokada. Predsjedništvo Bosne i Hercegovine koje ima tri člana: Bošnjaka, Hrvata i Srbina. Parlament koji je podijeljen tako da nijedna odluka nije mogla proći bez saglasnosti svih naroda. Federacija BiH koja ima svoje kantone i parlament, Republika Srpska svoj ustav i skupštinu. Takav sistem bio je zamišljen da spriječi dominaciju jednog naroda nad drugima, ali je u stvarnosti često značio paralizu. Svaka odluka mogla je biti blokirana, svaka reforma zaustavljena. Bosna i Hercegovina je postala država u kojoj se rijetko nešto može odlučiti brzo, a još rjeđe sprovesti.

Dejton je uveo i jedinstvenu instituciju, a to je Ured visokog predstavnika (OHR). On ima "bonska ovlaštenja", pravo da donosi zakone i smjenjuje političare. Visoki predstavnik je garant da sistem ne može potpuno stati, da se država neće raspasti. To je imalo dvostruki efekat: spriječilo je raspad sistema, ali je i usporilo razvoj demokratske odgovornosti. Istovremeno je značilo da Bosna i Hercegovina nije bila potpuno suverena. Građani su često osjećali da odluke ne donose oni koje su izabrali, nego diplomate u Sarajevu i ambasade velikih sila. To je stvaralo osjećaj tutorstva, Bosna i Hercegovina kao država koja je formalno nezavisna, a faktički pod nadzorom. Vojni aspekt mira nosili su prvo IFOR, pa SFOR, a kasnije EUFOR. Hiljade vojnika iz desetina zemalja čuvali su mir u Bosni i Hercegovini, nadgledali linije razdvajanja i deminirali teren. Oni su bili garancija da se oružani sukob neće ponovo rasplamsati. Za građane Bosne i Hercegovine, strani vojnici bili su i sigurnost i podsjetnik da se zemlja ne može sama braniti. NATO je ostao važan akter. Bosna i

Hercegovina pristupila je programu "Partnerstvo za mir", a 2010. godine dobila i Akcioni plan za članstvo. No unutrašnje podjele usporile su taj proces. Dok su neki vidjeli NATO kao garanciju mira, drugi su ga smatrali prijetnjom. Ako je NATO bio vojni kišobran, Evropska unija postala je obećanje političke i ekonomske budućnosti. Još 2003. godine, na samitu u Solunu, Bosna i Hercegovina i druge zemlje Balkana dobile su obećanje da je njihova budućnost u EU. Godinama kasnije, to obećanje je ostalo nedovršeno. Bosna i Hercegovina je 2008. godine potpisala Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju, 2016. godine podnijela zahtjev za članstvo, a 2022. godine dobila kandidatski status. Ali put ka Briselu bio je spor i pun prepreka. Svaka reforma tražila je saglasnost entiteta i naroda, a to je u praksi značilo beskrajne pregovore i odlaganja. Unatoč svim manama, Dejtonski ustav je donio ono najvažnije, a to je mir. On je zaustavio ubijanja, omogućio povratak izbjeglica, obnovu gradova i početak novog života. Ali već u prvim godinama mira pokazalo se da je taj ustav više oruđe za čuvanje ravnoteže nego za gradnju budućnosti. Bosna i Hercegovina je ušla u 21. vijek kao država koja postoji, ali stalno hoda po ivici, između mira i sukoba, između dogovora i blokade. Dejton je bio kompromis potreban 1995. godine. Pitanje je ostalo: može li isti taj kompromis biti temelj trajne budućnosti?

Obnova i povratak izbjeglica (1995–2005.)

Kada je rat stao, Bosna i Hercegovina je izgledala kao tijelo nakon operacije, povezano, ali puno rana. Sarajevo je bilo razrušeno, njegove fasade izrešetane, tramvaji spaljeni, biblioteke i fabrike u pepelu. Mostar je bio grad bez mosta, podijeljen linijom razdvajanja. Bihać je disao nakon dugih godina opsade, ali sa praznim skladištima i razrušenim selima oko sebe. Srebrenica je bila sablasna tišina, grad iz kojeg su nestali njegovi ljudi. Cijela zemlja imala je više od milion razorenih stambenih jedinica. Mostovi su bili srušeni, putevi minirani, a industrijski giganti ugašeni. Svaki kamen svjedočio je o prošlosti, a svaka porodica nosila je prazninu u sebi. Najveći izazov prvih godina mira bio je povratak prognanih. Više od dva miliona ljudi napustilo je svoje domove tokom rata. Neki su bili u inostranstvu, neki unutar Bosne i Hercegovine, u gradovima gdje su

našli privremeni krov nad glavom. Dejton je garantovao pravo povratka, Aneks VII Sporazuma bio je posvećen tome, ali u praksi povratak je bio bolan i spor. Ljudi su se vraćali u sela u kojima su kuće bile spaljene, voćnjaci posječeni, mezarja i groblja oskrnavljena. Povratnici su često nailazili na neprijateljstvo komšija koji nisu željeli da se "drugi" vrate. U mnogim mjestima vraćeni su samo zidovi, bez infrastrukture, bez sigurnosti, bez posla. Ipak, hiljade porodica polako su obnavljale domove. Krovovi su ponovo pokrivani, njive obrađivane, a škole otvarane. Povratak nije bio samo fizički, nego i moralni čin, odnosno dokaz da Bosna i Hercegovina pripada svima i da niko nema pravo da izbriše druge iz nje. U obnovi je presudnu ulogu imala međunarodna zajednica. Svjetska banka, Evropska unija, UNHCR i brojne nevladine organizacije investirale su milijarde dolara u obnovu kuća, škola, bolnica i puteva. Sarajevo je dobilo obnovljene mostove, tramvaje i novu biblioteku. Mostar je dočekao ponovnu izgradnju Starog mosta, svečano otvorenog 2004. godine kao simbol pomirenja. Po selima širom Bosne i Hercegovine, strane organizacije gradile su nove škole i ambulante. Ali obnova je imala i svoje granice. Ekonomija je bila slaba, nezaposlenost ogromna, mladi su odlazili u inostranstvo. Strana pomoć mogla je obnoviti zidove, ali ne i povjerenje među ljudima.

Period od 1995. do 2005. godine bio je desetljeće u kojem su ljudi pokušavali živjeti normalno. Djeca su ponovo igrala fudbal na školskim igralištima, pijace su ponovo bile pune povrća, svadbe i bajramske sofre vraćale su se u kuće. Ali ispod te svakodnevnice tinjale su rane. Ljudi su živjeli pored onih s kojima su se do jučer borili. Djeca su učila iz različitih udžbenika, škole su često bile podijeljene po nacionalnim linijama. Povratak je bio moguć, ali istinsko pomirenje teško. Unatoč svemu, obnova je bila i znak nade. Kada se u Mostaru ponovo spojio Stari most bio je to znak da se ono što je srušeno može ponovo graditi. Kada su tramvaji ponovo krenuli kroz Sarajevo, to je bio znak da grad može ponovo disati. Kada su se povratnici vratili u svoje kuće, to je bio znak da Bosna i Hercegovina nije zemlja pobjednika i poraženih, nego zemlja svih njenih naroda. Prvih deset godina mira pokazalo je da Bosna i Hercegovina može živjeti i poslije najtežeg rata. Ali pokazalo je i da zidove možeš obnoviti za nekoliko godina, a povjerenje među ljudima, možda za generacije.

Politički život, između podjela i saradnje

Politički život poslije Dejtona nikada nije bio običan, nego je bio produžetak rata drugim sredstvima. U Sarajevu, Banjoj Luci i Mostaru, stranke su nastale kao produžene ruke vojnih i nacionalnih projekata iz devedesetih. Stranke koje su vodile narod kroz rovove, nastavile su ga voditi i kroz parlamente. Tako je Bosna i Hercegovina ušla u mir sa političkim elitama koje su bile oblikovane logikom sukoba, a ne logikom kompromisa. Nacionalne stranke, SDA, SDS i HDZ, nastavile su biti stubovi vlasti, ali i zidovi koji su dijelili društvo. Ustav je predvidio Predsjedništvo od tri člana, Bošnjaka, Hrvata i Srbina. Ideja je bila da svaki narod ima svog predstavnika, da se niko ne osjeti isključenim. Ali ta konstrukcija pretvorila se u stalno polje sukoba. Svaka odluka zahtijevala je konsenzus, a konsenzus je često bio nemoguć. Jedan član bi blokirao drugog, odluke bi se odlagale, a država bi ostajala u mjestu. Predsjedništvo je postalo ogledalo Bosne i Hercegovine, stalno u sjeni podjela, ali ipak forum u kojem se mora razgovarati. Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine bila je zamišljena kao najviši zakonodavni organ, ali ona je često ličila na poprište gdje se više debatiralo o prošlosti nego o budućnosti. Mehanizam "vitalnog nacionalnog interesa" omogućavao je zaustavljanje gotovo svakog zakona. Bosna i Hercegovina time je dobila ustav koji učinkovito sprečava tiraniju većine, ali koji prema klasičnoj kritici konsocijacijske demokratije istovremeno nosi rizik pretvaranja zaštitnih mehanizama u instrumente blokade, odnosno u ono što politička teorija opisuje kao potencijalnu tiraniju manjine. U toj atmosferi blokada, ključnu ulogu imao je visoki predstavnik. Njegova "bonska ovlaštenja" omogućavala su mu da donosi zakone i smjenjuje političare. Bez tih intervencija, mnoge institucije BiH ne bi ni nastale, poput zajedničke vojska i jedinstvene valute, Uprave za indirektno oporezivanje, Suda i Tužilaštva Bosne i Hercegovine. Ali istovremeno, prisustvo međunarodnih institucija davalo je alibi domaćim političarima da ne preuzimaju odgovornost. Svaki neuspjeh pripisivan je "strancima". Također, svaka intervencija visokog predstavnika otvarala je i pitanje: da li je Bosna i Hercegovina zaista suverena? Građani su se pitali da li njihovi glasovi išta znače, ako na kraju sve može odlučiti diplomat iz Evrope. Građani su također vremenom počeli gubiti povjerenje i u

domaće političare i u međunarodnu zajednicu. Činilo se da svi žele kontrolisati Bosnu i Hercegovinu, ali da malo ko želi zaista izgraditi njen kapacitet da stoji na vlastitim nogama. Političke elite brzo su shvatile da podjele donose glasove. Govor o ugroženosti postao je najjače oružje na izborima. U Banjoj Luci govorilo se da Srbi moraju čuvati Republiku Srpsku. U Mostaru da Hrvati moraju imati "svoj kanal" i "svoj entitet". U Sarajevu da Bošnjaci moraju braniti Bosnu i Hercegovinu od prijetnji. Umjesto da se takmiče u razvoju ekonomije ili obrazovanja, stranke su se nadmetale u jačini nacionalne retorike. Tako je politika postala beskonačni krug straha i mobilizacije. Ipak, nisu svi trenuci bili tamni. U određenim periodima, političari različitih naroda nalazili su zajednički jezik, bilo oko ekonomskih reformi, bilo oko evropskog puta. Bilo je pokušaja da se grade mostovi, da se pokaže kako politika može biti i prostor saradnje. Ali ti trenuci bili su krhki i često kratkog daha. Politički život u Bosni i Hercegovini nakon Dejtona bio je i ostao ogledalo njenog društva, podijeljen, upućen jedni na druge, zarobljen u prošlosti, ali isto tako i prinuđen da gleda u budućnost. U njemu se vidi najveća slabost Bosne i Hercegovine, nedostatak povjerenja, ali i njena najveća snaga, odnosno činjenica da i pored svega, institucije postoje, sastaju se, glasaju. U posljednjim decenijama, Bosna i Hercegovina je postala i polje geopolitičkih interesa. Evropska unija i SAD gurale su zemlju ka Zapadu, dok su Rusija i Turska nastojale jačati svoj uticaj. Bosna i Hercegovina bila je poput šahovske ploče na kojoj velike sile igraju svoje partije, a domaći lideri koriste te podjele za vlastite interese. Put Bosne i Hercegovine prema Evropi bio je spor, ali i poučan. Pokazao je da međunarodna zajednica može donijeti mir, ali ne i pomirenje. Može donijeti zakone, ali ne i povjerenje. Može otvoriti vrata, ali Bosna i Hercegovina sama mora ući kroz njih. Evropska unija ostala je san, ali i obećanje koje generacije mladih i dalje drži u nadi da Bosna i Hercegovina može biti zemlja stabilnosti, reda i blagostanja.

Ekonomska tranzicija, od industrijskog diva do tržišne periferije

Prije rata, Bosna i Hercegovina bila je industrijsko srce Jugoslavije. Energoinvest je izvozio u Afriku i Bliski istok, UNIS je pravio dijelove

za svjetske automobile, Šipad je gradio fabrike od Libije do Sovjetskog Saveza. Zenica je bila grad čelika, Tuzla grad soli i hemije, Goražde grad industrije oružja, Bihać i Bosanska Krupa gradovi drveta i tekstila. Kada je rat završio, te hale bile su prazne, strojevi zarđali, a radnici raseljeni. Rat nije samo uništio zgrade, on je prekinuo lance proizvodnje, tržišta i povjerenja. Zemlja koja je hranila industrijom čitavu Jugoslaviju sada je sama ostala gladna. Dejtonski mir otvorio je vrata ekonomskoj tranziciji. Država je krenula u privatizaciju, vođena receptima međunarodnih institucija. Ideja je bila da tržište oslobodi energiju i stvori nova radna mjesta. Ali umjesto novih fabrika, često su nastajale ruševine. Fabrike su prodavane za sitne pare, kupovane radi imovine, a ne radi proizvodnje. Neki su novi vlasnici dolazili s namjerom da izvuku kapital, a ne da ulažu. Radnici su ostajali bez plata i posla, sindikati bez snage. Čitavi gradovi izgubili su svoj identitet. Zenica je postala grad bez fabrike koja ga je hranila. Derventa i Prnjavor izgubili su tekstilne divove. Konjic i Bugojno izgubili su fabrike oružja i namještaja. Privatizacija je postala sinonim za pljačku, a ne za razvoj. Jedina industrija koja je zaista procvjetala bila je bankarska. Strane banke ušle su u Bosnu i Hercegovinu i ubrzo preuzele više od 80% tržišta. U Sarajevu i Banjoj Luci niču moderne poslovnice, dok su fabrike zatvarane. Ljudi su otvarali račune i uzimali kredite, ali nisu imali stabilna radna mjesta. Strane investicije dolazile su oprezno i najčešće u sektore s brzom dobiti, kao što su trgovina, telekomunikacije i energija. Teške industrije koje su hranile Bosnu i Hercegovinu u prošlom stoljeću ostale su bez novih investitora. Ono što je spasilo mnoge porodice nisu bile fabrike ni banke, nego dijaspora. Milioni Bosanaca koji su otišli tokom rata u Njemačku, Austriju, Švedsku, Ameriku i Kanadu slali su doznake kući. Taj novac postao je najveća strana investicija u zemlju, nevidljiva, ali presudna. Dijaspora je gradila kuće, školovala djecu, finansirala liječenje, otvarala male biznise. U mnogim selima novac iz inostranstva bio je jedini izvor života. Bosna i Hercegovina je postala zemlja u kojoj se ekonomska sigurnost mjeri vezom sa rodbinom u inostranstvu.

Ipak, u ruševinama stare industrije počela je nicati nova ekonomija. U Sarajevu, Banjoj Luci, Tuzli i Mostaru razvili su se IT hubovi i start-up kompanije. Mladi inženjeri počeli su izvoziti softver širom svijeta. To nije

moglo zamijeniti desetine hiljada radnih mjesta iz prošlosti, ali je pokazalo da Bosna i Hercegovina ima talenat za novu ekonomiju. Mali biznisi, kafići, restorani i zanatske radionice, postali su glavna forma privrede. Ljudi su preživljavali otvarajući privatne firme, prodajući znanje i uslugu. Tržište je postalo fleksibilno, ali i nesigurno. Tranzicija je od industrijskog diva napravila tržišnu periferiju. Bosna i Hercegovina više nije zemlja čelika i mašina, nego zemlja jeftine radne snage, potrošnje i doznaka iz dijaspore. Ali istovremeno, Bosna i Hercegovina je pokazala i otpornost, ljudi su preživjeli, pronašli načine da rade i grade u sistemu koji im nije išao na ruku.

Društvo i kultura u miru

Mir je donio tišinu topova, ali i tišinu u kojoj su ljudi morali pronaći novi smisao. Poslijeratna Bosna i Hercegovina bila je zemlja u kojoj se živjelo među ruševinama, ne samo fizičkim, nego i moralnim. Ljudi su gradili kuće, ali su morali graditi i povjerenje. Kultura je u tim godinama postala ne samo zabava, nego i način preživljavanja, dokaz da narod postoji i da stvara čak i kad mu je sve oduzeto. Jedan od najsnažnijih simbola obnove bio je Sarajevo Film Festival (SFF), pokrenut 1995. godine, dok je grad još bio pod opsadom. To nije bio samo festival filmova, nego festival života. Dok su granate padale na grad, u kinima se prikazivala umjetnost svijeta, kao inat smrti. Nakon rata, SFF je rastao i postao jedan od najvećih filmskih festivala u Evropi, jugoistočno od Berlina. Sarajevo je kroz njega postalo mjesto susreta, gdje se mladi umjetnici i svjetske zvijezde sreću na crvenom tepihu. Festival je pokazao da Bosna i Hercegovina nije samo zemlja bola, nego i zemlja kulture koja ima šta da ponudi svijetu.

Književnost je nastavila tradiciju Bosne i Hercegovine kao zemlje pripovijesti. Pisci poput Abdulaha Sidrana, Dževada Karahasana, Miljenka Jergovića, Semezdina Mehmedinovića i mnogih drugih nastavili su graditi mostove riječi. Njihova djela svjedočila su o ratu, ali i o traženju smisla u miru. Poezija je i dalje bila glas Bosne i Hercegovine. Skender Kulenović i Mak Dizdar ostali su duhovni stubovi, a nova generacija pjesnika nastojala je povezati tradiciju sa savremenim bolom i nadom. Knjige su postajale

mjesta u kojima su ljudi pronalazili sebe, jer često u stvarnom životu nisu mogli pronaći smisao.

Muzika je nakon rata bila možda najbrži način povratka života. Zabavna i narodna muzika ispunjavale su koncertne sale i kafane. Ali paralelno, Bosna i Hercegovina je dala i nove rock i hip-hop zvukove. Grupa "Zabranjeno pušenje" nastavila je prkositi, Dino Merlin je postao glas dijaspore, a Edo Maajka dao je glas mladima koji su odrasli u sjeni rata. Muzika je bila terapija, način da se ljudi smiju i plaču istovremeno. Njen ritam je spajao generacije, a tekstovi su pričali priče koje su svi razumjeli, o ljubavi, gubitku, nostalgiji i snovima o nekom boljem sutra.

Bosna i Hercegovina nakon rata nije imala samo uništene dvorane i stadione, imala je i sportiste rasute po svijetu. Ali sport se polako vraćao. Fudbalska reprezentacija, nakon godina poraza, ušla je u historiju 2014. godine plasmanom na Svjetsko prvenstvo u Brazilu. To je bio trenutak ponosa koji je na tribinama ujedinio ljude različitih nacija. Košarka, rukomet i odbojka donosili su Bosni i Hercegovini medalje i uspjehe, ali više od rezultata važna je bila simbolika, da zemlja može igrati na međunarodnoj sceni, da zastava može vijoriti bez obzira na sve podjele. Sport je postao podsjetnik da nacija može disati jednim plućima.

U poslijeratnim godinama religija je dobila snažnu ulogu. Džamije, crkve i katedrale obnavljane su širom zemlje. Ljudi su u vjeri tražili smisao i utjehu. Islamska zajednica, Katolička crkva i Srpska pravoslavna crkva imale su presudnu ulogu u oblikovanju društvenog života. Ali religija je bila i izvor podjela, jer su političke elite često koristile vjeru kao oružje u borbi za vlast. Ipak, uz sve zloupotrebe, vjera je ostala i prostor nade, podsjetnik da Bosna i Hercegovina stoljećima živi na raskršću civilizacija.

Jedno od najtežih pitanja u miru bilo je obrazovanje. Djeca su išla u škole koje su često bile podijeljene po nacionalnim linijama. U istom gradu učilo se iz različitih udžbenika historije. Tako su generacije odrasle u istim ulicama, ali sa različitim pogledima na prošlost. Obrazovanje je postalo mjesto borbe za identitet, ali i prostor gdje se rađaju nove nade. Na

univerzitetima širom zemlje rasla je generacija mladih koji su željeli gledati naprijed, istraživati nauku i umjetnost, i izlaziti iz uskih nacionalnih okvira. U cjelini, kultura i društvo u poslijeratnoj Bosni i Hercegovini bili su i otpor i iscjeljenje. U filmovima, pjesmama, knjigama i sportskim utakmicama, Bosna i Hercegovina je nalazila sebe. Kultura je bila dokaz da narod može izgubiti fabrike i institucije, ali ne i dušu.

Bosna i Hercegovina danas: mir ili zamrznuti sukob?

Gotovo tri decenije nakon potpisivanja Dejtona, Bosna i Hercegovina živi bez rata, ali i bez istinskog mira. Granate ne padaju, ali riječi često zvuče kao pucnji. Tenzije se ne mjere brojem mrtvih, nego brojem blokiranih zakona, ne mjere se ni brojem ruševina, nego brojem neostvarenih reformi. Bosna i Hercegovina je formalno država, ali se i dalje pita: da li je njen mir čvrst ili samo krhko primirje? Politički sistem ostao je zarobljen u matrici Dejtona. Entiteti imaju moć da blokiraju odluke države. Nacionalne stranke opstaju na retorici straha i ugroženosti. Parlamenti se sastaju, ali rijetko donose odluke koje mijenjaju život građana. Visoki predstavnik i dalje interveniše, kao podsjetnik da Bosna i Hercegovina nije do kraja suverena. Tako je Bosna i Hercegovina postala zemlja u kojoj je stabilnost održavana ne povjerenjem, nego ravnotežom straha. Ekonomija se oporavila od ratnih ruševina, ali nije pronašla novu snagu. Privatizacija je uništila industrijske gigante, dok su strane investicije išle u trgovinu i bankarstvo. IT sektor i mali biznisi daju nadu, ali ne mogu zaustaviti najveći problem, odlazak mladih. Svake godine hiljade ljudi odlaze u Njemačku, Austriju ili skandinavske zemlje. Odlaze ne zbog rata, nego zbog nedostatka posla, pravde i nade. Bosna i Hercegovina je zemlja u kojoj se rađa sve manje djece, a odlazi sve više mladih. To je tiha emigracija, rat bez pucnja, ali s jednakim posljedicama. U društvu se vodi stalna borba između nade i apatije. Mladi organizuju kulturne festivale, start-up projekte i sportske inicijative. Ali istovremeno, hiljade građana gube vjeru u promjene i čekaju vizu za odlazak. Bosna i Hercegovina je zemlja u kojoj se u istom danu može osjetiti i beskrajna energija života i duboka rezignacija. Na raskršću između nade i beznađa, Bosna i Hercegovina danas liči na rijeku koja sporo teče između stijena, koja može presušiti ako ostane zarobljena, ali

može i postati moćna ako pronađe svoj slobodni tok. Bosna i Hercegovina je i danas polje interesa velikih sila. Evropska unija obećava budućnost, ali sporo djeluje. Rusija traži uticaj kroz Republiku Srpsku. Turska gradi mostove i fabrike, a Amerika povremeno podsjeća da je još uvijek prisutna. Građani Bosne i Hercegovine žive pod tim pritiscima, često nesvjesni da njihova svakodnevica zavisi od odluka donesenih u Briselu, Moskvi ili Washingtonu.

Ipak, najveća snaga Bosne i Hercegovine ostaje u njenim ljudima. Oni su pokazali da mogu preživjeti rat, obnavljati ruševine, čuvati komšijske odnose. Mir u Bosni i Hercegovini nije samo rezultat Dejtona, nego i svakodnevne odluke ljudi da ostanu, da rade, da odgajaju djecu i sanjaju budućnost. Bosna i Hercegovina je danas na raskršću: može ostati zamrznuti sukob, zarobljena u prošlosti i strahu, ili može postati zemlja koja je svoju tragediju pretvorila u mudrost. To zavisi od toga hoće li ljudi shvatiti da mir nije poklon, nego stalna borba, ne protiv drugih, nego protiv vlastite apatije i podjela.

Pouka tri decenije

Tri decenije poslije Dejtona uče da se rat može zaustaviti sporazumom, ali se mir može graditi samo povjerenjem. Sporazumi pišu granice, ali ljudi pišu budućnost. Ako Bosna i Hercegovina nađe snagu da izabere zajedništvo umjesto podjela, rad umjesto čekanja, sjećanje umjesto zaborava, tada će njen mir postati trajan. Ako to ne učini, ostat će samo prostor na mapi, te zamrznuti sukob koji čeka novu iskru.

1.8. Simboli Bosne i Hercegovine: stećci, mostovi, rijeke, planine, i gradovi kao metafore zajedništva

Stećci Bosne i Hercegovine

Simbolika stećaka

Bosna i Hercegovina je zemlja u kojoj kamen ima glas. On šuti, ali njegova šutnja traje duže od riječi. Dok su rukopisi nestajali u plamenu, a pergamenti se raspadali u vlagi, kamen je ostajao. Zato su ljudi ovdje odabrali da u njega ucrtaju svoj život, svoje snove i strahove, svoje molitve i zavjete. Stećci ne predstavljaju samo nadgrobne spomenike, nego oni su stranice jedne tihe knjige, kamene knjige ove zemlje, knjige u kojoj nema interpunkcije, ali u kojoj svaka crta i svaka pukotina nose smisao. Kada kročite u prostor gdje stoje stećci, osjetite da ulazite u svijet tišine. Travnate livade, brda i doline, šume i visoravni, na njima leže ti kameni blokovi, ponekad usamljeni, ponekad poredani u cijele nekropole. Podsjećaju na vojsku što je legla i više se ne diže. Ali to nije vojska poraženih, nego vojska koja stražari u tišini, vojska što čuva ono što mi često zaboravljamo, sjećanje. U toj tišini nema patetike. Nema suza uklesanih u kamen, nema jauka. Umjesto toga, tu su slike života: konjanici u galopu, ljudi raširenih ruku, kola u plesu, simboli sunca i zvijezda. Kao da su naši preci, umjesto da se boje smrti, odlučili da u nju unesu radost, te kao da su željeli reći i kada nas ne bude, ostat će trag igre, trag borbe, trag svjetlosti.

Stećci su poseban jezik Bosne i Hercegovine. Teško je pisati o stećcima, a da se ne spomene čuveni citat Krleže o stećcima, a sa kojim se naglašava njihova posebnost: "*Neka oprosti gospođa Europa, ona nema spomenike kulture. Pleme Inka u Americi ima spomenike, Egipat ima prave spomenike kulture. Neka oprosti gospođa Europa, samo Bosna ima spomenike. Stećke. Šta je stećak? Oličenje gorštaka Bosanca! Šta radi Bosanac na stećku? Stoji uspravno! Digao glavu, digao ruku! Ali nigdje, nigdje, nikad, niko nije pronašao stećak na kome Bosanac kleči i moli.*" Dok su Evropa i svijet gradili crkve i dvorce, pisali hronike i zakone, Bosna i Hercegovina je pisala kamenim rukopisom. Taj rukopis nije imao autora ni jednog naroda ni jedne

vjere, nego svih zajedno. Na stećcima počivaju i katolici, i pravoslavci, i pripadnici Crkve bosanske. Njihove ruke možda su se razlikovale u molitvi, ali u smrti su svi govorili istim jezikom kamena. Zato su stećci i danas jedinstven zajednički spomenik svih naroda Bosne i Hercegovine. Kamen ima jednu osobinu koju čovjek često zaboravlja: on traje. Riječi se zaborave, papiri izgore, ali kamen ostaje i kad carstva propadnu. Kada stanete pred stećak star sedam stoljeća, osjećate da vrijeme ovdje nije isto. Osjećate da vas kamen gleda, da vam šapće kako je sve što mi danas smatramo važnim samo prolazna sjenka. U tom pogledu kamena ima i opomene i utjehe. Opomena je jasna: sve je prolazno. Vlasti, bogatstva i vojske tek su talasi na rijeci vremena. Utjeha je u tome što trag ostaje, pa se čovjek može nadati da nije živio uzalud, ako je iza sebe ostavio nešto što traje. Zato su stećci filozofija u kamenu. Oni nas uče da smrt nije kraj, nego prelazak, zatim da se život ne mjeri onim što potrošimo, nego onim što ostavimo, te da se i u najmračnijem vremenu može ostaviti trag svjetlosti. Bosna i Hercegovina je narodima i vjerama često bila prostor sukoba, ali stećci svjedoče o nečemu dubljem, da ispod svih tih podjela postoji jedna zajednička nit, a to je nit sjećanja i potreba da ostavimo trag. Zato su stećci knjiga koju svi možemo čitati, bez obzira ko smo i odakle dolazimo. U njihovoj tišini krije se mudrost da je tišina ponekad snažnija od riječi, da je kamen ponekad vječitiji od knjige, da je igra uklesana u spomeniku ponekad jača od suze. Stećci su, dakle, rukopis Bosne i Hercegovine, ali i rukopis ljudskog bića uopšte, rukopis onih koji su znali da život ima kraj, ali da smisao nema kraj. Kamen se ne diže sam od sebe, nego on uvijek ima ruku koja ga podiže i misao koja ga oblikuje. Stećci su nastajali u vremenu kada se srednjovjekovna Bosna borila za svoje mjesto između velikih carstava i crkava. Njihov prvi trag pojavljuje se u 12. stoljeću, a procvat doživljavaju u 14. i 15. stoljeću, upravo u periodu kada Bosna postaje kraljevina, izrasta iz sjene susjeda i traži svoj vlastiti identitet. Njihov zemljopisni raspon govori mnogo: pronađeni su u cijeloj Bosni i Hercegovini, ali i u susjednim krajevima, na jugu do današnje Crne Gore i Dalmacije, na zapadu do Like, na istoku do zapadne Srbije. Kao da je Bosna, u trenutku kada je bila najjača, ostavila svoje tragove i van svojih granica. Međutim, najgušća polja stećaka ipak leže u srcu zemlje, na visoravnima, dolinama i brdima gdje su ljudi živjeli svoje živote i umirali u svojoj zemlji. Stećci su

duboko povezani sa specifičnom duhovnošću srednjovjekovne Bosne. U to vrijeme Bosna je imala Crkvu bosansku, odnosno zajednicu koja nije bila ni katolička ni pravoslavna, nego nešto treće, vlastito. Često optuživana od Rima i Carigrada za herezu, ta zajednica slobode i nepristajanja na potpuni autoritet oblikovala je posebnu filozofiju. I upravo u tom okviru nastaju stećci. Oni nose znakove vjere, ali ne pripadaju jednoj crkvi. Na njima su i križevi, i simboli što podsjećaju na prastare paganske znakove, i motivi igre, lova i plesa. Kao da su ljudi tog vremena rekli: nećemo da nas definiraju ni Rim ni Bizant, mi ćemo u kamen zapisati svoj vlastiti svijet. Istovremeno, stećke su podizali i katolici i pravoslavci. To ih čini posebnim, jer oni nisu isključivi, nego zajednički. U istoj nekropoli mogli su počivati pripadnici različitih vjera, a njihove ploče i sanduci govorili su istim jezikom. Stećci su, dakle, mnogo više od religijskog spomenika, oni su tihi društveni ugovor da se smrt ne dijeli, nego da se u njoj svi susreću jednaki.

Nakon pada Bosne pod Osmanlije, stećci gube svoju snagu. Novi običaji i religijske forme donijeli su drukčije nadgrobne spomenike. Stećci više nisu građeni, ali su ostali da svjedoče. Stoljećima su stajali na livadama i planinama, prepušteni kiši i suncu, zapušteni i zaboravljeni, ali nisu nestali. Njihova tišina bila je jača od zaborava. U 19. stoljeću, kada evropski putnici i naučnici počinju obilaziti ove krajeve, stećci ponovo ulaze u pažnju svijeta. Stranci su u njima prepoznali nešto jedinstveno i počeli ih proučavati, a ljudi Bosne i Hercegovine shvatali su da ono što su smatrali "običnim kamenjem" zapravo krije najdublju filozofiju zemlje. Historijski okvir stećaka, stoga, nije samo pitanje datuma i epoha, nego je to priča o zemlji pritisnutoj između velikih sila, ali dovoljno hrabroj da izrazi sebe, te o narodu koji je znao da je smrt neminovna, ali je htio da i smrt govori njegovim jezikom.

Nekropole, kameni gradovi mrtvih

Kada stanete pred nekropolu stećaka, osjećate da ulazite u grad. To nije grad živih, ali nije ni grad mrtvih u potpunom smislu. To je grad tišine. Svaki stećak je kuća, svaka uklesana figura je prozor, a svaka livada je

ulica. Bosna i Hercegovina ima desetine hiljada takvih gradova, rasutih po planinama, dolinama i poljima. Nemaju zidove, ali imaju red i poredak. Oni nisu naseljeni ljudima, ali jesu duhovima i pričama. Najpoznatija nekropola nalazi se kod Stoca, na Radimlji. Tu, na ravnici između brda, leži preko stotinu stećaka, od kojih mnogi nose najbogatiju ornamentiku koju je zemlja sačuvala: vojnici u oklopima, konjanici u galopu, križevi i rozete, te ruke podignute ka nebu. Radimlja nije samo groblje, nego i umjetnička galerija na kojoj se vidi ruka majstora klesara, te smisao za ljepotu i simboliku. Kada UNESCO 2016. godine uvrsti Radimlju među zaštićene lokalitete u okviru serijske nominacije stećaka, osim priznanja za Bosnu i Hercegovinu, predstavljalo je i potvrda da je ova zemlja u 15. stoljeću imala civilizaciju koja je u kamenu ostavila trag jednak gotičkim katedralama Evrope. Ako Radimlja priča o raskoši, Boljuni i Blidinje pričaju o tišini. Na tim planinskim visoravnima stećci leže kao uspavani divovi. Ornamentika je skromnija, ali osjećaj prostranstva i vječnosti snažniji. Kada hodate među stećcima na Blidinju, čini se da je kamen bliži nebu nego zemlji. Boljuni, u blizini Stoca, kriju jedan od najbogatijih sklopova s natpisima i figurama koje i danas zbunjuju istraživače: kamene autobiografije ljudi koji su htjeli da ostave trag i da se zna ko su bili i šta su činili. Na Kupresu, u snježnim poljima, stećci izgledaju kao vojska koja se smrzla u čekanju. Težina kamena kontrastira bijeloj visoravni. Oni su tu stoljećima, pod snijegom i vjetrom, te pokazuju da ni priroda ni vrijeme nisu jači od traga koji čovjek ostavi u kamenu. Kupreski stećci podsjećaju da je Bosna i Hercegovina zemlja gdje i mrtvi stražare na granicama, te gdje i spomenici čuvaju prolaze. U Kopošićima kod Ilijaša otkrivena je nekropola gdje je sahranjen bosanski velmoža Batić Mirković. Njegov stećak nosi natpis, jedan od rijetkih očuvanih, u kojem se spominje njegovo ime i djela. Taj grob nosi i političku poruku da ova zemlja ima vlastite velikaše, vlastitu aristokraciju, vlastite pisane tragove. Zgošća kod Kaknja čuva možda najimpozantniji monolit, ogroman stećak visok nekoliko metara, kao dokaz da su i u Bosni znali podizati spomenike monumentalne poput obeliska. Taj kamen predstavlja obznanu moći, te potvrdu da Bosna nije bila zemlja bez vlastitih simbola i arhitekture. U Olovu, Rogatici, Kalinoviku, Gacku i bezbrojnim drugim mjestima stećci leže u tišini. Neki su obrasli travom, neki prevrnuti, a neki odneseni u muzeje. Međutim njihova snaga

je upravo u rasutosti, jer nisu spomenici jednog grada ili jednog naroda, nego cijele zemlje. Oni su kao sjeme razasuto po tlu, jer gdje god stanete, možete naići na trag. Zato se za stećke kaže da su više od groblja, odnosno da su kameni gradovi mrtvih koji i danas oblikuju pejzaž Bosne i Hercegovine. Njihova rasprostranjenost nosi poruku da narod se može dijeliti u vjeri i politici, ali u smrti svi leže pod istim nebom, zapisani u isti kamen.

Oblici i tipovi stećaka

Kamen, kao i čovjek, ima mnogo lica. Na prvi pogled svi stećci djeluju isto: sivi, teški, položeni na zemlju. Ali kad ih obiđete, shvatite da nijedan nije isti, te da svaki ima svoj oblik i smisao. Kao što ljudi nisu jednaki u visini i snazi, u mislima i karakteru, tako ni njihovi kameni rukopisi nisu jednolični. Ploče su najjednostavniji oblik u formi velikih kamenih blokova položenih ravno na zemlju, često bez ukrasa ili sa tek nekoliko rezova i znakova. Djeluju skromno, ali u toj skromnosti krije se snaga i želja da se obilježi mjesto, a ne da se pokaže moć. Ploče govore jezikom tihe poniznosti i one su podsjetnik da smo pred smrću jednaki. Sanduci su uzdignuti blokovi nalik kovčezima. U njima je želja da pokojnik ima dom i poslije smrti, te da mu se podigne kameniti krov. Sanduci često nose ukrase, kao što su rozete, figure, scene iz života, te postaju male hronike oružja, alata i znakova roda, kao da je čovjek htio da i poslije smrti ostane vidljiv. Sljemenjaci izgledaju kao kuće sa dvostrešnim krovom i pokazuju koliko je dom bio važan. Često bogato ukrašeni, sa krugovima, križevima, konjanicima i lovačkim scenama, oni su spomenici ljubavi prema životu, te pokazuju da u njima ima radosti i igre jednako koliko i tuge. Krstače su najuzvišeniji oblik, veliki kameni križevi koji jasno svjedoče o snazi vjere, ali i o stilskim varijacijama, jer križ je nekad klasičan, nekad stilizovan, ukrašen spiralama ili cvjetovima. Krstače traže vezu s božanskim, ali i poručuju zajedništvo da križ u kamenu ne nosi nacionalni pečat, nego univerzalnu poruku. Ta raznolikost oblika odražava filozofiju Bosne i Hercegovine, jer u zemlji susreta vjera i kultura i spomenici su različiti. Međutim različitost nije razdor, nego bogatstvo. Ploča i krstača, sanduk i sljemenjak stoje na istoj livadi, gledaju u isto nebo i šute u istom vremenu. To je možda

njihova najveća poruka da različiti oblici ne znače različite svjetove, nego različite puteve do istog cilja.

Motivi i ornamentika

Kamen je nijem, ali stećci su naučili da govore. Njihove poruke nisu napisane slovima, nego simbolima. Ono što je drugdje ispisano mastilom, ovdje je urezano dletom i upravo zato traje. Jedan od najupečatljivijih motiva jeste podignuta ruka s otvorenim dlanom. Znak zakletve i molitve, pozdrav i oproštaj. U toj gesti stanuje i "ja sam bio ovdje" i "vidimo se opet". To je dostojanstvo uklesano u kamen da nisam pao, nego stojim. Rozete i krugovi simboliziraju sunce, vječnost i ciklus, odnosno govore da smrt nije kraj nego nastavak, da se život okreće kao točak, da iza noći stiže dan. To je filozofija u cvijetu uklesanom u kamen. Jelen i lov simboliziraju plemenitost i bijeg, borba i igra, jer čovjek je i lovac i plijen, uvijek u trci, između pobjede i poraza. Lovačke scene su metafora sudbine. Kola simboliziraju krug plesača koji se drže za ruke, jer u spomeniku smrti urezana je slika igre i nosi jasnu poruku da nas smrt ne može uplašiti dok god plešemo. Oružje je predstavljeno mačevima, lukovima i štitovima, ali ne kao znak agresije, nego odbrane, jer i u smrti čovjek ostaje stražar svoga doma. Zvijezde, polumjeseci i križevi simboliziraju vjeru sa mnogo lica. Simboli ne isključuju, nego koegzistiraju, jer ljudi su živjeli u istom svijetu. Ornamentika je stoga bogata i slojevita, kao i identitet zemlje. Stećci su, dakle, knjiga napisana jezikom simbola. Njihovi motivi nisu ukrasi, nego misli, tačnije filozofija pretvorena u crtež.

Stećci i identitet

Bosna i Hercegovina je uvijek bila prostor susreta, a rijetko prostor u kojem nešto zaista pripada svima. Stećci su jedno od tih rijetkih čuda. Nisu vlasništvo jedne crkve, nacije ili vlasti. Rasuti su po cijeloj zemlji, a svaki narod je u njima ostavljao trag. Katolici su ih podizali, pravoslavci također, a naročito pripadnici Crkve bosanske. Kasnije, u vrijeme Osmanskog carstva, muslimani su u sjenama tih kamenova podizali svoje nišane. U toj mješavini nema kontradikcije, naprotiv, tu je suština da su na jednoj

nekropoli mogli ležati ljudi različite vjere, a njihovi spomenici govoriti istim jezikom kamena. Smrt briše granice koje život postavlja i pod istim nebom čini sve jednakima. Stećci pokazuju da Bosna i Hercegovina nikada nije bila zemlja "čistih" podjela. Dok su druge zemlje ucrtavale granice vjerom i krvlju, ovdje se u kamenu zapisivalo zajedništvo. Zato ih niko nema pravo svojatati. Nisu ni samo katolički, ni samo pravoslavni, ni "bogumilski". Oni su bosanski i upravo u tome je njihova snaga. Identitet koji nose nije usmjeren protiv drugih, nego ka svima: pripada onome ko je ovdje živio, radio, volio i umirao. Kamen ne pita za prezime ni porijeklo. Zato su stećci i danas važni. U vremenu novih podjela, oni stoje na livadama i podsjećaju da granice ne znače ništa pred vječnošću. Ako tražimo identitet Bosne i Hercegovine, nećemo ga naći u govorima i zastavama, nego na stećcima. Tamo je zapisan jezik zajedništva, odnosno tišina koja govori više od hiljadu govornika. Stećci su ogledalo zemlje, slojeviti, šaroliki, ali i jedinstveni, te pokazuju da Bosna i Hercegovina ne postoji uprkos razlikama, nego zahvaljujući njima.

Stećci kao filozofija života i smrti

Kada hodate među stećcima i sagnute glave čitate ono što je urezano, osjetite da je Bosna i Hercegovina u kamenu zapisala svoju najdublju filozofiju. Ti natpisi nisu dugi ni učeni, nego su to kratke rečenice običnih ljudi, ali s više istine nego mnoge knjige:

"A se leži Radoje, a svojega života ne nađe."
"Ne dam svoje pravde ni za glavu."
"A se leži Vlatko, što življeše po pravdi i umrije po pravdi."
"Ne diraj me, da te ne dirne Bog."

U njima nema straha od smrti, nego dostojanstva. Kao da ljudi poručuju: živio sam kako sam znao, umro sam kako sam morao, a sada vas opominjem da živite časno. Stećci govore da smrt ovdje nikada nije shvatana kao čist kraj. Zato su na njima lov, kola, ruke podignute ka nebu koje nam govore da je smrt prelazak, odnosno tiši razgovor s vječnošću. U toj filozofiji smrti krije se i filozofija života. Ljudi su znali da je život kratak i težak, ali

su htjeli da u njemu bude i radosti, i zato su ples uklesali u kamen, sunce i rozete stavili pored križeva, jelena i lovca uz molitvu. Epitafi često nisu o smrti, nego o životu, o hrabrosti, pravdi i časti. To je moralni kodeks zapisan u kamenu, odnosno opomena živima da ne prodaju pravdu ni za život. Zbog toga su stećci i danas savremeni. Svaki stećak je učitelj, svaka nekropola škola. Možda je Bosna i Hercegovina najmudrija onda kad šuti, a njen kamen govori.

Sudbina stećaka kroz stoljeća

Kao i ljudi kojima su podignuti, tako i stećci imaju svoju sudbinu. Rođeni u vremenu ponosa, potom stoljećima tonuli u zaborav, prekrivani zemljom, travom i ravnodušnošću, ali su opstali. Osmansko osvajanje donijelo je nove običaje i nišane, jer su stećci ostali bez funkcije. Livade s nekropolama postajale su pašnjaci, djeca su po njima igrala, pastiri sjedili na pločama. Kamen je ostao, a smisao se zamutio. U austrougarsko doba, krajem 19. stoljeća, Evropa očarana romantizmom otkriva Bosnu i Hercegovinu kao zemlju tajni. Arheolozi i putopisci popisuju stećke i crtaju motive. Tumačenja su se razilazila, ali istina je ostajala jednostavna jer oni su bosanski. U isto vrijeme, mnogi su spomenici stradali, razbijani, ugrađivani u kuće i mostove. Nestajala je biblioteka u kamenu. Tek 20. stoljeće donosi ozbiljna istraživanja i prva sistematska očuvanja. Ali ratovi opet ne štede ni mrtve, pa tako u Drugom svjetskom ratu, a potom i 1990-ih godina, nestaju i ljudi i kamen koji čuva njihovo sjećanje. Ipak, stećci su tvrdoglavo trajni. Na livadama oko Stoca, Kupresa, Rogatice i danas stoje, iako ih kiša nagriza, trava osvaja, mnogi su prevrnuti. Poput zemlje kojoj pripadaju, ranjeni, ali opstali. Napokon, 2016. godine svijet im daje glasno priznanje, te UNESCO uvrštava serijsku cjelinu stećaka na Listu svjetske baštine. Osim formalnosti riječ je o podizanju iz zaborava u svjetsku svijest. Ali ni tada stećci ne postaju mrtav muzej jer su prepoznati kao živi spomenik, kao univerzalna poruka, a ono što je ovdje uklesano poput podignute ruke, jelenu u trku i kola u igri je poruka ne samo Bosni i Hercegovini, nego čovječanstvu. Sudbina stećaka je, zapravo, sudbina Bosne i Hercegovine: ponos, zaborav, ponovno otkrivanje i trajanje. Poput kamena koji govori ono što je zemlja živjela, da može biti poražena,

ali ne uništena, da može biti osporavana, ali priznata. Danas, kad putnici dolaze u Radimlju, Boljune, Blidinje i Kupres, oni ne gledaju samo kamen, nego gledaju prošlost koja diše. Simboli govore direktno srcu. U svijetu koji sve mjeri brzinom i novcem, stećci nude drugu mjeru, a to su tišina i trajanje. Za Bosnu i Hercegovinu znače više od turističke atrakcije, oni su ogledalo zemlje koja ponovo traži identitet. Pokazuju da ovo nije zemlja podjela, nego zajedničkog naslijeđa, da smo već jednom živjeli zajedno pod istim nebom i na istoj zemlji, te da smo u smrti bili jedno. Ako je moglo tada, može i danas. Njihova savremena poruka je jednostavna i snažna: u svijetu u kojem se granice ponovo crtaju, stećci stoje i govore da pod istim nebom ima mjesta za sve. Ruka i križ, jelen i rozeta, sunce i oružje ne isključuju se, nego zajedno grade sliku svijeta. Zato stećci nisu samo spomenici mrtvima, nego putokazi živima: vrijedi živjeti časno, jer će kamen to zapamtiti, te da vrijedi čuvati zajedništvo, jer samo ono ostaje.

Stećci kao vječna knjiga Bosne i Hercegovine

Bosna i Hercegovina nema koloseume ni mramorne palate, niti zidove što se protežu kilometrima. Njena najveća građevina je tišina planina, a najveći spomenici leže u travi. Stećci nisu podignuti da zaslijepe moć, niti da slave bogatstvo, već da sačuvaju sjećanje na čovjeka i njegovo dostojanstvo. Kada stanete pred njih, osjećate da čitate knjigu bez početka i kraja, te da je svaki stećak stranica, a svaka nekropola jedno poglavlje više. Ta knjiga nema jednog autora, pisale su je generacije, ali ima jednog vlasnika: Bosnu i Hercegovinu. Stećci nisu samo historija, oni su i filozofija. Uče da je smrt sastavni dio života, da je prolaznost prirodna, ali da smisao ostaje. Uče da vrijedi biti pravedan, jer pravda nadživljava i kraljeve i osvajače. Uče da je radost jača od tuge, jer ples uklesan u kamen traje duže od suza. U svijetu koji je sve više podijeljen, stećci nude lekciju zajedništva. Na njima nema granica ni natpisa koji isključuju. To je zajednički spomenik svim narodima ove zemlje. Njihova tišina svjedoči da su ljudi nekada, uprkos razlikama, živjeli i umirali zajedno, a to je lekcija koju današnja Bosna i Hercegovina ne smije zaboraviti. Kao što su stećci bili zaboravljeni pa otkriveni, tako je i Bosna i Hercegovina bila osporavana pa priznata, ranjena pa podignuta. Kao što su stećci rasuti po zemlji, tako je

i zemlja rasuta između Istoka i Zapada, između različitih vjera i naroda, a ipak traje. Ko poželi napisati najmudriju knjigu o Bosni i Hercegovini, može jednostavno otići na livadu pod planinom i hodati među stećcima, jer tamo je i historija, i umjetnost, i vjera, i filozofija, odnosno odgovori na pitanje šta ova zemlja jeste. Zato stećci nisu samo spomenici prošlosti, nego putokazi budućnosti. Govore nam danas ne gradite zidove, nego mostove, ne dijelite ljude po vjeri i naciji, nego ih spajajte zajedničkim dostojanstvom. Trajanje se ne mjeri brojem pobjeda, nego snagom sjećanja. Čovjek nije vlasnik zemlje, nego njen prolaznik, slava se ne gradi na bogatstvu, nego na pravdi, a smrt je prolazna, ali čast vječna. I dok god stećci stoje na brdima i u dolinama Bosne i Hercegovine, ova zemlja ima svoju knjigu, svoju filozofiju i svoj testament. To je knjiga koju moramo naučiti čitati, jer samo tako ćemo znati ko smo, šta smo i kuda trebamo ići. Stećci su, napokon, vječna knjiga Bosne i Hercegovine: ne ona zatvorena u biblioteku, nego otvorena na livadi, ne pisana tintom, nego kamenom, ne namijenjena samo učenjacima, nego svakome ko ima srce i tišinu u sebi. To je knjiga koja ne završava, jer svaka generacija u njoj pronalazi novo poglavlje.

Mostovi Bosne i Hercegovine

Sarajevo i Miljacka, grad koji se mjeri mostovima

Sarajevo je grad koji je uvijek bio više od svog imena, jer ga ne određuje samo zemlja na kojoj je nastao, ni planine koje ga okružuju, nego rijeka koja prolazi njegovim srcem, te mostovi koji je presijecaju kao vene i arterije tijela. Miljacka, uska i hirovita, nije rijeka koja donosi bogatstvo niti veliku snagu, ali jeste rijeka koja je naučila ljude da grade preko nje, da prelaze i da se spajaju. Bez tih prelaza Sarajevo bi bilo samo rasuto naselje u dolini, bez smisla i cjeline. Sa mostovima, Sarajevo je postalo metafora prelaska, sa jedne obale na drugu, iz jednog vremena u drugo, iz jedne sudbine u drugu. Miljacka teče usko, često mutno, ponekad kao da nestaje u ljetnim sušama, a zimi divlja i prijeteća. Ali baš zato, njeni mostovi nisu samo pragmatični prolazi, nego kuće sjećanja. Oni su mjesta gdje se grad ogledao u vodi i pitao samog sebe može li opstati ako ne pronađe

način da stalno povezuje ono što je priroda razdvajala. Sarajevo je u tim mostovima pronašlo svoju filozofiju, da je život moguć samo ako postoji veza, a veza je uvijek krhka i treba je čuvati. Latinska ćuprija je jedan od tih mostova što su nadrasli sebe. U jednom danu juna 1914. godine, pucanj ispaljen s njenog ugla probudio je cijeli svijet i zapalio kontinent. Od tog trenutka most je prestao biti samo prelaz i postao pozornica. Iako je kamen ostao isti, njegovo lice je promijenjeno, sada je to lice podsjetnika da i najmanji prelaz može promijeniti tok historije. Ali za Sarajlije, i prije i poslije, Latinska ćuprija je bila svakodnevni hodnik života, njome se išlo na pijacu, preko nje su se djeca vraćala iz škole, starci oslanjali na ogradu i gledali u Miljacku, kao da traže razgovor u njenom šumu. Svijet ga pamti po jednom pucnju, ali Sarajevo ga pamti po hiljadama malih koraka. Drugi mostovi u gradu imaju svoju tihu filozofiju. Šeher-Ćehajina ćuprija stoji kao opomena reda i strogoće, podsjetnik da most mora biti čvrst kao riječ, jer ga prelaze i karavani i djeca, i trgovci i derviši. Drvenija je uvijek bila krhka i sklona propadanju, ali upravo u toj krhkosti Sarajevo je pronalazilo naviku popravljanja, naviku da se ništa ne smije prepustiti propasti. To je ona filozofija grada koja kaže da trajnost ne dolazi iz snage, nego iz upornosti da stalno obnavljaš ono što se urušava. U Sarajevu, svaki most ima dvojnika u nekom vremenu. Kada se gleda Ćumurija, vidi se odraz Osmanlija i vremena kad je šeher rastao iz karavanske stanice. Kada se pogleda most kod Akademije likovnih umjetnosti, vidi se austrougarski trag u kamenu i željezu, onaj pokušaj da se Sarajevo pretvori u mali Beč. Kada se pređe most kod Skenderije, osjeti se industrijsko i socijalističko Sarajevo, koje je htjelo povezati fabrike i stadione, fabrike i škole. Mostovi su kao stranice knjige u kojoj se grad piše vijekovima, a Miljacka je nit koja ih sve povezuje u jedinstvenu rečenicu. Opsada devedesetih stavila je mostove na kušnju kakvu nisu poznavali ni ratovi ni carevine. Svaki prelazak preko Miljacke mogao je biti posljednji, jer su mostovi bili na oku snajperima i granatama. Ipak, ljudi su prelazili. Preko tih mostova prelazio je hljeb, lijek, ponekad samo pogled ili riječ. Mostovi su tada prestali biti kamen i željezo, postali su znak prkosa, znak da se grad neće odreći svoje filozofije spajanja. Jer, ako bi most prestao biti prelaz, Sarajevo bi prestalo biti grad. Kao što Sarajevo opstaje dok god njegovi mostovi stoje, tako i Bosna i Hercegovina opstaje dok god ima prelaze koji spajaju

ono što se čini nepovezivim. Sarajevo je grad koji se mjeri mostovima, ne po zgradama, koje su gorjele i dizale se, ne po trgovima, koji su mijenjali imena, nego po mostovima koji su trajali kao tihe rečenice jednog jezika. Most u Sarajevu je podsjetnik da život u ovom gradu nikada nije bio jednostavan. Naime uvijek je postojao prelaz, makar krhak, makar pod granatama, ali prelaz koji govori da su dvije obale dio iste rijeke. Kad bi neko htio razumjeti Sarajevo, morao bi ujutro stati na Šeher-Ćehajinu ćupriju i gledati kako sunce boji Miljacku u zlato. U podne bi trebao preći Latinsku ćupriju i osjetiti težinu historije na vlastitim stopalima, a uvečer bi trebao stati na Drveniju i gledati svjetla što se presijavaju u tamnoj vodi, te shvatiti da se život u Sarajevu sastoji od sitnih prelazaka iz tame u svjetlo. Tek tada bi mogao reći da zna šta znači živjeti u gradu koji se ne mjeri neboderima, nego mostovima.

Mostar i Stari most, luk koji drži i kad ga nema

Mostar nije grad bez svog mosta. Njegovo ime, njegovo srce i njegova sudbina stoje u jednom jedinom luku, bačenom preko Neretve u šesnaestom stoljeću, kada je Hajrudin, učenik velikog Sinana, izveo podvig koji i danas izgleda kao inat kamena. Stari most osim što predstavlja arhitektonsko čudo, on je bio i ostao metafora da se dvije obale, različite po svemu, mogu spojiti u savršenoj liniji koja prkosi i rijeci i vremenu. Hajrudin je, kažu, gradio u strahu. Predanje kazuje da je, kad je most bio gotov, pobjegao, bojeći se da će ga kazniti ako luk padne. Ali luk nije pao. Stoljećima je stajao kao izazov i pouka, kao dokaz da ljepota može trajati duže od straha, da ono što je građeno s vjerom postaje jače od sumnje. Na mostu se učila hrabrost. Skokovi s mosta u hladnu Neretvu osim što i danas predstavljaju turistički prizor, oni nekako simboliziraju i obred prelaska, iz djetinjstva u muškost, iz ponosa u dostojanstvo. Mladići su, stojeći na kamenom luku, osjećali težinu historije pod nogama i hladnu opasnost ispod sebe, a u jednom skoku prelazili iz jedne obale života u drugu. Taj skok je bio metafora Mostara, da se ne može živjeti bez rizika, da se mora vjerovati da će voda primiti, a most ostati iza leđa. Mostar je znao i dan kada je most nestao. Novembar 1993. godine bio je trenutak kada je Bosna i Hercegovina ostala bez daha. Granate su oborile luk, te je rijeka progutala ono što je

stoljećima držalo dvije obale. Toga dana Mostar nije bio samo grad podijeljen zidovima i bojištima, bio je grad bez srca. Ljudi su plakali, ali njihova suza nije bila samo za kamenom, nego za nadom da se ono što je različito može spojiti. Obnova mosta bila je obnova smisla. Kamen po kamen, uz pomoć majstora i naroda, luk se vraćao iz ruševina. Kada je ponovo podignut 2004. godine bila je to pobjeda nade nad beznađem, graditelja nad rušiteljima, trajanja nad prolaznošću. Mostar je tada ponovo naučio disati, a Bosna i Hercegovina je dobila dokaz da se ono što je srušeno može obnoviti, da ruka koja spaja može ponovo biti pružena. Ali Stari most nije samo kamen i voda, nego je grad u malom. S jedne strane obale mahale i minareti, s druge crkve i avlije, a između ih luk. Most je uvijek bio mjesto susreta, trgovci su njime nosili robu, djeca su trčala u igri, ljubavnici se nalazili na njegovoj sredini, jer sredina mosta je bila sredina svijeta. Tu su se dodirivali različiti jezici i vjere, tu se pokazivalo da Bosna i Hercegovina može opstati samo ako ima prelaz, ako ima most. U večernjim satima, kada sunce pada iza hercegovačkih brda, luk Starog mosta svijetli u vodi kao upaljena svijeća. Njegova sjenka podsjeća da ljepota nije samo ukras, nego obaveza. Mostar zna da je njegov most odgovornost, on podsjeća da ono što je jednom spojeno ne smije biti ponovo razdvojeno. Ako Stari most govori o ljepoti i obnovi, onda most u Višegradu, koji dolazi u priči, govori o težini i trajnosti.

Višegrad i Sinanova ćuprija, lukovi što nose cijelu sudbinu

Na Drini, gdje rijeka ponekad teče kao mirna misao, a ponekad huči kao gnjev, stoji most Mehmed-paše Sokolovića, djelo najvećeg osmanskog graditelja, mimara Sinana. Njegovi lukovi, podignuti krajem šesnaestog stoljeća, nisu samo kameni svodovi, nego simboliziraju raspored života i historiju napisanu u kamenu. Most u Višegradu nije običan prelaz, on je lice cijelog Balkana, ogledalo u kojem su se stoljećima gledali i carevi i sirotinja, trgovci i vojnici, mučenici i pobjednici. Andrić je u tom mostu pronašao cijelu filozofiju našeg postojanja. Njegova ćuprija na Drini nije samo roman, nego svjedočanstvo da most u Višegradu nije mjesto, nego sudbina, jer preko tog mosta prešlo je sve što je ikada prolazilo kroz Bosnu i Hercegovinu, i vojske koje su odlazile u ratove, i karavani sa

svilom i solju, i nevjeste koje su napuštale svoje domove, i djeca koja su igrala svoje igre, ne znajući da stoje na pozornici istorije. Most je imao i svoje mjesto kazne. Na njemu su izvršavane presude i na njemu su životi prekidani pred očima naroda. Ali istovremeno, to je bilo i mjesto života gdje su trgovci dogovarali cijene, putnici se odmarali i djevojke susretale poglede mladića. Most je znao i suze i smijeh, i krik i pjesmu. Zato je njegova simbolika teška, jer on je podsjetnik da život nikada nije jednostavan, te da se u istom luku može spojiti i bol i radost, i smrt i novi početak. Drina je ispod njega uvijek nosila svoje priče. Ponekad bistra i mirna, u kojoj se lukovi ogledaju kao u ogledalu, a ponekad nadošla i gnjevna, kao da želi oboriti ono što je čovjek sagradio. Ali lukovi su uvijek odolijevali. Višegrad je znao da je njegov most jači od rijeke, da kamen može pobijediti vodu ako je u njemu ugrađena volja čovjeka da ostane. Tokom vijekova, carevine su dolazile i odlazile, granice se mijenjale, narodi prelazili iz jedne vojske u drugu, ali most je stajao. U njemu nije bilo politike, on je bio neutralna tačka prelaza. Čovjek je prelazio s jedne obale na drugu, i s njim je prelazila historija. Most nije birao stranu, bio je svjedok, a svjedok traje duže od onih koje svjedoči. U ratovima dvadesetog vijeka, most je ranjavan, ali nikada srušen. Bio je pogođen, oštećen, zatvaran, ali se uvijek vraćao životu. Kao starac koji posrće, ali odbija da legne. Njegova snaga leži u upornosti. On je dokaz da se trajanje ne mjeri snagom, nego voljom da se ne odustane. Višegrad i njegov most pokazuju da Balkanu nikada nije nedostajalo ljepote, ali mu je uvijek nedostajalo mira. Most je bio svjedok sukoba, ali i svjedok pomirenja. Njegovi lukovi nose pouku da trajati znači plaćati cijenu, ali da je ta cijena manja od sramote nestanka. I zato, kad danas stanete na sredinu mosta i pogledate u Drinu, osjetite da stojite na stoljećima. Tu su gazili konji i magarci, hodali trgovci i vojnici, stajali pjesnici i političari. I vi ste samo još jedan u nizu. Ali osjećate i nešto više, da ste dio nečega što traje, što se ne može srušiti jednim metkom ni jednom granatom. Taj most govori tišinom, ali njegova tišina je glasnija od riječi. Mehmed-pašina ćuprija je simbol Bosne i Hercegovine, simbol Balkana i simbol sudbine koja se neprestano lomi i obnavlja. Zbog toga je ušla u književnost, u pamćenje, te u svijest svijeta, dok je njen kamen postao riječ, a riječ traje još duže od kamena.

Arslanagića most u Trebinju, pomjerena ljepota i trajanje izvan mjesta

Trebinje je grad što leži na rijeci koja voli da nestaje i da se vraća. Trebišnjica je podzemna i nadzemna, rijeka svjetlosti i tame, rijeka što skriva svoje vode u krš i ponovo ih izvodi na površinu, kao da želi pokazati da ništa ne postoji samo jednom i samo na jednom mjestu. Na takvoj rijeci, ništa drugo nego most nije mogao postati glavni znak grada. Arslanagića most, podignut u šesnaestom stoljeću, nastao je kao karavanski prelaz. Bio je to most preko kojeg su prolazili trgovci i vojnici, most gdje se naplaćivala mostarina, ali i most gdje su ljudi osjetili olakšanje kada bi ostavili za sobom brze i varljive vode Trebišnjice. Njegovi lukovi su skladni, vitki, gotovo matematički čisti, ali u njima ima i neke južnjačke mekoće, kao da se kamen, pod hercegovačkim suncem, opustio i pretvorio u muziku. No, ovaj most nosi priču kakvu malo koja građevina zna, on je pomjeren. Kada je u drugoj polovini dvadesetog stoljeća izgrađena hidroelektrana, te kada je rijeka potopila njegovo prvobitno mjesto, ljudi su odlučili da ga ne prepuste vodi. Kamen po kamen, pažljivo obilježen i prenesen, most je preseljen uzvodno, kod samog Trebinja. Tako je nastao paradoks, most koji je promijenio mjesto, ali nije izgubio dušu. To premještanje je više od tehničkog poduhvata. To je filozofija Bosne i Hercegovine, da se ono što je vrijedno mora sačuvati, makar se moralo izmjestiti, makar izgubilo prvobitni pejzaž. Kao što narod, kad ga progone, nosi sa sobom jezik, običaje i pjesme, pa ih prenosi u tuđe krajeve, tako je i ovaj most prenio svoje lukove i ostao ono što jeste, veza. Ljepota se može izmjestiti, ali se ne može uništiti. Arslanagića most, ili Perovića most, danas stoji kao tih, ponosan svjedok da čovjek može prevariti i rijeku i vrijeme. Njegovi lukovi se ogledaju u vodi kao u ogledalu, a svaka sjenka podsjeća na davne karavane, na konje s tovarom soli, na trgovce što su se odmarali u hladu, na glas mujezina koji je dopirao s obale, te na šapat ljudi koji su tu prelazili iz jedne svakodnevnice u drugu. Ono što ga čini posebnim jeste njegova tišina. Dok Stari most u Mostaru živi od skokova i gužve, dok je višegradska ćuprija ušla u literaturu i pamćenje cijelog svijeta, Arslanagića most šuti. Nema u njemu spektakla, nema u njemu pucnja što je zapalio kontinent, nema ni rušenja koje bi obišlo naslovnice svjetskih

novina. On živi svoj život u tišini, i baš u toj tišini nosi svoju veličinu. To je ljepota koja ne traži da je gledaju, nego ljepota koja ostaje, makar je niko ne spominjao. U njegovoj sjenki može se osjetiti mudrost, da ono što traje ne mora uvijek biti glasno, da snaga ponekad leži u neprimjetnosti, jer most ne postoji zbog sebe, nego zbog onih koji ga prelaze. Njegova svrha je da nestane u trenutku kada čovjek zakorači na drugu obalu. U tome je njegova filozofija, da ljepota nije u isticanju, nego u služenju. Trebinje, sa svojim čempresima i suncem, naučilo je od mosta jednu lekciju, da se i ono što je premješteno može ukorijeniti, da mjesto nije ono što određuje smisao, nego upotreba i namjera. Kao što se narod može raseliti, ali ostati isti ako čuva svoje veze, tako i most može biti preseljen, a da ostane most. Kao što je Arslanagića most naučio da se ljepota može izmjestiti, tako će mostovi Krajine pokazati da se granica može sačuvati samo ako je most čvrst i branjiv.

Mostovi Krajine, straže na Uni i Sani

Krajina je zemlja na granici, zemlja koja je uvijek morala biti na oprezu. Njeni ljudi su stoljećima učili da je život ovdje isto što i straža, da zemlja pripada onome ko je brani, a most onome ko ga čuva. Nije slučajno da su gradovi Krajine, Bihać, Bosanska Krupa i Sanski Most, nastali i opstali upravo na rijekama, jer rijeka je granica, ali i iskušenje, a most je bio i ostao znak da je moguće preći, spojiti i pobijediti. Bihać je grad koji leži na Uni kao brod usidren među otocima. Njegove ulice završavaju na vodi, a njegov život se mjeri prelascima. Nigdje u Bosni i Hercegovini mostovi nisu tako prirodni kao ovdje. Oni ne spajaju samo dvije obale, nego i desetine riječnih otoka na kojima su nikle kuće, avlije i čaršije. Bihać je grad koji ne može postojati bez mosta, jer bi se bez njih raspao na sitne komadiće, kao staklo. Mostovi u Bihaću nosili su teret vojski i trgovaca, ali i težinu opsada. Kada je grad u osmanskom vremenu bio krajiška tvrđava, mostovi su bili životne žile, putevi spasa i bijega. Kada je Austro-Ugarska došla, mostovi su pretvoreni u znak reda i discipline, pa su izdržali i vojničke čizme i industrijske vagone. U Drugom svjetskom ratu, mostovi u Bihaću bili su dio Bihaćke republike, mjesta na kojima se donosila odluka da Bosna i Hercegovina neće nestati. U posljednjem ratu, Bihać je bio

enklava, grad okružen, a mostovi su bili vrata ka slobodi. Una ispod njih uvijek je ista, bistra, brza i neukrotiva. Ali na toj vodi mostovi su naučili ljude da se opstaje samo ako se ide naprijed, ako se prelazi, makar preko vode koja nosi i tijelo i kamen. Zato Bišćani i danas mostove doživljavaju ne kao ukras, nego kao vlastitu krvnu žilu. Bosanska Krupa leži na Uni kao grad koji diše sa svojom rijekom. Njeni mostovi nisu veliki ni slavni, ali su srce života. Bosanska Krupa je naučila da most nije samo prelaz, nego prag. Prelazi se ujutro na posao, u podne na pijacu, navečer na sijelo. Kada voda nabuja, ljudi zastaju na mostu i gledaju u brzake, kao da traže odgovor na vlastite brige. Kada voda opadne, mostovi su radosniji i ljudi na njima duže stoje, razgovaraju, smiju se. Bosanska Krupa je u ratu bila granica. Mostovi su bili na meti, jer su značili život. Ali baš zato što su rušeni, ljudi su ih obnavljali iznova, često u najtežim uslovima, s malo drveta i puno volje. Naučili su da most vrijedi više od kuće, jer kuća čuva porodicu, ali most čuva grad. U Krupljaninu most nije ukras za razglednicu, nego je dio svakodnevice, kao kruh i voda. On je znak da se može preći na drugu stranu, makar se druga strana ponekad činila predalekom ili neprijateljskom. Most je ovdje podsjetnik da se život ne živi sam, nego u prelascima. Sanski Most je možda najjasniji dokaz da je most više od građevine, jer je grad ponio njegovo ime. Sana, rijeka tiha i postojana, naučila je ljude da žive u skladu s njenim tokom. Grad se okupljao oko mosta, te most je postao njegovo središte, njegov smisao. Tokom stoljeća, Sanski Most je gledao carevine kako se smjenjuju, ali most je ostajao. Kada su Austro-Ugari gradili nove prelaze, oni su samo nastavili priču koja je počela davno prije njih. Kada su ratovi dolazili, most je bio prva meta, jer ko drži most, drži grad. Ali ljudi Sanskog Mosta znali su da most nije samo vojni cilj, nego i zavjet, te da će grad postojati dok postoji prelaz preko Sane, ali i ostalih osam rijeka. Stoga je Sanski Most simbolički grad Bosne i Hercegovine. On pokazuje da je most ne samo prag, nego i ime, ne samo prelaz, nego i sudbina. Svaka od rijeka može se prijeći, ali samo ako postoji volja da se gradi, a upravo ta volja je ono što čini Bosnu i Hercegovinu mogućom. Dakle slobodno možemo reći da mostovi u Krajini nisu samo građevine, oni su zakletve. Krajišnici su stoljećima učili da prvi metak u ratu nije onaj ispaljen, nego onaj kojim se obori ili odbrani most, jer ko drži most, drži ulaz u zemlju. Zato su mostovi u Krajini uvijek građeni s osjećajem vojne

dužnosti i svetog povjerenja. Una i Sana, rijeke bistre i snažne, čuvale su Krajinu. Njihovi mostovi pokazivali su da se granica može čuvati ne samo oružjem, nego i prelazom, jer most znači da si dovoljno siguran da pokažeš put preko. Krajišnici su zato most doživljavali kao kućni prag, ako je srušen, to je sramota za sve, a ako stoji, to je ponos čitavog kraja. Kada se gleda Krajina kroz mostove, vidi se da ona nije samo zemlja na granici. Ona je srce Bosne i Hercegovine, bedem i straža, mjesto gdje se opstajalo kroz vijekove. I mostovi su u toj priči uvijek bili znak, da se zemlja čuva prelazom, da se narod čuva povezivanjem, da se Bosna čuva mostovima.

Industrijski mostovi, prelazi dima i znoja

Bosna i Hercegovina nije samo zemlja planina i rijeka, ni samo zemlja kraljeva i carskih gradova. Ona je i zemlja dima i mašina, čelika i soli, fabrike i rudnika. U drugoj polovini dvadesetog stoljeća, dok su se po svijetu gradili neboderi i autoputevi, u Bosni i Hercegovini su se dizali dimnjaci i mostovi. Gradovi poput Zenice i Tuzle nisu se mjerili po ljepoti starih tvrđava, nego po snazi industrije, a industrija je imala svoje mostove, mostove koji nisu nosili carsku raskoš ni umjetnički sklad, ali jesu nosili živote hiljada radnika. Zenica je grad koji je rastao oko željezare. Život ljudi mjerio se ritmom smjena, sirenama koje su označavale početak i kraj radnog dana. Rijeka Bosna, koja protiče kroz grad, bila je i prepreka i veza. Mostovi u Zenici nisu bili samo prelazi, oni su bili krvotok fabrike. Preko njih su radnici išli iz svojih naselja u pogone, preko njih su vagoni i kamioni nosili sirovine i proizvode, preko njih je išao ritam grada. Mostovi u Zenici nisu imali ljepotu Starog mosta ni uzvišenost višegradske ćuprije. Oni su bili gvozdeni, funkcionalni, ponekad grubi. Ali njihova snaga leži upravo u toj jednostavnosti, oni su služili ljudima, a ne sebi. Kada bi radnik ujutro prešao most na putu u željezaru, znao je da ne prelazi samo obalu rijeke, nego i prag svoje sudbine. Most je bio ulaz u svijet dima i buke, ali i u svijet ponosa, jer radnik je znao da njegov trud hrani porodicu i gradi državu. U večernjim satima, kada bi rijeka nosila svjetlucanje sunca, a dimnjaci se crnili na horizontu, mostovi Zenice postajali su tihi svjedoci ljudske snage. Oni su podsjećali da i u gradu čelika i prašine može postojati ljepota, ne u kamenu i ornamentima, nego u povezanosti ljudi.

Tuzla je drugačija. Njena rijeka Jala nije velika, nije opasna, ali kroz grad vijuga kao krvotok koji traži svoje mjesto. Mostovi na Jali nisu veliki ni čuveni, ali su svakodnevno služili hiljadama ljudi. Tuzla je grad soli, grad rudnika i hemijske industrije, te su mostovi u tom gradu bili prelazi između rada i odmora, između fabrike i doma, između briga i kratkih predaha. Na Kapiji, u maju 1995. godine, kada je granata odnijela živote sedamdeset mladih, mostovi Tuzle postali su još teži simbol. Oni su od tog trenutka nosili i uspomene, jer ljudi koji su prelazili preko Jale nisu prelazili samo rijeku, nego i svoje sjećanje na izgubljenu mladost. Tuzlanski mostovi su otada mjesto tišine, podsjetnik da je svaka obala povezana ne samo kamenom, nego i tugom. Ali Tuzla je grad koji zna živjeti i zato su mostovi navečer puni mladih, muzike i smijeha. Grad soli naučio je da se život ne može zaustaviti, da most mora ostati prelaz, makar i preko rana. Ako su Stari most i višegradska ćuprija metafore trajanja i ljepote, onda su mostovi Zenice i Tuzle metafore svakodnevnog života, odnosno mostovi što ne ulaze u razglednice, ali bez njih ne bi bilo hljeba na stolu. Stoga, mostovi Zenice i Tuzle možda nemaju slavu onih iz Mostara ili Višegrada, ali oni nose jednu dublju pouku: da most nije samo estetika, nego i funkcija, te da most vrijedi ne po svojoj ljepoti, nego po svom smislu. Oni su dokaz da i u vremenu kada je Bosna i Hercegovina bila zemlja fabrike i rudnika, ljudi nisu prestajali graditi veze, jer i tada je život zavisio od prelaska, prelaska iz jednog svijeta u drugi, iz kuće u fabriku, iz brige u nadu. Industrijski mostovi su pouka da ljepota nije uvijek u luku, nego i u namjeri. Oni pokazuju da most vrijedi ako spaja, makar bio od hrđe i betona. Oni podsjećaju da Bosna i Hercegovina opstaje ne samo na slavnim građevinama, nego i na tihim prelazima svakodnevnog života.

Manji mostovi, tihi prelazi što čuvaju cjelinu

Bosna i Hercegovina nikada nije bila zemlja samo velikih mostova. Njena prava snaga krije se u malim prelazima, onim mostovima koji ne ulaze u udžbenike, ali bez kojih gradovi ne bi imali svoje lice. Oni su poput skromnih ljudi, ne traže da budu spomenuti, ali bez njih ništa ne bi funkcionisalo. Travnik, Maglaj, Konjic i mnogi drugi bosanski gradovi nose u sebi takve mostove, mostove što nisu monumentalni, ali su jednako duboko

ukorijenjeni u život naroda. Travnik, smješten u dolini Lašve, bio je stoljećima vezirska prijestolnica. Njegovi mostovi možda nisu veličanstveni kao oni na Drini ili Neretvi, ali u njima ima tihe elegancije. Preko njih su veziri prolazili ka svojim dvorovima, učenici ka medresama, a trgovci ka čaršiji. Mostovi Travnika uvijek su bili prag između politike i svakodnevice, na jednoj strani sjaj vezirskih konaka, a na drugoj jednostavnost mahalskih kuća. Lašva, nemirna i brza, naučila je Travničane da most nije samo prolaz, nego i mjesto susreta. Tu se razgovaralo, dogovaralo, pa i sudilo. Mostovi Travnika nose duh grada koji je istovremeno bio i centar moći i mjesto običnog života. Maglaj, s tvrđavom koja nadgleda rijeku Bosnu, grad je koji se uvijek mjerio po svom mostu. Taj most nije bio samo prelaz, nego i ulaz u grad. Karavani što su stizali iz doline Bosne prvo bi prelazili most, a tek onda ulazili u čaršiju. Zato je most bio lice Maglaja, on je pokazivao i otvorenost i snagu. Kada su ratovi prolazili ovim krajem, most je uvijek bio na udaru, ali Maglaj je naučio da se grad može obnoviti tek kad se obnovi most. Zato je on uvijek podizan iznova, uvijek vraćan svom mjestu. Most Maglaja nosi pouku da grad vrijedi koliko vrijedi njegov prelaz, jer bez njega je samo tvrđava na stijeni, a s njim je živa čaršija. Konjic je grad na Neretvi, a njegov stari kameni most bio je jedno od najljepših osmanskih djela u Hercegovini. Stoljećima je spajao obale rijeke, bio središte grada i mjesto gdje se život okupljao. Kada je tokom Drugog svjetskog rata srušen, činilo se da je grad izgubio svoje lice, ali obnova mosta početkom 21. stoljeća vratila je Konjicu ono što je bio, grad mosta. Konjički most je posebna priča, on je simbol da se grad može ponovo roditi. Njegov luk nad Neretvom danas podsjeća na Stari most u Mostaru, ali je manje poznat. Međutim, baš u toj skromnosti leži njegova ljepota, jer on pokazuje da i mali grad može imati most koji govori jezikom vječnosti. Osim ovih, Bosna i Hercegovina je puna manjih mostova, od malih drvenih prijelaza u planinskim selima do kamenih ćuprija u varošima. Svaki od njih ima svoju priču. Negdje je most bio jedini put do škole, a negdje jedini prolaz do pijace, negdje mjesto na kojem su se sastajali zaljubljeni. Neki od njih srušila je bujica, neki rat, ali ljudi su ih uvijek vraćali, jer most je uvijek bio važniji od zida. Ti tihi mostovi pokazuju da Bosna i Hercegovina nije opstala samo na velikim djelima, nego i na skromnim svakodnevnim vezama. Oni su dokaz da historija nije samo ono što uđe u

knjige, nego i ono što ostane u pamćenju običnog čovjeka. Možda je upravo u tim skromnim prelazima skrivena tajna Bosne i Hercegovine, a to je da ona ne traje samo na velikim simbolima koji uđu u knjige, nego na hiljadama tihih mostova koje narod gradi iz dana u dan. Naime, nije važno koliko je luk visok ni kamen skup, nego koliko ljudi preko njega pređe i koliko puta se na sredini mosta pogledi sretnu.

Rijeke Bosne i Hercegovine

Rijeke su u Bosni i Hercegovini više od geografije, one su nervi pamćenja, te žile kucavice koje spajaju krajeve i epohe. Od izvora pod planinama do ušća u velike vodene tokove, one nose i rad i bol, i grad i selo, i historiju i svakodnevicu. U njima se ogleda lice zemlje, ponekad bistro i mirno, ponekad nadošlo i tamno, ali uvijek postojano.

Bosna

Rijeka Bosna izvire na vrelu ispod Igmana, u miru koji podsjeća na rađanje same zemlje. Od prvih kapi na izvoru do širokog toka kod Doboja, Bosna je bila kraljevski drum srednjovjekovne države, trgovačka žila osmanske carevine, industrijski put Austro-Ugarske i krvotok socijalističke Jugoslavije. Njene obale pamte kralja Tvrtka, konjanike i karavane, fabrike i dimnjake, željeznice i mostove. Uz Bosnu su nikli gradovi kao što su Sarajevo, Visoko, Zenica, Maglaj i Doboj. U njima se kucalo srce zemlje, ali u njima se kovalo i željezo i politika. Rijeka Bosna je bila i rana: u njenim dolinama vodile su se bitke, palila sela, prelazile vojske, ali ona nikada nije stala. Njena pouka je jasna: narod može biti preplavljen bolom, ali ako nastavi teći, opstaje. Zato Bosna kao rijeka i Bosna kao zemlja nose isto ime, jedno drugom su lice i ogledalo.

Una

Una, rijeka Krajine, ime nosi iz latinskog, "jedina". Njena ljepota nije slučajna, slapovi kod Štrbačkog buka izgledaju kao pjesma prirode, a njena bistrina kao ogledalo u kojem se nebo spušta na zemlju. Bihać i Bosanska

Krupa su gradovi koji žive od Une i sa Unom. Krajišnici su naučili da Una nije samo voda, nego straža. Ona je čuvala granice Bosne i Hercegovine, a narod je čuvao nju. U Drugom svjetskom ratu Una je bila linija fronta, a u posljednjem ratu Bihać i Krajina opstali su kao enklava zahvaljujući snazi svojih ljudi i hrabrosti svojih rijeka. Una je Bosni i Hercegovini darovala pouku da ljepota može biti i tvrđava, da čistoća može biti najjače oružje.

Drina

Drina je rijeka bola i ljepote. Njen tok između planina pravio je granice carstava, a njeni mostovi spajali narode. Na ćupriji u Višegradu zapisane su sudbine, Andrić je u njenom luku pronašao cijelu historiju Balkana. Drina je bila granica između Osmanskog i Habsburškog carstva, ali i most kojim su ljudi prelazili da trguju, da se vjenčavaju, da odlaze i vraćaju se. U ratu devedesetih, Drina je ponovo postala rana, rijeka u koju su bacane žrtve, te rijeka koja je postala svjedok zločina. Međutim njena voda i dalje teče, podsjećajući da se život ne može zaustaviti. Drina uči Bosnu i Hercegovinu da granice nisu trajne, da ono što dijeli može biti i ono što spaja, te da ljepota može opstati i kada su je ljudi oskrnavili.

Neretva

Neretva, zelena kraljica Hercegovine, spaja planine i more. Njeni kanjoni duboki su kao rane, ali i kao pjesme. Na njenim obalama su gradili Rimljani, Osmanlije i Austro-Ugari, a nad njom su dizali mostove. Najpoznatiji od svih, Stari most u Mostaru, bio je simbol spajanja i hrabrosti. Njegovo rušenje 1993. godine bilo je kao da je Bosna i Hercegovina ostala bez daha, a njegova obnova bila je povratak nade. Neretva je bila i bojište. U Drugom svjetskom ratu vođena je znamenita bitka, kada su partizani prešli rijeku pod kišom metaka i granata. Ta bitka postala je mit, a Neretva simbol opstanka. Njena voda je krv i pjesma, rana i lijek, ali i podsjetnik da mostovi nisu samo od kamena, nego i od volje da se preživi.

Vrbas

Vrbas teče tiho, zelen i miran, ali u njemu ima snage. Njegova tvrđava Kastel stoji kao svjedok da grad i rijeka žive zajedno. U srednjem vijeku bio je trgovački put, u osmanskom razdoblju granica, u Austro-Ugarskoj industrijski kanal. Banja Luka i Vrbas rastu jedno s drugim, dok grad diše u ritmu rijeke, rijeka teče u ritmu grada. Vrbas ne galami, ali traje. Njegova pouka je filozofija Banje Luke: graditi tiho, trajati dugo i nikada ne prestati teći.

Sana

Sana je rijeka mirnih voda. U njenim dolinama ljudi su gradili sela i gradove, sijali žito i živjeli od njene plodnosti. U Prijedoru i Sanskom Mostu njihova lica ogledaju se u njenim vodama. Sana nikada nije bila bučna kao Una, ali je hranila ljude i zemlju. Njena ljepota je tiha, ali neophodna. Sana podsjeća da narod ne živi samo od herojstva i velikih bitaka, nego i od svakodnevnog rada, od skromnosti i plodnosti. Njena pouka Bosni i Hercegovini je da ne smije zaboraviti običnog čovjeka i njegovu tihu snagu.

Trebišnjica

Trebišnjica je rijeka koja se skriva. Njena voda nestaje pod zemljom i ponovo izranja, kao da hoće reći da ništa u Bosni i Hercegovini nije jednostavno. Ona je simbol tajne Hercegovine i podsjetnik da ono što nestane ne mora biti izgubljeno, nego može samo čekati da se vrati. Trebišnjica podsjeća Bosnu i Hercegovinu da snaga nije uvijek vidljiva, da se ponekad mora čekati, te da ono što je skriveno može jednog dana ponovo izroniti. Njena pouka je pouka nade i strpljenja, te dokaz da se trajanje ponekad najbolje vidi upravo u onome što privremeno iščezne.

Pliva

Pliva je rijeka na kojoj se vidi kako se ljepota i rad mogu sjediniti u jedno. U Jajcu, tamo gdje se Pliva obrušava u Vrbas velikim vodopadom, voda govori glasno, a samo malo uzvodno, u tišini Plivskih jezera, voda šapuće. Na obalama stoje mlinčići, male drvene kućice na vodi, kao pouka da je čovjek stoljećima znao uzeti snagu rijeke bez nasilja nad njom. Tu je žito postajalo brašno, brašno kruh, a kruh zajednica. Pliva uči Bosnu i Hercegovinu da se napredak može graditi blago, da se tehnika može ponašati kao gost, a ne kao gospodar.

Buna

Buna izvire kao da nastaje iz same stijene, hladna i snažna, u Blagaju pod liticom. Nad izvorom stoji tekija, kuća tišine, pa se čini da je rijeka izašla iz molitve. Neretva je njena sestra u brzini, a Buna u smirenosti. Tamo gdje se njih dvije sretnu, Mostar i Hercegovina dobijaju svoju mjeru, koja se definiše strašću, mirom, svjetlošću i hladom. Buna podsjeća Bosnu i Hercegovinu da identitet nije samo u sili, nego i u tišini, te da voda može biti i ogledalo duše.

Krivaja

Krivaja je rijeka što je hranila zanate. U dolini između Olova i Zavidovića mirisale su pilane, sušare i radionice, dok su se šume srednje Bosne spuštale u ravnice kao zaliha budućnosti. Drvo se ovdje pretvaralo u stolariju i namještaj, u kućne pragove i školske klupe. Krivaja podsjeća da je Bosna i Hercegovina, osim svojih velikih epopeja, imala i tihe ekonomije vještih ruku. Njena pouka je skromna i precizna: vrijednost se rađa iz rada koji poznaje materiju, te iz ruke koja zna kako disati s drvetom i vodom.

Sava

Sava je sjeverna granica i velika učionica strpljenja. Široka i spora, ona nije samo linija na karti, nego glavna vrata Bosne i Hercegovine prema

panonskim ravnicama i daljim lukama svijeta. Uz Savu su Brod, Šamac, Odžak i Brčko, te predstavljaju gradove ulaza i izlaza, skladišta i stanica, razgovora s onim što dolazi izvana. Sava uči da granica nije nužno zid, nego koridor, mjesto gdje se razmjenjuju roba i navike, priče i vještine. Njena voda podsjeća da zemlja živi šire od svojih planina kad god ima miran, prohodan tok.

Stoga, od Plivskih mlinčića do blagajske tekije, od krivajskog drveta do savskih pristaništa, slika se zaokružuje i poručuje da rijeke Bosni i Hercegovini nisu samo pejzaž, nego način postojanja. Svaka ima svoj glas, glas rada, molitve, zanata ili razmjene, a zajedno tvore horsku dionicu koja drži zemlju u ritmu. I kad nadođu, i kad presuše, i kad se izgube pa opet izrone, one ponavljaju istu lekciju da se trajanje gradi povezivanjem.

Planine Bosne i Hercegovine

Bosna i Hercegovina se prepoznaje po svojim rijekama i gradovima, ali njen pravi duh leži u planinama. Njene doline su mjesta života, a visine mjesta pamćenja. Planine su tihe straže koje stoljećima bdiju nad ljudima, ne izgovarajući ni jednu riječ, a kazujući više od ijedne knjige. One su svjedoci svih pobjeda i poraza, svih careva i naroda, svih pohoda i povlačenja. Čovjek dođe i ode, a one ostaju, kao vječna pozadina bosanske sudbine. Njihova šutnja nije prazna, u njoj je sabrana historija, a u njihovim vrhovima odražava se sudbina naroda.

Kozara, planina otpora i žrtve

Kozara je kroz vijekove bila zid od šume i stijene između Bosne i Hercegovine i svijeta. Njene guste krošnje skrivale su ljude koji su bježali od vlasti, vojski i progona. U Drugom svjetskom ratu, cijela Kozara postala je tvrđava. Ljudi su iz sela bježali u šumu, partizanske jedinice su od nje napravile uporište, a okupatori su je gledali kao prijetnju koju moraju slomiti. Ljeto 1942. godine ušlo je u historiju kao Kozaračka epopeja, mjeseci gladi, opsade i masovnih stradanja. Hiljade ljudi su pobijene ili odvedene

u logore, ali Kozara je postala simbol prkosa. Njene šume i danas šume tiho, ali ko zna slušati, čuje šapat, da se narod može uništavati, ali ne i pokoriti. Zato Kozara nije samo geografski pojam, nego zavjetna planina, učiteljica da sloboda nema cijenu osim života.

Igman i Bjelašnica, planine radosti i bola

Igman i Bjelašnica, planine što čuvaju Sarajevo, pokazuju kako ista zemlja može nositi i radost i tragediju. Na Igmanu su 1984. godine klizali skijaši iz cijelog svijeta, dok je olimpijski plamen gorio na stadionu Koševo. Sarajevo je tada izgledalo kao da je pronašlo svoju sudbinu, da bude grad susreta. Ali deset godina kasnije, isti taj Igman postao je vojni put kojim su se borci spuštali da brane opkoljeni grad. Igman je bio i groblje i nada, jer na njegovim padinama ginulo se, ali se i živjelo za ideju da Sarajevo mora opstati. Bjelašnica je imala isto dvostruko lice. Na njenim padinama se skijalo i slavilo, a kasnije se ratovalo i ginulo. Igman i Bjelašnica zajedno pokazuju dvostruko lice Bosne i Hercegovine, da radost i bol nikada nisu udaljeni jedno od drugog, da se na istom mjestu mogu roditi i najljepše slike i najdublje rane. Njihove šume i padine postale su spomenar jednog naroda koji zna da se i igra i borba mogu zbiti na istom tlu, ali i da oba iskustva postaju dio kolektivne sudbine.

Prenj, hercegovački div

Prenj je planina koja izaziva strahopoštovanje. Njegovi oštri vrhovi, često obavijeni maglom, izgledaju kao kameni vojnici. Planinari kažu da je Prenj najljepša, ali i najopasnija planina Bosne i Hercegovine, jer on ne daje svoje ljepote lako. Njegove stijene i doline kriju priče o hajducima i ratnicima, ali i o običnim pastirima koji su stoljećima na njegovim obroncima čuvali stada. Prenj je simbol koji govori da prava ljepota nikada nije laka, da se visine ne poklanjaju, nego osvajaju trudom i hrabrošću. On stoji kao tvrđava Hercegovine, podsjećajući da zemlja vrijedi onoliko koliko je teška.

Vlašić, planina izdržljivosti

Vlašić, planina iznad Travnika, poznat je po stoci i siru, ali njegova uloga je mnogo dublja. Vlašić je kroz stoljeća bio planina pastira, ali i planina vojski. Na njegovim proplancima hranila su se stada koja su hranila gradove, a u njegovim hladnim noćima ljudi su učili kako opstati u surovim uslovima. Vlašić je bio i strateška tačka, ko ga je držao, imao je pogled nad dolinom Lašve i putevima prema srednjoj Bosni. Ali Vlašić je iznad svega simbol izdržljivosti. Njegovi ljudi, naviknuti na tvrdu prirodu, znali su da se život ne mjeri lakoćom, nego snagom da se izdrži ono što se mora. Vlašić je Bosni i Hercegovini dao pouku da narod opstaje dok zna raditi, pjevati i čuvati stada, čak i kad vjetrovi nose snijeg preko planinskih pašnjaka.

Romanija, planina hajduka i opomene

Romanija, iznad Sarajeva i Pala, bila je vijekovima planina buntovnika. Njene šume skrivale su hajduke, ljude koji su tražili slobodu od turske ili austrougarske vlasti. Romanija je bila utočište i opasnost u isto vrijeme, onome ko je znao njene staze bila je dom, onome ko je dolazio kao neprijatelj bila je zamka. U novijoj historiji, Romanija je nosila i tamnije lice, jer je u ratu devedesetih njene planine bile su položaji sa kojih se pucalo na Sarajevo. Time je planina postala simbol i opomene, da ljepota može biti zloupotrijebljena, da priroda može biti svjedok ljudske okrutnosti. Romanija tako nosi dvostruku poruku: da sloboda traži hrabrost, ali i da opasnost nastaje kada se moć prirode zloupotrebljava protiv ljudi.

Grmeč, planina krajiškog prkosa

Grmeč, u srcu Krajine, bio je planina naroda koji je stalno živio na granici. Njegovi obronci su bili mjesto okupljanja, buna i ustanaka. Na Grmeču su se palile vatre kada se narod dizao na otpor i zato on nije samo planina nego simbol narodne volje. U Drugom svjetskom ratu na Grmeču su vođene borbe protiv okupatora, a narod ga je doživljavao kao skrovište i utočište. Grmeč pokazuje da Bosna i Hercegovina nije opstajala samo u gradovima i tvrđavama, nego i na planinama koje su narod učile prkosu.

Krajišnici su u njegovim šumama nalazili snagu, a njihova pjesma "Oj Grmeču, grme moj" još uvijek odzvanja kao zavjet.

Maglić, najviša nada

Maglić, najviša planina Bosne i Hercegovine, stoji na granici s Crnom Gorom. Njegov vrh, često obavijen oblacima, pokazuje da ono najviše uvijek ostaje skriveno. Maglić simbolizira visine Bosne i Hercegovine, pokazuje da narod mora imati pogled prema gore, čak i kada se čini da je sve maglovito. Maglić je i prirodna tvrđava, jer njegove stijene i šume bile su utočište partizanskim jedinicama u Drugom svjetskom ratu. Njegove visine podsjećaju da Bosna i Hercegovina, ma koliko puta bila spuštena u dolinu patnje, uvijek ima visinu ka kojoj se može dizati.

Dinara, granica i poveznica

Dinara, planina koja većinom leži u Hrvatskoj, svojim obroncima dodiruje Bosnu i Hercegovinu. Ona pokazuje da planine ne priznaju granice koje crtaju ljudi. Dinara spaja narode preko svojih pašnjaka i stijena. Ona je simbol da priroda uvijek nadživljava politiku, te da ono što je zajedničko ostaje, bez obzira koliko puta ljudi pokušaju podijeliti zemlju.

Pouka bosanskih planina

Sve ove planine zajedno čine krunu Bosne i Hercegovine. Kozara uči otporu, Igman i Bjelašnica pokazuju da radost i bol mogu dijeliti isti prostor, Prenj otkriva da ljepota traži trud, a Vlašić podučava izdržljivosti, Romanija pokazuje bunt i opomenu, Grmeč prkos, Maglić nadu, Dinara trajnost iznad granica. Njihova tišina govori više od hiljadu knjiga. One ne trebaju riječi, jer njihova šuma, snijeg i stijena pričaju sami za sebe. Planine su učiteljice Bosne i Hercegovine, one pokazuju da se snaga ne mjeri bukom nego trajanjem, da visine pripadaju onome ko se usuđuje penjati, te da narod koji ima svoje planine nikada nije potpuno pokoren. One su podsjetnik da je narod koji ima straže od stijene i snijega uvijek u posjedu slobode, makar bila skrita, makar bila ranjena.

Gradovi Bosne i Hercegovine

Bosna i Hercegovina se najdublje može spoznati kroz svoje gradove, jer svaki od njih nosi jedno njeno lice. Kao što čovjek nema samo jedno lice, nego čitavo mnoštvo izraza, tako i Bosna i Hercegovina pokazuje sebe kroz Sarajevo i Mostar, kroz Banja Luku i Tuzlu, kroz Zenicu i Bihać, kroz Travnik i Jajce, kroz Stolac i Foču. Svaki od njih odaje jedno drugo raspoloženje, jednu drugu pouku, a svi zajedno tvore sliku zemlje koja nikada nije bila jednostavna. Oni su poput fragmenata jednog velikog ogledala, jer tek kad se poslože jedan do drugog, odrazi se pretvaraju u cjelinu.

Putovanje Bosnom i Hercegovinom gotovo uvijek počinje u Sarajevu, jer je Sarajevo rođeno na raskršću. Ko god pokuša razumjeti Bosnu i Hercegovinu, mora najprije razumjeti Sarajevo. Jer Sarajevo je njeno srce, srce koje zna kako je to živjeti sa više istina odjednom, srce koje zna i pjevati i krvariti, srce koje, koliko god puta bilo ranjeno, uvijek nastavlja kucati. Osmanlije su ga oblikovale kao šeher, grad bazara, džamija i hanova. Baščaršija je bila srce u kojem su se susretali trgovci iz Dubrovnika i Carigrada, majstori iz Anadolije i domaći zanatlije, mjesto gdje se istim rukama kuje sablja i izrađuje džezva, te isti kamen se pretvara i u hamam i u česmu. Kada je stigla Austro-Ugarska, Sarajevo je dobilo novi sloj. Uz džamije su nicale katedrale, uz čaršiju bulevari, uz turske hanove evropske palate. Sarajevo nije odbacilo ni jedno ni drugo, nego ih spojilo u lice koje se moglo prepoznati samo ovdje. To je njegova filozofija: nikada ne reći "ili", nego uvijek "i". Grad se rodio iz svoje rijeke i planina, te kroz historiju diše na raskršću Istoka i Zapada. Na Latinskoj ćupriji jedan pucanj pretvorio je lokalni most u svjetsko raskršće. Na stadionu Koševo olimpijski plamen pokazao je da se u istom gradu mogu sastati narodi iz cijelog svijeta. U aprilu 1992. godine Sarajevo je zatvoreno u najdužu opsadu moderne Evrope, ali čak i tada, u podrumima su se održavali koncerti, igrale predstave i igrala fudbalska liga. Njegove džamije, crkve i sinagoge stoje gotovo jedna pored druge, kao da hoće reći da se Bosna i Hercegovina može razumjeti samo ako se prihvati kao mnoštvo. Sarajevo je srce zemlje, jer ono zna kucati i kad je ranjeno.

Put od Sarajeva vodi kanjonima Neretve do Mostara. Kao što čovjek ne može živjeti bez srca, tako ni Mostar ne može postojati bez luka koji spaja obale Neretve. Tamo se lice Bosne i Hercegovine ogleda u kamenu i svjetlosti. Stari most, podignut rukom Hajrudina bio je obećanje da dvije obale mogu biti spojene. Kada je 1993. godine pao, u rijeku nije pao samo kamen, nego i nada da različitosti mogu ostati zajedno. Obnova 2004. godine bila je povratak vjere da se ono što je srušeno može obnoviti. Mostar pokazuje da ljepota i rana mogu živjeti u istom gradu. Njegov most je podsjetnik da Bosna i Hercegovina opstaje samo ako obnavlja svoja obećanja. Ako je Sarajevo srce Bosne i Hercegovine, Mostar je njena duša, odnosno duša koja zna da most nije samo građevina, nego zavjet.

Prema sjeverozapadu, kroz doline i planine, put vodi do Banje Luke. Ako Sarajevo diše srcem, a Mostar dušom, onda je Banja Luka tišina Bosne i Hercegovine. Leži uz Vrbas, rijeku koja ne teče bučno kao Drina, niti blistavo kao Neretva, nego mirno i postojano, zeleno i duboko, kao da uči ljude da snaga nije uvijek u kriku, nego i u miru. Tvrđava Kastel, stara dvije hiljade godina, šuti nad vodom i podsjeća da ono što je čvrsto traje, bez obzira na to čija se zastava vijori nad njom. Rimljani su je podigli kao vojni logor, Osmanlije pretvorile u utvrdu, Austro-Ugari koristili kao stražu. U oktobru 1969. godine zemljotres je gotovo sravnio grad, ali Banjalučani su ga tiho i strpljivo podigli, bez galame. Taj potres ostao je u sjećanju kao dokaz da grad ne živi u zidovima, nego u ljudima. Filozofija Banje Luke je skromna i čvrsta, te poručuje da nema potrebe hvaliti se, nego graditi, te da snaga nije u buci, nego u trajanju.

Ako se Sarajevo slijedi niz rijeku Bosnu, dolazi se do Zenice, a dalje prema sjeveroistoku do Tuzle. Bosna i Hercegovina se ne ogleda samo u svojim rijekama i mostovima, nego i u rukama svojih radnika, kao ako Sarajevo i Mostar svijetle kroz simbole srca i duše, Tuzla i Zenica dišu dimom i znojem, dokaz da se život ne održava samo pjesmom, nego i radom. Zenica je grad čelika i dima, tamna od čađi, svijetla od pjesme i nogometa. Njena željezara decenijama je bila srce industrijske Bosne i Hercegovine, radnici su hodali u ritmu smjena sa rukama crnim od čađi, ali ponosnim. Na Bilinom polju pjevalo se kao u horu, kao da grad izdiše umor, a udiše

nadu. Tuzla je grad soli. Još od Rimljana iz zemlje su se vadili kristali, a u socijalizmu bila je lice radničke klase. Dimnjaci i rudnici postali su hramovi svakodnevice. Radnici su odlazili u smjenu kao u molitvu i vraćali se kući umorni, ali s osjećajem da nose dio težine cijele zemlje. Tuzla nosi i ranu, jer granata na Kapiji 1995. godine ubila je sedamdeset mladih i pretvorila grad soli u grad krvi. Ipak, Tuzla se nije predala, ostala je prkosna i dostojanstvena i kao dokaz da se i iz rane može hodati uspravno. Kada bi nestalo mostova, Bosna i Hercegovina bi i dalje mogla živjeti, jer kada bi presušile rijeke, patila bi, ali bi se snašla. No kad bi stale ruke Tuzle i Zenice, Bosna i Hercegovina bi ostala gladna i nemoćna. Njihova pouka je jednostavna i duboka: narod živi dok ima ruku koje rade i srca koja se ne predaju.

Još zapadnije, iza Banje Luke, prostire se Krajina. Bihać, Bosanska Krupa, Cazin i Bužim, kao gradovi bedemi. Bihać je stoljećima bio tvrđava Bosne i Hercegovine. U srednjem vijeku kraljevski grad, kasnije turska utvrda koja je čuvala zapadnu granicu. Svaka vojska koja je htjela ući u Bosnu, morala je prvo osvojiti Bihać, a Bihać je učio da se grad ne predaje lako. U Drugom svjetskom ratu bio je slobodna teritorija, Bihaćka republika, simbol otpora fašizmu. U posljednjem ratu devedesetih ponovo enklava, okružen, ali nepokoren. Grad u kojem su ljudi gladovali, ali nisu izdali. Una je simbol Krajine. Njeni slapovi kod Štrbačkog buka nisu samo prirodna ljepota, nego metafora krajiškog života: stalna borba i stalna snaga. U njenoj bistroj vodi Krajišnici su uvijek vidjeli svoju sudbinu: biti jasan, ali snažan; biti lijep, ali opasan. Krajišnici su narod prkosa. Njihova filozofija je tvrda i jasna da zemlja pripada onome ko je brani. Krajina pokazuje Bosni i Hercegovini da opstati znači biti spreman na najteže, ali i da najjače tvrđave nisu zidovi nego ljudi. Dok Una teče, zemlja zna da ima svoj zapadni bedem.

Na putu od Sarajeva prema Krajini leže Travnik i Jajce. Travnik, vezirski grad, bio je prijestolnica osmanskih vezira više od stoljeća. U njegovim mahalama osjeća se dah dvora, a u hladnoj rijeci mladost Ive Andrića. Travnik je ogledalo Bosne i Hercegovine i u njemu se mogu sredsti različiti ljudi u istim sokacima, različite vjere pod istim nebom, različiti jezici

u istoj čaršiji. Tu se vidi kako se moć i svakodnevica dodiruju, te kako je živjeti pod sjenom vlasti, ali i pod svjetlom tradicije. Ako Travnik nosi lice vezira, Jajce nosi lice kraljeva. U kulama i bedemima još odzvanja korak Stjepana Tomaševića, posljednjeg bosanskog kralja. Kada je 1463. godine pao pod osmansku vlast, Bosna je izgubila svoju krunu, ali ne i sebe. U Jajcu je 1943. godine zasjedao AVNOJ i tada je Bosna i Hercegovina zadobila novu krunu, moderni državni identitet. Jajce je time postalo grad dvostruke krune, odnosno mjesto gdje je Bosna izgubila srednjovjekovnu državnost i mjesto gdje ju je u modernom dobu ponovo zadobila. U jedinstvenom vodopadu u samom središtu grada priroda i historija govore istim glasom da snaga zemlje dolazi iz njenih sila i iz sjećanja koje ne presušuje. Travnik i Jajce uče da krune padaju, ali ideja ostaje, vlasti se mijenjaju, ali zemlja traje.

Na jugoistoku, u Stocu, taložе se slojevi vremena. Ilirske gradine, rimski mozaici, srednjovjekovne kule, osmanske džamije i austrougarske kuće stoje jedna pored drugih, kao da je vrijeme odlučilo da se ovdje zaustavi i ostavi sve svoje tragove. Stolac pokazuje da Bosna i Hercegovina nije jedno lice, nego mnoštvo. U posljednjem ratu njegovi simboli su gorjeli, ali ono što ima toliko slojeva ne može nestati u jednoj vatri. Foča, na Drini, pokazuje drugo lice, lice tišine. U ratu devedesetih postala je sinonim za zločin i progon, ali danas šuti. Ta šutnja nije prazna, nego teža od riječi. Foča podsjeća da historija nije samo ponos, nego i rana, te da Bosna i Hercegovina ne može opstati ako zaboravi. Stolac i Foča, premda udaljeni, povezani su istom istinom da slojevi moraju živjeti zajedno, jer kad izgori jedan sloj, cijela slika ostaje načeta.

Uzvodno od Foče, a nizvodno od Višegrada, živi i Goražde, drinska luka upornosti. U ratu devedesetih bilo je enklava opkoljena brdima, a spašavana mostovima od pontona i hrabrošću ljudi koji su držali fabrike živima da bi život imao smisla. Goražde pokazuje da grad može biti mali, a njegova poruka velika: da rijeka može biti i opasnost i spas, te da se mostovi mogu podizati i od riječi i od dasaka.

Na krajnjem jugu, Trebinje leži na Trebišnjici, rijeci što se skriva i iznova pojavljuje. Grad čempresa i kamena, grad koji pamti Arslanagića most, premješten kamen po kamen da bi ljepota preživjela promjenu pejzaža. Trebinje je lice tihe južne postojanosti i pokazuje da se identitet može sačuvati i kad se mjesto izmijeni, kao što se i Bosna i Hercegovina prepozna i onda kad je pritisnu epohe.

Samo kroz posmatranje svih ovih gradova zajedno Bosna i Hercegovina se vidi kao cjelina. Sarajevo pokazuje kako se živi u različitosti. Mostar pokazuje kako se obnavlja ono što je srušeno. Banja Luka pokazuje da tišina ima snagu. Tuzla i Zenica pokazuju da život traje kroz rad. Bihać i Krajina pokazuju da se zemlja brani hrabrošću. Travnik i Jajce pokazuju da se krune gube i vraćaju, ali ideja opstaje. Stolac i Foča podsjećaju da slojevi vremena i tišina rana zajedno tvore iskustvo zemlje. Goražde i Trebinje dopisuju rubne rečenice te iste priče: upornost na Drini i postojanost na kamenu. Bosna i Hercegovina nije jedno lice, nego mnoga, jer tek kada se ta lica gledaju zajedno, vidi se cijela istina da je ovo zemlja različitosti čija snaga leži u tome što nikada nije pristala biti jednostavna. Njeni gradovi su ogledala gdje svaki pokazuje jedan izraz, a svi zajedno daju sliku zemlje koja traje.

Bosna i Hercegovina kao trajanje

Bosna i Hercegovina nije zemlja koja se može razumjeti samo očima. Ona traži i srce i pamćenje. Ko je gleda izvana, vidi slojeve, odnosno srednjovjekovnu Bosnu, osmanski pašaluk, austrougarsku pokrajinu, jugoslavensku republiku i današnju državu. Ko je gleda iznutra, vidi da je sve to jedno te isto tijelo koje je samo mijenjalo odjeću da preživi stoljeća. Njeni simboli nisu nastali slučajno. Stećci su dokaz da se ovdje nikada nije tražila samo jedna istina. Mostovi su pokazali da se razlike ne mogu pregaziti silom, nego preći hrabrošću. Rijeke su podsjetile da zemlja pripada svima koji piju iz nje, a planine da opstaje onaj ko izdrži. Gradovi su, u svojoj različitosti, naučili da je svako lice uvijek i rana i osmijeh. Narodi Bosne i Hercegovine, Bošnjaci, Srbi, Hrvati i svi drugi, oblikovali su se na istom prostoru, kao drveće što raste na istoj planini. Niko ne može reći da

je njegov korijen dublji, jer svi piju istu vodu. U Bosni i Hercegovini nikada se nije moglo živjeti sam, jer je sama zemlja uporno spajala ono što bi ljudi htjeli razdvojiti. I zato, kad govorimo o Bosni i Hercegovini, ne govorimo samo o prošlosti, nego o pouci. Svako osvajanje, svaka okupacija, svaka tragedija ostavila je ranu, ali i lekciju. Osmansko stoljeće naučilo je narod da izdrži i u tuđem carstvu. Austrougarske reforme pokazale su da se i iz nametnutog poretka može izvući korist. Industrija socijalističke Bosne i Hercegovine podsjetila je da se snaga stvara radom. Ratovi, pogromi i genocid, koliko god strašni, naučili su da se Bosna i Hercegovina nikada ne smije prepustiti drugome da je čuva. Pouka je uvijek ista: Bosna i Hercegovina opstaje ne zato što je zaštićena, nego zato što je tvrda. Ona je tvrdoća stećka, luk mosta, brzina Une, tišina Kozare i šapat Sarajeva. Ona je živa jer je naučila da preživi ono što se činilo nesavladivo. Bosna i Hercegovina je ideja koja traje i potvrđuje da se različiti mogu držati zajedno; da se most može graditi i onda kada je više puta srušen, te da se život nastavlja i onda kada izgleda da ga nema. To je ideja koju su stoljeća kušala, ali nisu slomila. I zato, kada govorimo o Bosni i Hercegovini i njenoj budućnosti, ne govorimo o mrtvom prostoru, nego o živom biću. Njeno trajanje je zavjet svima koji je naseljavaju, da se prošlost mora pamtiti, sadašnjost izdržati, a budućnost graditi. Bosna i Hercegovina nije savršena, ali je jedinstvena. Nije uvijek sretna, ali je uvijek živa. Ona jeste i ostaje ono što joj je zapisano u kamenu, odnosno mjesto gdje se smrt i život, različitost i jedinstvo, prošlost i budućnost susreću na istoj ploči. Ko to shvati, zna da Bosna i Hercegovina nije samo zemlja, nego zavjet.

1.9. Bosna i Hercegovina i njeni narodi: kako su se Srbi, Hrvati, Bošnjaci i drugi oblikovali kroz zajednički prostor

Bošnjaci, narod između vjere i države

U početku nije bilo imena, bilo je ognjište. Na njemu se stoljećima taložio pepeo jezika, običaja i vjera, a iznad svega svjesnost da je ovo "naše". Iz tog osjećaja rađala se najstarija politička misao Bosne i Hercegovine, da

je zemlja prije stranke i da je komšiluk prije zastave. Još u doba Kulina bana 1189. godine, kada je povelja dubrovačkim trgovcima otvorila puteve robe i riječi, Bosna se predstavljala kao dom koji ne zatvara kapije strancu, nego trgovinom širi vlastiti dah. Na tom kamenu je poslije nicao i dvor i čaršija. Srednjovjekovna posebnost, Bosanska crkva i njezini krstjani, nije bila tek "drugačija dogma", nego navika da se vjeruje manje u ceremoniju, a više u čistoću namjere i jednostavnost života. Stoga se prelazak na islam u osmanskom vijeku (koji je došao ne u jednoj noći, nego kroz stoljeća) nije zbio kao prekid, nego kao novo slojevanje. S osmanskom državom došao je grad, hanovi i bezistani, šadrvani i hamami, knjiga na arapskom i turskom, ali i rukopis u kojem su se stećci i kaligrafija gledali kao dva stara znanca. Isa-beg Ishaković je 1462. godine utemeljio Sarajevo poveljom, a Gazi Husrev-beg u 16. stoljeću podigao džamiju, medresu i bezistan. Iz te trojke, molitve, znanja i trgovine, rodila se duša bosanskog grada. Bošnjaci su, u tom preplitanju, naučili da država nije tvrđava nego mreža navika. U krajinama, na Uni i Sani, učili su da zemlja opstaje samo ako je braniš, a u čaršijama, da država živi samo ako se poštuje riječ i mjera. Kada je Husein-kapetan Gradaščević 1831. godine povikao za autonomiju, ne protiv Bosne, nego za nju, i u toj pobuni nije gorio raskid s Istokom, nego pravo zemlje da bude svoja. Poražen kod Stupa, ostavio je zavjet: Bosna će opstati samo ako joj vođstvo bude domaće, a vlast opći dogovor. Austro-Ugarska okupacija 1878. godine donijela je red i pomoćne šine modernosti, ali i razdvajanja. Hiljade muslimanskih porodica, uplašenih novim poretkom, krenule su prema Anadoliji kao muhadžiri. Oni koji su ostali, naučili su novi alfabet, novu upravu, nove fabrike, ali su u srcu čuvali stari red komšiluka. U XX stoljeću bošnjačko ime je iščezavalo i vraćalo se, a tek 1971. godine "Musliman" postaje ustavna narodnost, a 1993. godine na Prvom bošnjačkom saboru vraća se staro ime, kao što se vraća prezime djetetu koje je godinama nosilo tuđa. U Drugom svjetskom ratu i poraću, bošnjačke mahale su, kao i srpske i hrvatske, istovremeno bile i meta i sklonište. U socijalizmu su radnici iz Krajine i Podrinja punili hale Energoinvesta, Šipada i UNIS-a, a upravo industrija je ujednačila dnevni ritam različitih džemata i župa. U ratu devedesetih, braneći Sarajevo, Bihać, Goražde i Srebrenicu, branila se zapravo ideja da država može biti više od sume njenih entiteta. Tako se, kroz stoljeća, primio

najteži amanet: biti narod-državotvorac ne znači "biti iznad", nego "biti za sve". Vjera je dala ritam kulturi, ali je država ostajala šira od svake vjere. U gradovima su se oduvijek susretali ezan i zvono, i nikada jedno nije do kraja utišalo drugo kad je mudrost imala posljednju riječ. Kad je vladala razboritost, različitost je Bošnjacima bila snaga. Franjevci su čuvali knjige, pravoslavni majstori klesali kamen, sefardi donosili trgovinu i ladino, a bošnjačke čaršije svu tu raznolikost pretvarale u život. Kad su govor preuzele pohlepa i politika, isto to bogatstvo pretvaralo se u povod za podjelu. Pouka je stara: država nije aparat, nego karakter, a karakter Bosne i Hercegovine je umijeće da se na istoj sofri sjedi s onim s kim se ne slažeš, i da se hljeb ne dijeli po vjeri, nego po ljudskosti.

Srbi u Bosni i Hercegovini: pravoslavlje, jezik i srodnost, ali ipak bosanska posebnost

Srpska zajednica u Bosni i Hercegovini oblikovala se kroz vjekove kao riječni pritok koji ulazi u veći tok, donoseći svoju boju, ali prihvatajući ritam zajedničke rijeke. Pravoslavna vjera bila je kičma identiteta, a manastiri su bili i svjetionici i tvrđave. Tvrdoš nad Trebinjem čuvao je Hercegovinu, a Zavala u hercegovačkom kršu, s pećinskom crkvom, svjedočila je tihim stoljećima posta. Dobrun nad kanjonom kod Višegrada, podignut u XIV stoljeću, zapisivao je na freskama zajedničke strahove i nade. Ozren i Liplje u sjevernoj Bosni čuvali su pismenost, Papraća i Lomnica u istočnim krajevima obilježavale su puteve zvonima koja su se čula i preko međa. Pod Osmanlijama, pravoslavna crkva, kroz millet, dobila je prostor da opstane i čuva porodicu, jezik i kalendar; srpska sela pod Dinarom i uz Drinu čuvala su običaje krsne slave, gusle i priču kao zavjet. U tom svijetu muslimanski komšija bio je komšija, a katolik kum ili poslovni ortak, sve dok bi u gradovima i varošima mudri kadija i razborit paroh nalazili rješenja koja ne vrijeđaju ničiju čast. U tom suživotu nastala je posebnost bosanskih Srba koji su vezani sa Srbijom po vjeri i jeziku, ali život u Bosni i Hercegovini po navikama mjesta, u istoj čaršiji, istom sokaku, istom ijekavskom govoru. Austro-Ugarska je donijela škole i puteve, ali i politiku nacionalnih mobilizacija. Srpska čitalačka društva i prosvjeta jačali su pismenost, a u selima su jačale strasti koje su Drugom balkanskom

i Prvim svjetskim ratom dobile gorivo. Višegrad je dobio most koji će Andrić učiniti svjetskim simbolom, jer na njemu su sjedila sva četiri lica Bosne i Hercegovine, pravoslavno, katoličko, muslimansko i jevrejsko, sve dok poremećaj vremena ne bi od svakog tražio da bira krilo, a ne premost. U socijalizmu su srpski radnici i inženjeri, rame uz rame s drugima, gradili hidrocentrale na Drini, fabrike oko Banje Luke, Teslića i Dervente. Partizanski zavjet iz Jajca, "Bosna i Hercegovina nije ni srpska ni hrvatska ni muslimanska, nego i srpska i hrvatska i muslimanska", bio je prepis stvarnog života, više nego ideološka parola. U ratu devedesetih, kada je politika otela riječ svakodnevici, srpska zajednica pretrpjela je i zablude i strahote, ali su istovremeno, na svakoj strani, postojali ljudi koji su riskirali da sačuvaju komšiju druge vjere. To su svjetionici koji ostaju kao dokaz da identitet nije opravdanje za neljudskost. Srpska pripovijest u Bosni i Hercegovini nosi stalnu napetost između legitimne brige za vlastitu tradiciju i nužnosti suživota s drugima. Kad su mudrost i mjera upravljale riječima paroka i političara, pravoslavna zvona zvonila su kao dio bosanskog akorda. Kad su govorili strah i račun bez komšije, isti zvuk postajao je babaroga drugome i figura vlastitoj nesreći. Pouka je jasna: čuvati svoje ne znači poricati tuđe, jer svoje biva cijelije kad ima mjesta za drugoga.

Hrvati u Bosni i Hercegovini: katoličanstvo, franjevačka misao i zapadni most

Hrvatska priča u Bosni i Hercegovini ima miris tamjana i mastila. Franjevci su, od srednjeg vijeka, bili više od redovnika, odnosno bili su učitelji, ljekari, izdavači, zapisničari života. U Kraljevoj Sutjesci, Fojnici, Kreševu, Tolisi, Plehanu i na Širokom Brijegu čuvali su kronike, skupljali knjige, krstili i liječili, držali škole u kojima su djeca učila i vjeronauk i račun. Dok se evropska historigrafija "dičila" s korpusom prava datim u *Magna Carta Libertatum* koja je bila ništa više do otvaranja pitanja balansa moći između kralja, feudalaca i kmetova, mnogo prije Deklaracije iz Francuske revoluacije 1789. godine, Proklamacije prava i Ustava Founding fathers-a USA, u maloj Bosni izdaje se povelja koja nosi korpus sloboda i prava u jeku međureligijskih ratova. Stoga, kada je 1463. godine sultan Mehmed II izdao ahdnamu fra Anđelu Zvizdoviću, potvrđujući slobodu franjevcima,

to je bio jedan od rijetkih dokumenata u kojima se moć spušta pred savjest, jer riječ vladara postala je zaklon slabima. Kopija tog zavjeta, čuvana u franjevačkim samostanima, stoljećima je bila podsjetnik da Bosna i Hercegovina može biti dom i onome koji se moli drugačije. Katolička zajednica u Bosni i Hercegovini bila je most prema Zapadu, ali i kuća otvorena Istoku. Trgovačke veze s Dalmacijom i Dubrovnikom tkale su ekonomiju, liturgija je njegovala latinski ritam, ali su sela i varoši živjeli bosansku svakodnevicu. Katolička djeca trčala su na igralištima s muslimanskom i pravoslavnom, a blagdani su se preplitali preko ograda. U austrougarsko doba, franjevci poput fra Ivana Franje Jukića i fra Grge Martića nosili su ideje prosvjete, izdavali "Bosanskog prijatelja", te učili narod da čitanje oslobađa. U istom vremenu, novi katolički laički sloj stasavao je u trgovini i obrtu, oblikujući urbanu klasu Mostara, Sarajeva i Travnika. Drugo stoljeće donijelo je teške ispite, jer ratovi su razdvajali, a politika je pokušavala da od vjere načini granicu. Ipak, između najtežih trenutaka izbijali su bljeskovi ljudske mjere. Franjevačke kuće su u ratu znale biti skloništa progonjenima, jednako kao što su džamijske avlije nekad bile zaklon katolicima. U socijalizmu, Hrvati su, zajedno s drugima, obnavljali gradove i fabrike, šaljući djecu u iste gimnazije i fakultete. Moderni Mostar bio je i ostao kuća gdje se katoličko i muslimansko ogledaju na Neretvi. Kada je Stari most srušen, nije pao samo kamen, a kad je podignut, nije podignuta samo gradnja, vraćen je smisao grada. Hrvatski put u Bosni i Hercegovini, kao i srpski i bošnjački, nosi pitanje mjere: kako biti vjeran svojoj vezi s Hrvatskom, a ostati duboko bosanski? Odgovor se najljepše čita u franjevačkim arhivima. Naime pored liturgijskih knjiga, zabilježeni su i računi seljaka, recepti za liječenje, zapisi o sušama i poplavama, sve ono po čemu se vidi da je fratar, prije svega, služio narodu. Kada takva logika vlada, katoličanstvo u Bosni i Hercegovini nije zid nego prozor.

Jevreji i ostali: mali narodi, velika kuća

Sarajevska Hagada, iluminirani rukopis koji je iz Španije preko Italije dospio u Bosnu i Hercegovinu, knjiga je koja najbolje govori kako se mali narod naseli u veliku priču. Sefardi su, nakon izgona 1492. godine, našli u osmanskoj Bosni i Hercegovini sklonište i trgovinu. U sarajevskim

mahalama otvorili su sinagoge (Stara jevrejska, a potom i Aškenaska krajem XIX stoljeća), donijeli ladino i pjesmu, liječništvo i zanate. U doba kada su Evropa i njene granice znale biti uske, Bosna i Hercegovina je za njih bila široka koliko je bila široka čaršija. U Drugom svjetskom ratu, bosanski muslimani, franjevci i mnogi Srbi rizikovali su živote da sakriju i spasu svoje jevrejske komšije. Imena Derviša Korkuta, koji je sakrio Hagadu i pomagao Jevrejima, i mnogih drugih, stoje kao zvijezde iznad mračnog neba. U opsađenom Sarajevu 1990-ih godina, La Benevolencija, jevrejska zajednica, organizovala je konvoje pomoći za sve, jer je u ovoj zemlji pravi identitet uvijek je bio komšija.

Bosna i Hercegovina je bila dom i Romima, koji su muzikom, zanatom i putopisom obogatili sevdah i pijace. Bila je dom i Nijemcima, Talijanima, Česima, Poljacima i Ukrajincima koje je Austro-Ugarska naselila po Posavini i oko Prnjavora. U nekoj literaturi naziva je "Mala Evropa" u kojoj su škole i crkve stajale jedna do druge, a jezici se miješali kao mirisi na vašaru. U novije vrijeme, kao i uvijek u Bosni i Hercegovini, oni su prvi osjećali nestabilnost, a posljednji dobijali priznanja. Međutim, bez njihovih malih radnji i velikih tišina, zemlja bi bila siromašnija.

Zajednički imenitelj

Ako se cijela ova pripovijest razmotri kao tkanje, vidi se jednostavna istina: ni Bošnjaci bez Srba i Hrvata, ni Srbi bez Hrvata i Bošnjaka, ni Hrvati bez Srba i Bošnjaka, ni Jevreji i ostali bez sva tri, niko, dakle, bez drugoga ne može objasniti Bosnu i Hercegovinu do kraja, niti je može sačuvati. Kad je vladala mudrost, razlike su bile radionica u kojoj se klesao kamen mostova. Kad je vladala pohlepa, isti kamen pretvarao se u plot koji zatvara dvorište. Sve velike škole Bosne i Hercegovine, medresa i samostan, manastir i sinagoga, najljepše su radile kad su znale da je čovjek veći od imena, a država šira od svake partiture. Ako ova knjiga išta treba da učini, to je da čitaocu vrati pogled koji su generacije znalačke bosanske djece dobijale bez učitelja: da je komšiluk prva domovina, a poštenje prva politika. Naime mudrost, u Bosni i Hercegovini, nikad nije bila filozofija, nego navika. Ustuknuti korak kad misliš da si u pravu, dati riječ drugome

kad znaš da bi tvoja bila glasnija, te ne zaboraviti da sutra opet treba proći istom ulicom. U tom hodu, kroz stoljeća, oblikovali su se narodi Bosne i Hercegovine, ne jedni protiv drugih, nego jedni s drugima, pa makar su često tumarali i jedni naspram drugih. Zato i danas vrijedi stari red: ko želi Bosnu i Hercegovinu samo za sebe, taj je već počeo da je gubi, a ko je želi za sve, taj joj produžava vijek.

II BOŠNJACI KROZ VRIJEME

2.1. Identitet Bošnjaka: od bogumilstva, preko islamizacije, do moderne nacije

Bošnjački identitet nikada nije bio jednodimenzionalan. Njegovi počeci sežu u vrijeme kada su bosanske planine skrivale krstjane, ljude Bosanske crkve, koji su vjerovali jednostavnije nego Rim i Carigrad, i koji su u svojoj vjeri nosili duh naroda: skromnost, blizinu zemlji i odanost domovini. Bogumilstvo i Bosanska crkva nisu bili samo hereza, nego i prva škola slobodnog mišljenja u Bosni, dokaz da se ovdje živjelo između carstava, ali nikada potpuno podređeno ni jednom. Islamizacija u osmanskom vremenu nije bila samo prelazak iz jedne vjere u drugu, nego proces oblikovanja nove kulture. S islamom su došli gradovi, čaršije, škole i vakufi. Došli su novi alfabeti, nova književnost, ali i nova samosvijest. Biti musliman u Bosni značilo je biti dio šire civilizacije, a opet ostati u svom zavičaju. Tako su Bošnjaci oblikovali identitet koji je istovremeno lokalni i univerzalni, okrenut i Istoku i Zapadu, ali uvijek ukorijenjen u Bosni i Hercegovini. Moderna nacija Bošnjaka oblikovala se sporo i teško. Austro-Ugarska okupacija donijela je modernitet, ali i iseljavanje hiljada Bošnjaka u Anadoliju. Jugoslavije su nosile promjene imena i statusa, od poricanja do priznavanja. Tek u drugoj polovini 20. stoljeća ime Bošnjak ponovo je dobilo pravo građanstva. To ime danas nosi ne samo vjeru, nego i cjelokupno historijsko iskustvo naroda koji je opstajao na raskršću i iz toga izvlačio snagu. Bošnjački identitet zato se ne može objasniti jednom riječju niti

zatvoriti u jednu formulu. To je slojevita priča ispisana stoljećima, gdje se vjerovanja, kulture i politike prepliću poput niti u tkanju koje nikada nije završeno. U toj priči stalno je prisutan osjećaj da Bosna i Hercegovina nije običan geografski prostor, nego kuća u kojoj su narodi živjeli zajedno, a Bošnjaci kao narod najtješnje vezan za ideju Bosne i Hercegovine, imali su ulogu i čuvara i posrednika, često onih koji plaćaju cijenu, ali i onih koji podižu temelje.

Bogumilstvo i Bosanska crkva, sjeme posebnosti

Korijeni bošnjačkog identiteta vezani su za srednjovjekovnu Bosnu, za krstjane i njihovu Bosansku crkvu. To nije bila hereza u uskom crkvenom smislu, nego izraz narodne težnje da se vjeruje jednostavnije, bliže čovjeku i zemlji. Krstjani su bili pastiri, ratnici i seljaci, odbijali su velike ceremonije i raskošne hramove. Njihova vjera bila je u skromnosti i etici, a snaga u nezavisnosti od Rima i Carigrada. Tako se uobličio mentalitet: vjerovati u ono što se živi, a ne samo u ono što se propovijeda. Zbog toga je Bosna tada bila "sumnjiva" i jednoj i drugoj crkvi, no upravo je ta sumnjivost bila klica posebnosti. Iz nje je kasnije mogla izrasti spremnost da se prihvati i nova vjera, ne kao namet, nego kao prirodan prelazak u ono što je bliže srcu i životu. Stećci, ti kameni rukopisi Bosne i Hercegovine, bili su obilježja te epohe. Na njima su urezani znakovi sunca, mjeseca, lova i plesa, ali i križevi i neobični simboli. Oni pokazuju da je Bosna već tada bila spoj različitih tradicija. Krstjani su naučili živjeti na granici i iz granice stvarati identitet. Važno je podsjetiti da bogumilstvo pa i rana Crkva bosanska u svom nukleusu imaju arijansko učenje, koje je nakon Nikejskog sabora 325. godine, s prostora Male Azije na područje Evrope (vjeruje se baš na prostore Ilirikuma) donio Arije kojeg je Crkva proklela i prognala, a čije je učenje predstavljalo ostatke ranokršćanskog monoteizma i kasnije odbijanje dogme Svetog trojstva. Zbog toga je nadolezeći islamski monoteizam u srednjem vijeku bio od ranije poznat domicilnom stanovništvu Bosne.

Islamizacija, novi horizonti i novi gradovi

Dolazak Osmanlija u 15. stoljeću otvorio je novo poglavlje. Islam se širio sporo, kroz generacije. Ljudi su prelazili iz kršćanstva u islam iz različitih razloga, zbog ekonomskih i pravnih pogodnosti, pristupa obrazovanju i vlasti, ali i iz osjećaja bliskosti s jednostavnošću i čistoćom islamskog vjerovanja, koje je na neki način prizivalo raniji duh krstjana. Islamizacija je donijela novu kulturu, gradove s džamijama, hamamima i čaršijama. Sarajevo, Travnik, Mostar, Foča i Banja Luka postali su urbani centri u kojima su vakufi gradili škole, biblioteke, mostove i hanove. Gazi Husrev-begova medresa i biblioteka bile su znak da vjera nije samo molitva, nego i znanje, knjiga i zakon. Mostarski Stari most, podignut u 16. stoljeću, bio je više od građevine, slika novog identiteta koji spaja obale, ali ih ne briše. Islam je u Bosni dobio svoje posebno lice. Nije bio identičan arapskom ili turskom, nego bosanski: stopljen s jezikom, običajima, sevdalinkom i poezijom na orijentalnim jezicima, ali ispisanom rukom bosanskog čovjeka. To je oblikovalo Bošnjake kao narod koji vjeru nosi u srcu, a zemlju i dalje naziva Bosnom.

Austro-Ugarska i iskušenje moderniteta

Kada je 1878. godine Austro-Ugarska okupirala Bosnu i Hercegovinu, Bošnjaci su ponovo bili suočeni s pitanjem identiteta. Hiljade porodica napustile su domove i otišle u Anadoliju, postajući muhadžiri. Oni koji su ostali morali su učiti nove zakone, nove škole i novi način života. To je bilo vrijeme bola i prilagođavanja, ali i vrijeme u kojem se oblikovala nova svijest: da Bošnjaci moraju ostati na svojoj zemlji, jer bez njih Bosna i Hercegovina postaje prazna. Franjevci i pravoslavni sveštenici mogli su se osloniti na veze sa Zagrebom i Beogradom, ali Bošnjaci su morali pronaći snagu u sebi. Tako sazrijeva misao da su oni nosioci državne ideje Bosne i Hercegovine, i da se moraju izboriti za svoje mjesto u modernom društvu. Iseljavanja su bila rana i upozorenje da narod koji napusti svoju zemlju gubi više od kuće, gubi pamćenje.

Jugoslavije i borba za ime

U Kraljevini SHS, a potom u Jugoslavijama, Bošnjaci su bili narod bez imena. Često su se vodili kao "neopredijeljeni" ili se podvodili pod druge. To je bio najteži period, postojati bez priznanja, ali duh je opstajao u pjesmi, u sevdalinci, u običaju ramazana i bajrama, u vezovima i avlijama. Identitet se čuvao tiho, u porodici i zajednici, dok je politika pokušavala da ga izbriše. Tek u socijalističkoj Jugoslaviji Bošnjaci dobijaju parcijalno priznanje kao "Muslimani" u nacionalnom smislu, polovično rješenje, jer ime je vezano za vjeru, a ne za naciju. Ipak, i to je bio korak, odnosno priznanje da narod postoji. Taj period obilježila je i snažna uloga Bošnjaka u izgradnji socijalističke Bosne i Hercegovine, u fabrikama, na univerzitetima, i u kulturi. Konačno, u jesen 1993. godine na Prvom bošnjačkom saboru vraćeno je staro ime: Bošnjaci. To je bilo vraćanje dostojanstva i korijena jer ime koje je stoljećima živjelo u historiji i književnosti ponovo je postalo znak naroda.

Identitet kao trajna borba

Bošnjački identitet oblikovao se u neprekidnoj borbi između brisanja i opstanka, između napuštanja i ostajanja. Nastajao je na raskršću bogumilstva, islama, evropskog moderniteta i jugoslavenskih iskušenja. No ono što ga čini posebnim nije samo vjera, nego i vezanost za Bosnu i Hercegovinu. Bošnjak je kroz vijekove učio da mu država nije dar nego obaveza, da mu identitet nije samo ime nego zavjet. Zato, kada se govori o Bošnjacima, ne govori se samo o jednoj vjeri ili jednoj naciji, nego o narodu koji je stoljećima nosio Bosnu i Hercegovinu na svojim plećima, zajedno s drugima, ali s jasnim osjećajem da bez njega Bosne i Hercegovine nema.

2.2. Islamska dimenzija: vjera kao duhovna snaga, ali i granica koju ne treba zatvoriti

Islam u Bosni i Hercegovini nikada nije bio samo vjera, već i oblik kulture, arhitekture, svakodnevice i morala. Kada je u 15. stoljeću zakoračio na bosansko tlo, nije došao kao puka doktrina iz knjige, nego kao način života

koji je oblikovao gradove, čaršije, institucije i međuljudske odnose. Stigao je u zemlju koja je već imala iskustvo posebnog vjerovanja kroz krstjane i Bosansku crkvu, zato nije naišao na prazninu, nego na tlo spremno da primi novo sjeme. Za Bošnjake je islam bio duhovno sidro u vremenima kada je sve drugo bilo promjenjivo. Carstva su se mijenjala, granice crtale i brisale, ali vjera je ostajala unutrašnja konstanta. Namaz, post, zekat i hadž nisu bili samo obredi, nego i disciplina zajednice, ritam dana i godine, osjećaj pripadnosti nečemu širem od sela, grada i države. Razvila se posebna, umjerena, skromna pobožnost u kojima su tekije bile mjesta zikra i gostoprimstva, a džamije kao škole, sudnice i dogovaraonice. Islam je oblikovao moralnu strukturu Bošnjaka: osjećaj pravde, obavezu da se pomogne komšiji i skromnost u ponašanju.

Granica koja se ne smije zatvoriti

Dok je Evropa cijeli srednji vijek, počev od krstaških ratova X i XI stoljeća, pa kroz sukobe s Osmanskim carstvom, sebe smatrala *Anti murale christianitatis (zidom kršćanstva),* Bosna je baštinila istinski vjerski pluralizam. Baš zbog toga islam u Bosni i Hercegovini nije smio postati zatvoren zid, jer ovo nije pustinja, nego raskršće. Ako vjera postane tvrđava koja ne propušta svjetlost izvana, pretvara se u tamnicu, a ne u snagu. Historija jasno pokazuje da kad god su Bošnjaci razumjeli islam kao duhovni temelj i moralni kompas, bili su jaki i dostojanstveni, a kad god su pokušavali vjeru pretvoriti u politički zid, Bosna i Hercegovina je tonula u krize. Najbolji dokaz tome su gradovi. U Sarajevu se čulo zvono s Katedrale, zvono s Pravoslavne crkve i ezan s Begove džamije. U Mostaru je uz džamiju stajala franjevačka crkva, u Travniku vezirska džamija dijelila je prostor s katoličkim samostanom. Nije to bio idilični sklad, nego svakodnevna praksa učenja mjere. Kada je vjera bila snaga, nije bila oružje protiv drugih. Ahdnama sultana Mehmeda II iz 1463. godine, kojom su franjevci dobili slobodu djelovanja, kao i spašavanje Jevreja u Drugom svjetskom ratu od strane muslimanskih porodica i imama, pokazuju da je istinski duh islama u zaštiti slabijeg i pruženoj ruci komšiji. U 20. stoljeću pojavilo se novo pitanje: kako spojiti vjeru i moderni svijet? Socijalistička Jugoslavija poticala je sekularizam, gradila fabrike i univerzitete, a vjerske zajednice

potiskivala u privatnu sferu. Islam je preživio kao tradicija porodice, bajrama i posta, kao običaj i pjesma. Sevdalinka je katkad bila zamjena za hutbu, a ramazanski iftar u mahali nosio je više vjere nego formalni govor. Danas, u vremenu globalizacije, izazov je isti: hoće li vjera postati zid ili ostati duhovna snaga? Historija poručuje da je smisao u otvorenosti, da treba čuvati narod, ali mu i pomagati da živi u zajednici s drugima. Islamska dimenzija bošnjačkog identiteta, dakle, nije samo religijska činjenica, nego duhovna konstanta naroda. Ona je snaga kada se živi u skladu s univerzalnim vrijednostima pravde, milosti i zajedništva, jer postaje opasnost kada se pretvori u zatvorenu granicu. Bosna i Hercegovina kroz stoljeća pokazuje da je islam korijen Bošnjaka, ali taj korijen rađa plodove samo kada je okrenut prema svjetlu zajedništva i kada se iz njega hrani cijela bašča, a ne samo jedno stablo.

2.3. Bošnjaci i država Bosna i Hercegovina: zašto bez Bošnjaka nema Bosne i Hercegovine?

Historija Bošnjaka nije ravna linija, nego put prepun raskršća, ponora i uspona. Svaka epoha bila je i iskušenje i škola. U toj dugoj priči ponavlja se obrazac da kad god je narod bio mudar, razlike su postajale bogatstvo i Bosna i Hercegovina je jačala, a kad su pohlepa i kratkovidost preovladavale, iste razlike pretvarale su se u oružje i zemlja je krvarila. Bosna i Hercegovina je kroz historiju bila dom različitih naroda i vjera. Srbi su ovdje gradili pravoslavne manastire i crkve, Hrvati stoljećima čuvali katoličku vjeru kroz franjevačke samostane, Jevreji donijeli sefardsku kulturu i sinagoge, Romi svoju muziku i putničku slobodu. Ali Bošnjaci su, kroz sve epohe, ostajali najbliže vezani uz samu ideju Bosne i Hercegovine kao zajedničkog doma i političkog subjekta. Nisu bili narod-državotvorac zato što su "iznad drugih", nego zato što su njihova sudbina i sudbina Bosne i Hercegovine stalno išle zajedno. Kad je zemlja gubila sebe, gubili su i oni, kad se dizala, dizali su se s njom. Još u doba bana Kulina, a zatim kralja Tvrtka I Kotromanića, Bosna je postojala kao samostalna politička zajednica. Krstjani, preteče kasnijih Bošnjaka, nisu gledali prema Carigradu ili Rimu, nego su dom vezivali za rijeke i planine između Save i Jadrana. Za

njih je Bosna bila i država i ideja. Dok su Srbi imali zaleđe u Srbiji, a Hrvati u Hrvatskoj i Dalmaciji, bosanski ljudi nalazili su početak i kraj u Bosni. Ulazak Bosne u Osmansko carstvo bio je kraj srednjovjekovne samostalnosti, ali ne i kraj Bosne. Bošnjaci su u carstvu našli način da opstanu, da se oblikuju kao muslimanski narod i postanu stubovi lokalne vlasti i kulture. Naučili su i lekciju da se može živjeti unutar velikog carstva, a ipak sačuvati posebnost. Vakufi, medrese, džamije i čaršije nisu bile samo vjerske ustanove, nego i škole identiteta. Kada je carstvo slabilo, a susjedi jačali, rodila se svjesnost da, ako nestane njih, nestaje i Bosna. Otuda i otpor Husein-kapetana Gradaščevića 1831. godine, "Zmaja od Bosne", koji je tražio autonomiju i tvrdio da Bosna i Hercegovina ne može biti tek pokrajina, nego posebna zemlja. Pobuna je ugušena, ali poruka ostaje da bez domaćih sinova nema domaće Bosne i Hercegovine. Dolazak Austro-Ugarske 1878. godine bio je traumatičan. Desetine hiljada Bošnjaka napustilo je zemlju, uplašeni za vjeru i čast. Oni koji su ostali naučili su živjeti pod novim zakonima i sačuvati Bosnu u sebi. Tada sazrijeva shvatanje da ako svi odu, Bosna i Hercegovina postaje tuđa, jer ostati znači sačuvati i sebe i državu. U Kraljevini SHS i kasnijim Jugoslavijama Bošnjaci su često bili nacija bez imena. Ali dok su drugi narodi imali matice izvan Bosne i Hercegovine, Bošnjaci su ostajali vezani za Sarajevo, Mostar, Banju Luku, Tuzlu i Bihać. U socijalizmu, kada su industrijski giganti gradili modernu zemlju, Bošnjaci su bili radnici i inženjeri, često bez formirane nacionalne elite, otuda i bliskost ideji zajedničke države. Najstrašnija lekcija došla je u ratu u periodu od 1992–1995. godine. Agresija na Bosnu i Hercegovinu bila je istodobno i pokušaj uništenja Bošnjaka. Opsada Sarajeva, etnička čišćenja, logori i genocid u Srebrenici bili su udar ne samo na narod nego i na samu ideju Bosne i Hercegovine. Genocid je rana koja ne zacjeljuje, ali i opomena da se zaborav ne smije dopustiti. Ipak, zemlja je preživjela jer su Bošnjaci preživjeli i jer su se opredijelili za zajednički život, a ne za osvetu. Armija RBiH bila je multinacionalna, Bošnjaci su bili njena kičma, ali su rame uz rame stajali i Srbi, i Hrvati, i drugi. Bez otpora u Sarajevu, Bihaću, Goraždu, Tuzli i drugdje, Bosna i Hercegovina bi nestala. Bošnjaci nisu jedini narod u zemlji, ali su jedini koji Bosnu i Hercegovinu nemaju s kim "podijeliti" van nje. Srbi imaju Srbiju, Hrvati Hrvatsku, Jevreji Izrael, Romi svijet kao domovinu, a Bošnjaci imaju samo Bosnu i Hercegovinu.

To ne znači da zemlja pripada samo njima, nego znači da, da bi opstali, moraju je čuvati za sve. Njihova sudbina i sudbina države iste su. U tome leže i snaga i odgovornost da bez Bošnjaka nema Bosne i Hercegovine, ali ni bez Bosne i Hercegovine nema Bošnjaka.

Sve epohe, od Osmanskog carstva, preko Austro-Ugarske i Jugoslavija, do rata 1990-ih godina, govore istu stvar: Bošnjaci su opstajali ne zato što su bili najjači ili najbrojniji, nego zato što su znali živjeti s drugima. Pouka za nove generacije je jasna: identitet se čuva mudrošću, a ne osvetom, država se gradi zajedništvom, a ne podjelama, različitosti su dar samo onda kada se u njima vidi bogatstvo, a ne prijetnja.

Kultura i umjetnost, duhovni temelj bosanskog identiteta

Bosna i Hercegovina se kroz vijekove najviše prepoznavala ne po granicama, koje su se mijenjale, niti po vladarima, koji su dolazili i odlazili, nego po jeziku i duhu: po riječima, pjesmi, kamenu i rukopisu. Kultura i umjetnost bile su skrovište identiteta kada je politika rušila i otimala i most razumijevanja kada su oružja utihnula. Zemlja je iznjedrila pisce koji su svijetu objasnili kako je to živjeti na raskršću. Ivo Andrić opisao je Bosnu i Hercegovinu kao zemlju mostova i nemira, Meša Selimović je u "Dervišu i smrti" i "Tvrđavi" dao ogledalo univerzalne drame između vlasti i slobode, Mak Dizdar u "Kamenom spavaču" probudio je stećke i pretvorio ih u poeziju, glas mrtvih koji govore živima. U toj književnosti granice nisu čiste, jer u Andriću ima Bosne i Srbije i Hrvatske, u Selimoviću Bosne i Sandžaka, a u Maku srednjovjekovne Bosne i modernog čovjeka. Kulturni identitet je, dakle, most, a ne zid. Ako Bosna i Hercegovina ima dušu u zvuku, to je sevdalinka. Nije samo ljubavna pjesma, to je historija u melodiji, čežnja za voljenim, tuga za izgubljenim i prkos pred sudbinom. Pjeva se u avlijama i hanovima, u tišini kuhinje i u dvoranama. Tokom opsade Sarajeva, nastajale su predstave, radionice i koncerti, paralelno dok je granata rušila zid, pjesma i slika su dizale duh. Umjetnost je pokazala da nije ukras, nego oružje koje ne ubija, nego spašava. U bosanskim gradovima vidi se prelijevanje stilova: orijentalna kaligrafija u džamijama, freske u crkvama, gotika i barok u katoličkim katedralama i secesijske fasade

iz austrougarskog doba. To je galerija epoha na otvorenom, ali ne mrtva baština. U Sarajevu, Mostaru, Banjoj Luci i Tuzli nastaju nove galerije, filmovi, muzika i moderna književnost. Kultura Bosne i Hercegovine nije prošlost, nego živa snaga sadašnjosti. Kultura i umjetnost uče da narod može gubiti teritorij, ali ako čuva pjesmu i knjigu, on živi. Identitet nije u manifestima, nego u jeziku, priči, melodiji i znaku u kamenu. Bosna i Hercegovina traje ne zato što su se carevine nad njom borile, nego zato što su ljudi u njoj čuvali duh.

III OSTALE ZAJEDNICE I BOSNA I HERCEGOVINA

3.1. Srbi i Bosna i Hercegovina: između pripadnosti i težnje ka Srbiji.

Bosanski Srbi kroz historiju su živjeli u posebnom položaju, odnosno kao narod koji je dio Bosne i Hercegovine, ali i dio šireg srpskog naroda. Njihov identitet oblikovan je pravoslavljem, narodnom tradicijom i jezikom, ali i stalnim osjećajem dvostruke pripadnosti, kući bosanskoj, u kojoj su rođeni i gradili živote, i kući srpskoj, kojoj su se osjećali kulturno i nacionalno vezani. Između ta dva osjećaja često je bilo napetosti, ali u toj napetosti krije se ključ razumijevanja njihove uloge u Bosni i Hercegovini. Prvi veći talasi naseljavanja Srba u Bosnu i Hercegovinu vezani su za srednjovjekovno doba, posebno za istočne i jugoistočne krajeve zemlje. U Podrinju, istočnoj Hercegovini, na Romaniji i u okolini Banje Luke formirale su se snažne pravoslavne zajednice, povezane s manastirima Pećke patrijaršije i Mileševe. Pravoslavna crkva bila je njihova škola i arhiva pamćenja, jer kroz liturgiju, freske i narodne pjesme čuvao se osjećaj zajedništva i pripadnosti širem srpskom kulturnom prostoru. Istovremeno, ti ljudi živjeli su rame uz rame s Bošnjacima i Hrvatima. Kuće su im bile u istim selima, njive uz iste rijeke. Srpski identitet u Bosni i Hercegovini zato je bio dvostruk: duboko ukorijenjen u pravoslavlje i srpsku tradiciju, ali neraskidivo vezan za bosansko tlo. Pod Osmanlijama, pravoslavni Srbi bili su pretežno raja, seljaci i težaci, ali su kroz crkvu čuvali vjeru i običaje. Manastiri

poput Tvrdoša, Ozrena i Moštanice postali su oaze identiteta. U tom vremenu obnavljanje Pećke patrijaršije u 16. stoljeću davalo je osjećaj zajedničkog duhovnog prostora, ali se i u Bosni i Hercegovini stvarala posebna slika, jer su guslari pjevali junačke pjesme, a kuće od kamena i drveta nosile su druge crte od muslimanskih avlija ili katoličkih kuća. Identitet je bio i otpor i prilagodba, jer živjeti sa susjedima, a sanjati slobodu u kojoj ćeš sam krojiti sudbinu. Dolazak Austro-Ugarske 1878. godine donio je novu dinamiku. Austrougarske vlasti bile su Srbima često sumnjive, jer su ih doživljavali kao prepreku snovima o ujedinjenju sa Srbijom. Ipak, to je bilo vrijeme modernizacije, izgradnje škola i infrastrukture. Srbi osnivaju kulturna društva, čitaonice i političke organizacije, a elita se povezuje s idejom srpskog nacionalnog preporoda. No nisu svi gledali samo preko Drine, jer mnogi su shvatali da je Bosna i Hercegovina njihov dom i da im sudbina zavisi od odnosa sa susjedima. Taj raskorak između pripadnosti Bosni i privrženosti Srbiji ostaje trajna napetost identiteta. U Kraljevini SHS i kasnije Jugoslaviji, Srbi u Bosni i Hercegovini često su se osjećali kao dio većinskog naroda. Nacionalna svijest jačala je u sprezi s idejom jugoslavenstva, koja je u praksi znala imati srpsku dominaciju. U Bosni i Hercegovini dobijali su političku snagu, ali je to nerijetko značilo udaljavanje od ideje Bosne i Hercegovine kao posebne cjeline. U socijalističkom periodu Srbi su imali važnu ulogu u politici, vojsci i industriji, gradili su fabrike, zauzimali odgovorne položaje i, zajedno s Bošnjacima i Hrvatima, stvarali modernu zemlju. I tada je mnogima u srcu trajala dvostruka pripadnost: Bosni i Hercegovini kao domu i Srbiji kao zamišljenoj matici. Devedesete godine donijele su najteži period. Velikodržavna politika iz Beograda povukla je mnoge bosanske Srbe u rat protiv susjeda. Etnička čišćenja, logori i razaranja ostavili su duboke rane i nepovjerenje, ali istovremeno nije mali broj onih Srba koji su ostali uz svoje komšije, branili Sarajevo, Tuzlu ili Bihać, te pokazali da pripadnost Bosni i Hercegovini može biti jača od projekata podjele. Rat je donio i paradoks, jer u pokušaju da Bosnu i Hercegovinu unište, mnogi bosanski Srbi potvrdili su koliko su neraskidivo vezani za nju, jer su shvatili da njihova sela, rijeke i kuće nisu u Beogradu, nego u Bosni i Hercegovini. Historija, dakle, pokazuje da su Srbi u Bosni i Hercegovini uvijek živjeli između dva osjećaja: pripadnosti Bosni i težnje ka Srbiji. Kada se taj balans naginjao ka

zajedničkom životu u Bosni i Hercegovini, zemlja je imala snagu i stabilnost. Kada je prevladavala ideja pripajanja Srbiji, uslijedili su sukobi i krvoprolića. Pouka je jasna: bosanski Srbi imaju posebno mjesto u Bosni i Hercegovini. Oni nisu došljaci, nego narod koji stoljećima gradi i čuva svoje crkve, običaje i gradove unutar ove zemlje. Njihova budućnost ne leži u pogledu preko Drine, nego u svijesti da je Bosna i Hercegovina njihov dom, a Bošnjaci i Hrvati trajni susjedi. Samo tako se gradi zajednička kuća u kojoj svako ima svoje mjesto.

3.2. Hrvati i Bosna i Hercegovina: između domovine i Zagreba

Bosanski Hrvati stoljećima nose dvostruki osjećaj. S jedne strane, Bosna i Hercegovina je njihov dom, odnosno zemlja u kojoj su živjeli, gradili crkve, obrađivali polja i pisali vlastitu historiju. S druge strane, Hrvatska je bliska kao kulturna i politička matica, a često i utočište u kriznim vremenima. Njihova priča u Bosni i Hercegovini priča je vjernosti katoličanstvu, očuvanja posebnog identiteta u teškim vremenima i stalnog balansiranja između pripadnosti Bosni i težnje da se osjete dijelom šireg hrvatskog naroda. Hrvati u Bosni i Hercegovini ponajprije su vezani uz katoličku tradiciju. Još od ranog srednjeg vijeka Crkva gradi svoja uporišta, i često, suočena s izazovima, opstaje zahvaljujući franjevcima. Samostani u Fojnici, Kreševu, Kraljevoj Sutjesci i drugdje nisu bili samo crkve, nego i škole, arhive, kulturna središta. Franjevci su stoljećima bili glas naroda, pregovarači s vlastima, čuvari latiničnog pisma i veza s Rimom. Pokazali su da se vjerom može čuvati identitet i kada je država daleka ili vlast neprijateljska. Dolazak Osmanlija bio je težak za katolike. Jedni su prešli na islam, drugi se povukli prema zapadu, treći ostali kao manjina u vlastitoj zemlji. Ahdnama je postala simbol tolerancije i dokaz da se i u carstvu druga vjera može čuvati. Hrvati su živjeli najviše u zapadnoj Bosni i Hercegovini, gdje su sela i gradovi ostali katolički. Upornost u očuvanju vjere bila je njihova snaga, ali i most prema Zagrebu i Vatikanu, odakle su tražili podršku i utočište. Austro-Ugarska 1878. godine mnogima je došla kao nada. Nova vlast bila je bliža po vjeri i kulturi; gradile su se

škole i crkve, formirala se hrvatska politička elita u gradovima. Javlja se i ideja da Bosna i Hercegovina može biti most između Zagreba i Sarajeva, ali i osjećaj dvostruke pripadnosti. Dok su jedni vjerovali da Hrvati mogu biti i Bosanci i Hrvati u isto vrijeme, drugi su Bosnu i Hercegovinu gledali tek kao dio šire hrvatske domovine. Taj raskorak trajno je prisutan. U Jugoslavijama, bosanski Hrvati često su bili manjina između dva većinska naroda. U Kraljevini SHS politički utjecaj bio je ograničen, pa su interese često vezivali za Hrvatsku. U socijalističkoj Jugoslaviji imali su važnu ulogu u industriji i obrazovanju, ali nisu činili većinsku snagu. Njihova snaga bila je u povezanosti s Katoličkom crkvom, kulturnim društvima i vezama sa Zagrebom, uz svijest da su njihove kuće, sela i crkve ovdje, u Bosni i Hercegovini. Devedesete godine donijele su bolne raskole. Dok su mnogi Hrvati branili Bosnu i Hercegovinu rame uz rame s Bošnjacima, dio političke elite vodio je narod ka ideji podjele i pripajanja Hrvatskoj. Rat u Mostaru, zločini i podjele ostavili su rane i među Hrvatima, jer mnogi nisu željeli biti suprotstavljeni svojim komšijama. Istovremeno, u odbrani Bosne i Hercegovine sudjelovali su i Hrvati, u Armiji Republike BiH, u mješovitim brigadama, u gradovima poput Vareša, Travnika i Sarajeva. Ta uloga ne smije biti zaboravljena. Rat je pokazao da Hrvati u Bosni i Hercegovini nisu homogena masa, nego zajednica s različitim iskustvima, ali stalno i duboko vezana za ovu zemlju. Historija stoga pokazuje da Hrvati u Bosni i Hercegovini bili su i ostali most između Bosne i Hrvatske, Sarajeva i Zagreba, katoličkog i muslimanskog svijeta. Kada su tu ulogu prihvatali, Bosna i Hercegovina je jačala. Kada su pokušavali zemlju svesti samo na dio šire hrvatske priče, dolazilo je do kriza. Hrvati nisu gosti niti tek "manjina"; to je narod koji stoljećima ovdje živi, čuva crkve, gradove i običaje i daje Bosni i Hercegovini jedno od njenih ključnih lica. Budućnost ne leži u pogledu samo prema Zagrebu, nego u jasnom prepoznavanju Bosne i Hercegovine kao doma.

3.3. Ostali narodi i građani: Jevreji, Romi i "ostali" kao dio bosanske slike

Bosna i Hercegovina nikada nije bila zemlja samo triju naroda. Njena snaga i osobenost oduvijek su i u tome što je bila utočište i dom onima koji nisu imali "većinsku" moć, ali su svojom prisutnošću i stvaralaštvom obogatili mozaik zemlje. Jevreji, Romi, Česi, Slovaci, Italijani, Austrijanci, Poljaci, Mađari, pa i oni koji su sebe zvali "Bosanci" ili "Jugoslaveni", odnosno svi su oni niti u tkanju bosanskog ćilima. Njihova uloga nije bila brojčana, nego simbolička gdje su pokazivali da se u Bosni i Hercegovini može živjeti i kao manjina, i kao drukčiji, i kao čovjek bez velike nacije iza sebe.

Sefardski Jevreji došli su krajem 15. i početkom 16. stoljeća, protjerani iz Španije i Portugala. U Sarajevu, Mostaru, Travniku i drugim gradovima našli su utočište koje im Evropa tada nije nudila. Osmanlije su im dopustile da se nastane, trguju i čuvaju vjeru. Sarajevo je postalo grad sefardske pjesme i jezika ladino, grad trgovine svilom, duhanom i začinima. Najveći simbol tog naslijeđa je Sarajevska Hagada, rukopisna knjiga iz 14. stoljeća donijeta iz Španije, knjiga koja je u Bosni i Hercegovini preživjela progone, ratove i požare, spašavana u Drugom svjetskom ratu i čuvana od komšija različitih vjera. Ona je postala metafora Bosne i Hercegovine, knjiga koja pripada svima jer je svi čuvaju. Jevreji su dali ljekare, trgovce, muzičare i pjesnike, dok su sinagoge bile mjesta molitve i susreta. Malobrojni, ostavili su veliku lekciju da manjina može biti čuvar zajedničkog duha, a zemlja je velika ne po broju, već po spremnosti da primi druge.

Romi su prisutni stoljećima. Često marginalizirani, živjeli su na rubovima gradova i mapa, ali su Bosni i Hercegovini donijeli nešto neponovljivo, muziku koja dira srce i duh slobode koji ne priznaje granice. Njihove violine, bubnjevi i pjesme utkali su se u sevdah, a njihov nemir postao je ogledalo bosanskog nemira. Iako često diskriminirani, Romi su pokazali da vrijednost naroda nije u brojkama, nego u darovima koje ostavlja.

U vrijeme Austro-Ugarske u Bosnu i Hercegovinu dolaze Česi, Slovaci, Mađari, Poljaci, Austrijanci i drugi činovnici, vojnici i učitelji. Mnogi ostaju,

zasnivaju porodice i postaju dio bosanskog tkiva. Njihovi potomci i danas nose prezimena "netipična", ali govore bosanski jezik i ovu zemlju smatraju domom. U socijalističkoj Jugoslaviji javlja se i identitet "Jugoslaven", koji predstavlja ljude koji su željeli živjeti iznad etničkih podjela. Mnogi su ostali zbunjeni raspadom države, ali njihova ideja podsjeća da se identitet može graditi i na zajedničkim vrijednostima, a ne samo na krvi i vjeri. Historija "ostalih" u Bosni i Hercegovini nosi važnu poruku. Naime, manjine nisu bile samo statistika, nego ogledalo većine. Kroz odnos prema Jevrejima, Romima ili "ostalima" uvijek se vidjelo koliko je Bosna i Hercegovina u datom trenutku bila velika ili mala. Kada su se manjine osjećale sigurno, zemlja je bila jaka, kada su bile progonjene ili zanemarene, Bosna i Hercegovina je gubila duh. Zato priča o ovim zajednicama nije fusnota, nego ključni dio bosanske slike: dokaz da ova zemlja nikada nije bila homogena, niti smije biti, te da je njena snaga u tome da i najmanji imaju pravo na mjesto pod suncem.

3.4. Zajednička kuća se ne gradi bez svih stanara

Bosna i Hercegovina je poput stare kuće na raskršću puteva. Temelji su joj duboko u zemlji, u kamenu koji pamti i Ilire i Rimljane, i kraljeve i vezire. Zidove su gradile ruke naroda različitih vjera i jezika, dok prozori gledaju i na Istok i na Zapad. Ali krov te kuće može stajati čitav samo ako ga svi stanari pridržavaju. Bošnjaci su kroz stoljeća bili stubovi te kuće, narod najtješnje vezan za ideju Bosne i Hercegovine. Ali i Srbi i Hrvati, sa svojim crkvama, manastirima i tradicijama, utkali su se u zidove. Jevreji su donijeli svjetlost znanja i trgovine, Romi muziku i ritam slobode, a "ostali", Česi, Slovaci, Austrijanci, Jugoslaveni i mnogi drugi prozračili su kuću novim idejama i duhom. Svi zajedno čine Bosnu i Hercegovinu onakvom kakva jeste: posebnom, neponovljivom i jedinom takvom na Balkanu i u Evropi. Historija jasno pokazuje da se Bosna i Hercegovina održala samo onda kada su svi stanari bili prihvaćeni. Kad je neko pokušao kuću prigrabiti samo za sebe, zidovi su pucali, krov se urušavao, a stanari bježali. Kada je vladalo uvjerenje da je kuća zajednička, zemlja je bila jaka, otporna i dostojanstvena. Pouka je jednostavna, iako teška: niko u Bosni i

Hercegovini ne smije biti gost niti tuđinac. Svi koji u njoj žive moraju biti stanari i to ravnopravni i različiti, ali povezani zajedničkim krovom. Kuća u kojoj neko živi u podrumu, a neko na spratu bez prava da se penje stepenicama, nije dom nego zatvor. Zajednička kuća Bosne i Hercegovine stoga nije luksuz, nego nužnost. Njeni temelji previše su puta krvarili da bismo sebi smjeli dopustiti novu nepromišljenost. Ako se želi budućnost, ona se gradi samo na uvjerenju da se Bosna i Hercegovina čuva zajedno ili je nema nikako.

3.5. Religije u Bosni i Hercegovini: mostovi i iskušenja

U zemlji u kojoj rijeke presijecaju planine i u kojoj se gradovi podižu na raskršćima carstava, vjera nikada nije bila samo pitanje neba, nego je bila i put čovjeka kroz zemlju, odnosno pečat u svakodnevici, snaga identiteta i iskušenje koje ga je znalo ugroziti. Bosna i Hercegovina rasla je u prostoru gdje se susretala latinska Crkva sa zapada, pravoslavlje s istoka, islam s juga i judaizam sa Sredozemlja. Zato su pejzaži protkani minaretima i zvonicima, sinagogama i tekijama, a duše ljudi oblikovane mnoštvom glasova. Još u srednjem vijeku, Bosanska crkva i bogumilstvo dali su poseban pečat. Skromna vjera, lišena raskoši i usmjerena na jednostavnost života, ostavila je trag nepovjerenja prema svakoj vrsti nametnutog autoriteta. Taj duh slobode, premda osuđen kao hereza, ušao je u krvotok zemlje. Kasnije, kada su došli Osmanlije i islam se širio, kada su katolici gradili svoje crkve, a pravoslavni svoje manastire, ostao je podsjetnik da Bosna i Hercegovina ne može pripadati samo jednoj vjeri. U osmansko doba religije su živjele u poretku milleta, gdje je svaka zajednica imala svoj unutrašnji život, ali unutar zajedničkog okvira. Tada nastaju slike koje do danas simboliziraju Bosnu i Hercegovinu: Gazi Husrev-begova džamija u Sarajevu, franjevački samostani Fojnice, pravoslavni manastiri Hercegovine i sefardske sinagoge. Dok su u drugim dijelovima Evrope vjerski ratovi kidali narode, Bosna i Hercegovina je pokazivala da se različitosti mogu podnositi, makar i u krhkoj ravnoteži. Austro-Ugarska donosi novo iskušenje i pokušaj da se katolicizam učvrsti kao dominantna snaga, ali i obnova pravoslavnih i islamskih institucija. Period pokazuje

kako vjera može biti alat imperijalne politike, ali i oslonac narodu da sačuva sebe. U 20. stoljeću socijalistički režim nastojao je potisnuti vjeru, zatvoriti je u bogomolje i gurnuti na margine. Ali i tada je ona živjela kroz sevdalinku, kroz božićne i bajramske običaje, te kroz tišinu i molitve za mrtve. Religije su ostale dio naroda i kad im se branilo ime. Najveća iskušenja dolaze u ratu 1990-ih godina, kada su se vjere zloupotrebljavale da bi se opravdala mržnja i nasilje. Tada je Bosna i Hercegovina pokazala i najmračnije lice, jer su krstovi, polumjeseci i ikone korišteni kao zastave iza kojih su ubijani nevini. Ali i tada su postojali mostovi, imami koji su skrivali katoličke susjede, svećenici koji su hranili muslimanske izbjeglice i pravoslavni sveštenici koji su spašavali jevrejsku djecu. Ti tihi primjeri jedini su istinski putokazi. Danas, kada se religije ponekad ponovo koriste za političke ciljeve, Bosna i Hercegovina stoji pred pitanjem: hoće li crkve, džamije i sinagoge biti zidovi ili mostovi? Odgovor zavisi od onih koji ih vode i onih koji u njih ulaze. Ako budu mjesta susreta, biće duhovni kapital zemlje, snaga koja daje smisao zajedničkom životu. Ako postanu oružje politike, biće teret koji vuče unatrag. Bosna i Hercegovina, da bi opstala, mora gledati na svoje religije kao na blago, odnosno simfoniju različitih glasova. Samo u toj različitosti krije se istinska snaga, jer iz kušnje se rađa mudrost, iz bola praštanje, a iz zajedništva budućnost.

IV ISKUSTVA IZ SVIJETA

4.1. Primjer Belgije i Švicarske: kako složene države opstaju?

Na karti Evrope Belgija je mala zemlja, tjesno smještena između moćnih susjeda poput Francuske, Njemačke i Nizozemske. Međutim, njena unutrašnjost je mnogo veća od njenih granica, jer to je zemlja dva naroda, dva jezika i dvije kulture koje stoljećima pokušavaju živjeti u istoj kući. Belgija je možda najbolji primjer da složene države ne žive u tišini, nego u neprestanom šumu rasprava, te da se ta buka može pretvoriti u društveni ritam. Kada je 1830. godine nastala kao nezavisna država, to je bio kompromis između evropskih sila, ali i kompromis unutar nje same, iako se katoličko stanovništvo željelo odvojiti od protestantske Nizozemske, dok su francuski jezik i kultura i dalje dominirali. Već tada, u srcu nove države, postojala je tiha linija razdvajanja, sjeverni flamanski svijet i južni frankofoni. Tokom 19. stoljeća flamanski seljaci govorili su svojim jezikom, ali u školama i administraciji vladao je francuski. To je rađalo poniženje i osjećaj da se jedan narod mora dokazivati u vlastitoj zemlji. Tek krajem stoljeća flamanski jezik ulazi u univerzitete i sudove, kao zakašnjeli, ali značajan civilizacijski iskorak. Danas se procjenjuje da oko 60% stanovništva pripada flamanskom (nizozemskom) jezičkom krugu, a oko 40% francuskom, s malom, ali institucionalno vidljivom njemačkom zajednicom na istoku. Najpoznatija kriza desila se 1968. godine u gradu Leuven (Louvain). Studenti flamanskog govornog područja zahtijevali su da univerzitet, na

kojem se predavalo na francuskom, pređe na flamanski. Protesti su bili toliko snažni da je država morala podijeliti univerzitet na način da je Leuven postao flamanski, a novi univerzitet je izgrađen za frankofone u Louvain-la-Neuve. Taj događaj pokazao je svu krhkost Belgije jer su univerziteti, škole, pa i političke partije podijeljeni po jeziku. Zato danas Flamanci na sjeveru govore nizozemski, Valonci na jugu francuski, a Brisel je njihovo zajedničko srce, ali i rana, jer svaki narod u njemu vidi i svoje pravo i svoje strahove. U Briselu, glavnom gradu Belgije i sjedištu Evropske unije, dvojezičnost je vidljiva na svakom koraku: na jednoj tabli piše Rue de la Loi, a ispod nje Wetstraat. Djeca u školama uče oba jezika, a mnogi učitelji, poput flamanskog profesora iz Anderlechta, predaju isti predmet na dva jezika jer klasa nikada nije homogena. Nastava je, zapravo, svakodnevna lekcija kompromisa. Belgija je od početka bila "umjetna" država, stvorena više voljom diplomata nego naroda, ali baš zbog toga u njoj od prvog dana postoji osjećaj da opstanak zavisi od neprestanog dogovaranja. Svaki izbori, svaki parlament i svaka vlada su pregovori. Ponekad traju mjesecima, čak i godinama. Od 1970. do 1993. godine Belgija je prošla kroz šest valova federalizacije, pa su tako nastale tri regije (Flamanska, Valonska i Brisel) i tri jezičke zajednice. Belgija je u periodu 2010–2011. godine provela 589 dana bez vlade, ali bez ijednog metka, bez ijedne barikade. To je njihova mudrost koja se oglade u činjenici da je bolje beskrajno pregovarati nego jednom proliti krv. Vlade se formiraju mjesecima, ali život ne staje. Ljudi rade, djeca idu u škole, a vozovi voze iz jedne regije u drugu. I kada autobus pređe iz Flandrije u Valoniju i promijeni se jezik oznaka, to je više od administracije, to je podsjetnik da razlike postoje, ali da život mora ići dalje. Ekonomija samo pojačava tu dinamiku, jer Flandrija je industrijski diverzificiranija i izvozno snažnija, dok Valonija nosi teret deindustrijalizacije. Otuda i politički tonovi gdje jedni češće traže autonomiju i fiskalnu odgovornost, a drugi solidarnost i redistribuciju. Brisel, dvojezičan grad, ostaje simbol kompromisa sa ulicama s dvojezičnim tablama, administracijom koja govori oba jezika i parlamentma koji prevode svaki govor. Na prvi pogled haotično, ali ta "kontrolisana haotičnost" stvara ravnotežu u kojoj niko ne može potpuno vladati, pa niko ne može ni biti potpuno ponižen. Belgija opstaje jer zna da joj je sudbina pregovaranje bez kraja. To je kuća sa dvije velike sobe i zajedničkim hodnikom u kojem

se svakodnevno mimoilaze: ponekad hladno, ponekad srdačno, ali uvijek svjesni da je hodnik zajednički.

Švicarska, pak, stoji u srcu Alpa, planinska i zatvorena, ali otvorena prema svijetu na svoj način. Četiri jezika (njemački, francuski, italijanski i retoromanski), četiri kulture i vjerska podjela između katolika i protestanata mogli su biti recept za stalni rat. U 16. i 17. stoljeću kantoni su doista ratovali, katolički protiv protestantskih i planinski protiv ravničarskih. Krv je tekla u dolinama, a sela su gorjela. Iz tih rana Švicarci su izvukli zaključak koji je postao temelj da mali narod na raskršću velikih carstava može opstati samo ako svoju različitost pretvori u sistem. Tako je 1848. godine Švicarska stvorila federalni ustav koji je kantonima dao gotovo potpunu samostalnost. Svaki od 26 kantona ima svoj ustav, parlament, vladu, pa i policiju. Male općine odlučuju o porezima i školama, pa i o gradnji mosta ili doma zdravlja. Građani redovno izlaze na referendume i glasaju o stvarima koje bi u drugim zemljama donosili parlamenti, godišnje na nacionalnom nivou nekoliko puta, a na kantonalnim i općinskim nivoima desetine puta. Demokratija je spuštena do kućnog praga, pa je zato i stabilna. U malom kantonu Appenzell Innerrhoden ljudi se svake godine okupljaju na trgu, dižu ruke i glasaju o porezima i zakonima, odnosno landsgemeinde kao živa, današnja scena direktne demokratije. U Švicarskoj se oko 60-ak procenata stanovništva služi njemačkim (tačnije švicarsko-njemačkim), oko četvrtine francuskim, blizu desetine italijanskim, a mali, ali simbolički snažan udio retoromanskim. U školama djeca uče više jezika, u Biel/Bienne natpis na vijećnici je i francuski i njemački i ljudi mijenjaju jezik u razgovoru bez osjećaja manje vrijednosti. Švicarska neutralnost nije došla iz snage, nego iz spoznaje o ranjivosti. Okružena Francuskom, Njemačkom, Italijom i Austrijom, shvatila je da bi svako svrstavanje značilo nestanak. Neutralnost je postala štit, a vojska građana, gdje svaki muškarac služi i opremu čuva kod kuće, odnosno poruka: branit ćemo sebe, ali nikome ne prijetimo. Sonderbund-rat 1847. godine bio je posljednji građanski sukob u kojem su katolički kantoni izgubili bitku, ali su dobili ustavna prava. Umjesto poniženja, dobili su uključenost, a iz te mudrosti rodila se trajna stabilnost. Švicarska je svoje različitosti pretočila u simbole: četiri jezika na novčanicama, četiri kulture u kurikulumima, te

kantonalne zastave koje se vijore jednako visoko kao i federalna. Država u kojoj se razlike ne brišu, nego slave. To nije siva stijena, nego mozaik pažljivo složenih boja gdje je svaka pločica mala, ali bez nje slika nije potpuna.

Šta to znači za Bosnu i Hercegovinu? Belgija i Švicarska nisu daleke priče, nego ogledala. Brisel i Sarajevo nose sličan teret, jer nije lako biti lice kompleksne i komplikovane zemlje. Kantoni u Švicarskoj podsjećaju na bosanske entitete i kantone, ali razlika je u filozofiji. Švicarski kantoni dobijaju autonomiju ne da bi se odvajali, nego da bi se snažnije vezali u zajednički okvir. U Bosni i Hercegovini se autonomija često doživljava kao oružje podjele, a ne kao sredstvo zajedništva. Lekcija je jasna: različitost nije prijetnja ako postoji iskreno povjerenje u zajedničku državu. Ako se vlast razumije kao balans, a ne kao alat dominacije, onda institucije postaju mostovi, a ne nasipe.

4.2. Primjer Sjeverne Irske: mir je moguć kroz balans i sporazume.

Sjeverna Irska je prostor u kojem su stoljećima odjekivali bubnjevi sukoba. Katolici i protestanti, Irci i Britanci, dva naroda i dvije vjere u istoj zemlji, živjeli su svakodnevicu ispunjenu zidovima, bodljikavom žicom i muralima koji su umjesto pejzaža govorili o ratu. Ipak, tamo gdje se činilo da je sukob vječan, rodila se ideja da mir nije kraj rata nego početak sporazuma. Podjele počinju već u 12. stoljeću engleskom okupacijom, a u 17. stoljeću "Plantation of Ulster" naseljava protestantske Engleze i Škote na sjever, dok katolički Irci bivaju potiskivani. Nastaje mozaik povlaštenih i potlačenih, a vjera postaje sinonim za politički status. Kada je 1921. godine Irska stekla nezavisnost, šest sjevernih okruga ostalo je u sastavu Ujedinjenog Kraljevstva. Katolici, tada manjina, sanjali su pripajanje Dublinu, a protestanti, većina, vidjeli su sebe kao lojalne britanske podanike. Podjela nije bila samo politička, nego je oblikovala škole, radna mjesta i svakodnevne susrete. Od kasnih 1960-ih do 1998. godine Sjeverna Irska živi "Troubles", gdje katolici traže jednaka građanska prava, dok

diskriminacija u zapošljavanju i stanovanju budi pokrete koji prerastaju u ulične sukobe. IRA uzima oružje, a britanska vojska 1969. godine dolazi "smiriti" stanje, ali prisustvo vojnika samo pojačava osjećaj okupacije. "Bloody Sunday" 1972. godine u Derryju u kojem je ubijeno 14 nenaoružanih demonstranata postalo je simbol nepravde. Autobombe potresaju Belfast i London, dok lojalističke paravojne formacije čine zločine nad katolicima. Falls Road i Shankill Road stoje kao svjetovi odvojeni zidom višim od ljudskih snova. Britanska i irska vlada, uz podršku SAD-a i EU, pokreću pregovore, ali tek nakon što je život izgubilo skoro oko 3.500 ljudi. Ključni lideri, poput Johna Humea (SDLP) i Davida Trimblea (UUP), prepoznaju trenutak i sklapaju sporazum na Veliki petak koji donosi okvir u kojem parlament u Stormontu uvodi mehanizme zajedničkog odlučivanja i zaštite oba bloka; policija se reformira i otvara ravnopravnom zapošljavanju, granica s Republikom Irskom ostaje otvorena, te svaki stanovnik može birati identitet, britanski, irski ili oboje. Referendumi u Sjevernoj Irskoj i Republici Irskoj daju veliku podršku. Nasilje blijedi, zidovi dobijaju nove murale, a umjesto maskiranih boraca, djeca puštaju golubove mira. Kapije se danju otvaraju, a raste broj integriranih škola. Politika i dalje zna zapasti u blokade, posebno nakon Brexita i rasprava o trgovinskim aranžmanima, ali društvo je prešlo tačku poslije koje je povratak u nasilje malo vjerovatan. Naučilo je da život u strahu nije budućnost. Ovdje se vrijedi prisjetiti Humeove misli da mir nije samo odsustvo nasilja, nego je mir rad pravde. To je posao koji nikad ne prestaje, ali koji mijenja stvarnost.

Pouke za Bosnu i Hercegovinu:

- Niko nije dobio sve: katolici nisu dobili ujedinjenje, protestanti nisu zadržali ekskluzivnu vlast, ali su svi dobili dovoljno da mir postane moguć. Kompromis nije poraz, nego cijena zajedničkog života.
- Identitet nije nulta suma: kao što neko može biti i Irac i Britanac, u Bosni i Hercegovini čovjek može biti i Bošnjak i Bosanac, i Srbin i Evropljanin.

- Zidovi postoje, vidljivi i nevidljivi, ali se mogu pretvoriti u mjesta zajedničkog pamćenja, a ne trajne rovove.
- Međunarodna garancija pomaže: kao što su SAD i EU bile garanti irskog sporazuma, tako i u Bosni i Hercegovini partneri mogu biti katalizator ravnoteže. Mir nije stanje bez problema, nego stanje u kojem problemi ne prerastaju u rat.

4.3. Primjer Južne Afrike: pomirenje kroz istinu i pravdu

Južna Afrika je dugo bila simbol nepravde. Apartheid je bio sistem u kojem je boja kože određivala sve od prava glasa, mjesta stanovanja, pa i ulice kojom smiješ hodati. Djeca su učila različite udžbenike, jedni su kročili ka univerzitetima, drugi ka rudnicima. Poniženje je rađalo tihu, ali postojanu snagu otpora. Od 1948. do ranih 1990-ih godina bijela manjina drži svu političku i ekonomsku moć, dok crna većina nema ni osnovna prava. Otpor postoji od početka, ali afrički nacionalni kongres (ANC), pokret Nelsona Mandele i Desmonda Tutua, prvo mirno, a zatim, poslije Sharpevillea 1960. godina i drugih masakara i oružjem traži kraj sistema. Mandela 27 godina provodi u zatvoru, kada naposlijetku 1990. godine izađe, ne traži osvetu, nego pravdu. Sankcije svijeta, unutrašnji pritisci i spoznaja da se aparthejd ne može održati vode pregovorima, da bi 1994. godine održani prvi slobodni izbori. Mandela postaje predsjednik i bira put pomirenja. Simboli tog puta su brojni. Ragbi i sport bijele manjine, 1995. godine postaje polje zajedništva kada Mandela u dresu reprezentacije predaje pehar kapetanu bijele kože. Najdublji simbol je Komisija za istinu i pomirenje pod vodstvom nadbiskupa Tutua gdje umjesto masovne odmazde, nudi se istina za amnestiju. Počinioci javno priznaju zločine; porodice žrtava dobijaju pravo na istinu. Više od dvadeset hiljada ljudi dalo je izjave pred Komisijom i hiljade su svjedočile na javnim saslušanjima. Suze, bijes i oprost dijele isti prostor. To ne briše bol, ali pretvara prošlost u lekciju.

Pouka za Bosnu i Hercegovinu: bez istine nema pomirenja. Zaborav ne liječi, a osveta ne donosi mir. Paralele između Sharpeville i Srebrenice, te Soweto i Prijedora jasno opominju. Haški tribunal je osudio mnoge vođe,

ali negiranja i glorifikacije u svakodnevici ostaju prepreka. Priznanje zločina nije slabost naroda, nego njegova moralna snaga. "*Hrabar čovjek nije onaj koji ne osjeća strah, nego onaj koji ga savlada*" je poruka kojom se Mandela vodio i pokazao put kojim istina oslobađa budućnost. Pomirenje nije amnezija, nego je to sjećanje koje je pristalo služiti pravdi, a ne mržnji.

4.4. Primjer Kanade: multikulturalizam, moć obrazovanja i jezika

Kanada se proteže od Atlantika do Pacifika, ogromna kao kontinent, ali njena najveća snaga nije u veličini, nego u načinu na koji je različitosti pretvorila u temelj zajedništva. Tamo gdje su mnoge zemlje vidjele prijetnju, Kanada je vidjela priliku. Historiju Kanade oblikuju dvije kolonijalne sile, a to su Francuska i Britanija. Pariskim ugovorom 1763. godine Francuska predaje teritorije Britaniji, te se tada činilo da će francuski jezik nestati. Umjesto potiranja, Kanada uči da mora naći prostor i za Engleze i za Francuze. Tokom "Tihe revolucije" 1960-ih godina Québec doživljava preporod, te sekularizacija, univerziteti i snažna politička svijest traže ravnopravnost. Dva referenduma o nezavisnosti (1980. i 1995.) gotovo dijele zemlju, ali odgovor Kanade nije represija, nego priznanje da ustavno potvrđena dvojezičnost, odnosno tu su engleski i francuski ravnopravni u cijeloj zemlji. Time je poslana poruka da različitost nije teret nego stub. Poslije Drugog svjetskog rata, Kanada se otvara migracijama iz cijelog svijeta. Godine 1971. postaje prva država koja službeno uvodi multikulturalizam kao državnu politiku, te ne traži od useljenika da zaborave porijeklo, nego da ga njeguju kao dio zajedničkog identiteta. Toronto postaje grad u kojem se u istom kvartu mogu čuti italijanski, kineski, somalijski i arapski, ali svi se osjećaju Kanađanima. Škole i kurikulumi uključuju historije domorodačkih naroda, imigrantskih zajednica i borbe za ljudska prava. Djeca uče da pripadati Kanadi znači dijeliti različitosti, a to i brojke potvrđuju, jer udio stanovništva rođenog izvan Kanade je među najvišima u G7. Francuski jezik kao maternji na nivou cijele zemlje čuva oko petine stanovnika, a u Québecu ostaje većinski i živ. U Québecu francuski identitet ostaje snažan, ali nije prepreka zajedničkom okviru: djeca

uče francuski i engleski, televizija, zakoni i javne službe žive dvojezično. Dakle, država je dovoljno fleksibilna da prepozna posebnosti, bez ugrožavanja cjeline. Kanada je ogledalo svijeta u kojem svaka kultura vidi svoje lice, ali svi stoje pred istim ogledalom.

Pouke za Bosnu i Hercegovinu:

- različitosti se ne smiju promatrati kao prijetnja jer država može biti jaka kada svi ostanu svoji, ali u zajedničkom okviru;
- obrazovanje je stub zajedništva, jer ako djeca uče zajedno i na više jezika, zidovi postaju prozori;
- Sarajevo može biti "bosanski Toronto", odnosno grad u kojem je normalno čuti više jezika u istoj ulici, Mostar je metafora za multikulturalizam, a Banja Luka može otvarati prostore za sve.

4.5. Pouke za Bosnu i Hercegovinu: šta primijeniti, a šta izbjeći?

Bosna i Hercegovina je zemlja na raskršću svjetova. Zato pouke iz svijeta nisu "tuđa mudrost", nego ogledala u kojima Bosna i Hercegovina prepoznaje vlastito lice. Belgija, Švicarska, Sjeverna Irska, Južna Afrika i Kanada nisu daleke priče, nego knjige iz kojih se može čitati kako se preživljavaju krize, gradi mir i kako se različitosti pretvaraju u snagu. Ali iz tih knjiga treba umjeti čitati, jer ne može se sve prenijeti, a preneseno se mora prilagoditi bosanskom duhu.

Prva lekcija (Belgija/Švicarska): složene države opstaju samo ako vlast nije oruđe dominacije, nego balans. U Belgiji Flamanci i Valonci, u Švicarskoj Nijemci, Francuzi, Italijani i Retoromani našli su načine da dijele moć. Bosna i Hercegovina mora učiti da nijedan narod ne može imati sve, ali da svi mogu imati dovoljno. Kada politika postane ravnoteža, a ne stalna borba za prevlast, različitosti prestaju biti prijetnja. Balans ne znači statiku, nego dinamičku stabilnost, odnosno stalno podešavanje instrumenta da bi muzika zajedničkog života bila čujna.

Druga lekcija (Sjeverna Irska): mir nije prestanak rata, nego stalni sporazum. Good Friday Agreement pokazuje da kompromis ne znači izdaju, nego hrabrost da se živi zajedno. U Bosni i Hercegovini se sporazum često doživljava kao poraz, jer istina je da je samo dogovor snaga. Kao što su Irci i Britanci priznali da niko ne može nestati, tako i narodi u Bosni i Hercegovini moraju jedni drugima priznati puno pravo na postojanje, bez iluzija o konačnoj pobjedi. Mir je vrt s dvije kapije koji se dugo otvarao, ali sada ga treba zalijevati pravilima i povjerenjem.

Treća lekcija (Južna Afrika): bez istine nema pomirenja. Mandela i Tutu pokazali su da zločini ne smiju biti prekriveni šutnjom. Bosna i Hercegovina mora izvući pouku da negiranje genocida i umanjivanje zločina nisu put ka budućnosti, nego nastavak rata drugim sredstvima. Samo istina, koliko god bolna, oslobađa. Pomirenje je duga cesta, jer ne vodi preko zaborava, nego preko sjećanja koje je odabralo pravdu.

Četvrta lekcija (Kanada): različitosti su blago. Kanada je pokazala da se ljudi mogu osjećati i kao Kanađani i kao Francuzi, Kinezi ili Somalijci, a da to ne slabi državu. Bosna i Hercegovina treba znati da biti Bošnjak, Srbin, Hrvat ili Jevrej ne znači isključiti se iz zajedničkog identiteta. Zajednička država je jaka kada svi ostanu svoji i zajedno Bosanci i Hercegovci. Obrazovanje i jezik nisu rovovi, nego mostovi, a kurikulumi mogu naučiti djecu da različitosti nisu sumnja, nego resurs.

Šta izbjeći:

- da se podjele pretvore u trajne zidove (Belfastove "linije mira" kao upozorenje);
- da ravnoteža postane blokada (belgijski zastoji kao rizik, ne kao cilj);
- da istina ostane polovična (u Južnoj Africi mnoge porodice još traže pravdu, odnosno opomena da ni amnestija bez potpunog priznanja ne liječi sve);
- da multikulturalizam ostane parola bez stvarne jednakosti u praksi (kanadska lekcija traži stalna ulaganja u inkluziju, ne samo deklaracije).

Najveća pouka: nijedna zemlja ne može preuzeti tuđi recept kao gotov model. Bosna i Hercegovina mora izgraditi svoj. Iskustva svijeta pokazuju da ništa nije nemoguće, jer ako su Belgija i Švicarska opstale uprkos složenosti, ako su Irci i Britanci našli mir nakon stoljeća sukoba, ako su Južnoafrikanci srušili apartheid bez osvete, te ako je Kanada pretvorila različitosti u snagu onda i Bosna i Hercegovina može. Stoga, pouke iz svijeta nisu samo vodič, nego i ogledalo. One Bosni i Hercegovini govore: "Tvoje rane nisu neizlječive, tvoja složenost nije prokletstvo i tvoje različitosti nisu prijetnja." A govore i drugo: "Mir nije dar, nego stalna odluka; pravda nije rezultat, nego proces, jedinstvo nije kraj, nego svakodnevni početak." Stoga, kada građani Bosne i Hercegovine to prihvate, iskustva drugih prestaće biti tuđe priče, postaće vlastita budućnost.

V BOSNA I HERCEGOVINA DANAS

5.1. Ustavna arhitektura Dejtona: realnost i ograničenja

Kada su u zimu 1995. godine svjetski državnici, generali i pregovarači sletjeli u američku vojnu bazu Wright-Patterson, oni nisu došli da pišu ustav iz uvjerenja, nego su došli da zaustave krv. Za stolovima gdje se odlučivalo o Bosni i Hercegovini sjedili su oni koji su se još jučer gledali preko nišana. Nije bilo pjesnika ni učitelja, nije bilo ustavotvorne skupštine naroda, nego samo glasovi sile, diplomacije i iscrpljenosti. Zato je Ustav Bosne i Hercegovini, koji je nastao kao Aneks IV Dejtonskog mirovnog sporazuma, od početka nosio obilježje primirja, a ne vizije. On nije rođen u procesu unutrašnje zrelosti, nego kao okvir koji je morao zaustaviti rat. Njegova svrha bila je da spriječi daljnju smrt, a ne da oblikuje budućnost. Dejton je ucrtavan mapama na kojima su linije fronta postale entitetske granice. Tako je nastala Federacija Bosne i Hercegovine, podijeljena na deset kantona, te Republika Srpska, jedinstveno centralizirana. Distrikt Brčko, kasnije dodan posebnim arbitražnim postupkom, postao je simbol kompromisa, odnosno područje koje niko nije mogao u potpunosti prisvojiti, pa je ostalo pod zajedničkim ključem. Ono što je nastalo kao geografska podjela danas se čita kao politička struktura. Entiteti su postali svojevrsne "države u državi". Federacija, sa svojom složenošću, često je ličila na ogledalo Bosne i Hercegovine u malom, gdje su Bošnjaci i Hrvati u stalnom pregovoru, kantoni kao autonomni otoci, stalna pitanja

jezika, škola, simbola. Republika Srpska, pak, postala je okvir u kojem se razvijala politika odvajanja, stalnog podsjećanja da je "entitet važniji od države". Na državnom nivou, Dejton je predvidio institucije kao što su tročlano Predsjedništvo, dvodomni Parlament, Vijeće ministara, Ustavni sud. Ali svaki od tih organa zamišljen je tako da zavisi od etničkog ključa. Predsjedništvo ima po jednog Bošnjaka, Srbina i Hrvata, Dom naroda odlučuje po "vitalnom interesu", a entitetsko glasanje u Parlamentarnoj skupštini omogućava da pet poslanika iz jednog entiteta blokira cijelu državu. To je konstrukcija u kojoj je svaki ključ i alat i oružje. Umjesto da se koristi za zaštitu jednakosti, često se koristi za blokadu. Tako država postoji, ali je sputana, kao da je neko podigao kuću sa čvrstim zidovima, ali u hodnicima postavio desetine brava, tako da se rijetko koja vrata otvore do kraja. Posebnost Dejtonskog sistema je i institucija visokog predstavnika međunarodne zajednice (OHR), zamišljenog da nadgleda provedbu mira. Tokom godina, taj predstavnik donosio je ključne odluke, od smjena političara, nametanja zakona, do tumačenja Ustava. Njegova moć, poznata kao "bonska ovlaštenja", bila je neophodna u trenucima kada domaća politika nije mogla postići dogovor. Ali taj tutorijalni sistem je istovremeno i znak nezrelosti. Država koja ne može donositi vlastite odluke bez intervencije izvana ostaje zemlja pod nadzorom, a ne suveren subjekt. To je još jedna granica koju Bosna i Hercegovina mora preći, odnosno da preraste u državu koja sama kroji svoju budućnost. Dejtonski okvir, zamišljen da štiti narode, često je postajao instrument njihove zarobljenosti. Kada je trebalo provesti reformu policije, Republika Srpska se pozvala na entitetske nadležnosti i spriječila jedinstvenu strukturu. Kada je trebalo provesti presudu Sejdić-Finci, političari su se pozivali na "vitalni interes", pa je diskriminacija ostala. Kada je trebalo provesti reforme za približavanje Evropskoj uniji, svaka strana je čekala da druga popusti, a zemlja je ostajala na mjestu. U praksi, to znači da su građani Bosne i Hercegovine, ma kojeg naroda bili, često taoci ustavnih blokada. Na čekanju su zakoni o obrazovanju, o zdravstvu, o infrastrukturi, kao i reforme koje bi otvorile put ka Evropskoj uniji. Možda najdublja rana Dejtonskog ustava leži u diskriminaciji građana koji ne pripadaju konstitutivnim narodima. Evropski sud za ljudska prava u presudama Sejdić-Finci, Zornić, Pilav i drugima jasno je rekao: Bosna mora omogućiti da svaki građanin, bez obzira na

nacionalnost, ima pravo biti biran u sve institucije. Ali ustav i dalje stoji, pa tako su Jevreji, Romi, pa i svi oni koji se žele izjašnjavati jednostavno kao Bosanci i Hercegovci, građani drugog reda, što nije samo pravni, nego i moralni teret. Dejtonski sporazum je Bosni i Hercegovini donio mir, ali nije donio pravedan sistem. On je temelj koji je izdržao potres, ali nije kuća u kojoj se može živjeti dostojanstveno. Njegova vrijednost je neupitna, jer bez njega možda danas ne bi bilo Bosne i Hercegovine, ali njegova ograničenja su očigledna, jer sa njim Bosna i Hercegovina teško ide naprijed. Zato Bosna i Hercegovina danas mora gledati na Dejton ne kao na sveto pismo, nego kao na polaznu tačku. On se ne smije rušiti, jer rušenje temelja može donijeti novi potres, ali se mora nadograditi, dograditi i proširiti. To je zadatak budućnosti, da pretvore ustav koji je bio dokument mira u ustav koji postaje dokument vizije. Stoga možemo reći da je Dejton poput mosta podignutog u žurbi, da bi ljudi prešli s jedne obale rata na drugu obalu mira. Taj most je izdržao vodu i teret, ali daske su istrunule, ograde klimave, a rijeka pod njim i dalje nemirna. Bosna i Hercegovina stoji na tom mostu. Ako pokaže mudrost i obnovi ga, proći će na drugu obalu, ali ako ostane na sredini, strah i blokade će je držati zarobljenom između prošlosti i budućnosti. Mir je dar koji je Dejton donio, ali dar vrijedi samo ako se pretvori u život, u pravdu, te u slobodu, jer u suprotnom, on ostaje samo privremena milost u zemlji koja zaslužuje trajni poredak. Dejton je, dakle, bio nužna stanica, ali ne i krajnja destinacija. Da bismo iz primirja prešli u poredak, mora se odgovoriti na pitanje ko nosi najveći dio odgovornosti da zajedničku kuću čini prohodnom. Od toga kako većina razumije sebe zavisi kako će se manjine osjećati i obrnuto.

5.2. Bošnjaci kao većina: odgovornost, a ne privilegija

Biti većina u Bosni i Hercegovini uvijek je bilo teret teži od kamena. U drugim državama brojčana nadmoć često znači sigurnost jer vlast koja se oslanja na većinu glasova smatra se stabilnom, a društvo koje ima dominantan narod misli da ima čvrst oslonac. U Bosni i Hercegovini, međutim, većina nikada nije bila jednostavna prednost, nego kušnja. U zemlji u kojoj se vijekovima prepliću narodi i vjere, većina može biti most, ali isto

tako i provalija. Bošnjaci su danas brojčano najrasprostranjeniji narod u Bosni i Hercegovini, ali taj broj, sam po sebi, ne donosi lagodnost niti sigurnost. Naprotiv, on donosi odgovornost. Kao što u porodici najstarije dijete nosi teret da čuva mlađu braću i sestre, tako i Bošnjaci nose obavezu da svojim postupcima pokažu da Bosna i Hercegovina nije kuća jednoga, nego dom svih. Ako su Srbi i Hrvati stubovi, ako su Jevreji i Romi dragocjeni ornamenti, onda su Bošnjaci krov te kuće, krov koji ne smije propustiti ni kišu ni snijeg, ma koliko oluja bila teška. Historija pokazuje da Bošnjaci nisu nikada uživali u lakoći broja. Tokom Osmanskog carstva činili su jezgro muslimanskog stanovništva, ali taj identitet bio je vezan za vjeru, a ne za naciju u današnjem smislu. Islam je bio okosnica, ali ne i privilegija. Dok su nosili bajrak carstva, morali su živjeti rame uz rame sa pravoslavnim i katoličkim komšijama, dijeliti sokake i čaršije, trgovati, ženiti se i kumovati. Svaki trenutak kada su tu većinu doživljavali kao prostor odgovornosti donosio je stabilnost, a svaki trenutak kada su pokušavali pretvoriti broj u silu izazivao je nemire i pobune. U austrougarskom razdoblju Bošnjaci su odjednom postali manjina u vlastitoj većini jer dok su činili najveći narod, carska administracija je favorizirala modernizaciju koja ih je često stavljala u defanzivan položaj. Tada su naučili da većina ne znači gospodstvo, nego stalnu borbu da se očuva identitet. U socijalističkoj Jugoslaviji Bošnjaci su opet doživjeli dvostruku kušnju. S jedne strane, u fabrikama poput Energoinvesta, Šipada, UNIS-a, Krajine ili RMK Zenica radili su rame uz rame sa Srbima i Hrvatima. Njihova brojčana snaga bila je vidljiva u svakodnevnom životu, na linijama proizvodnje, na poljima, u školama i kasarnama. Međutim politički, godinama nisu bili priznati kao narod, nego su se morali boriti da im se vrati ime, pa su tek 1968. godine priznati kao Muslimani, a 1993. kao Bošnjaci. To iskustvo pokazuje da broj bez političkog priznanja nije snaga, nego prazna statistika. U ratu devedesetih Bošnjaci su ponijeli najveći teret odbrane zemlje. Genocid u Srebrenici, logori, opsade, protjerivanja, sve to svjedoči da je većina tada značila i najveću žrtvu. Ali čak i tada, najveća snaga Bošnjaka nije bila u oružju, nego u trenucima kada su znali pružiti ruku drugom. Kada su u opkoljenom Sarajevu hranu dijelili i sa onima koji nisu bili njihove vjere. Kada su Krajišnici iz Bihaća i Bužima stali u red s onima koji su došli iz drugih krajeva, ne pitajući za ime ni prezime. Danas, u

vremenu mira, Bošnjaci su opet pred iskušenjem. Njihova brojčana snaga često se koristi kao argument u političkim prepucavanjima. Jedni tvrde da time žele da dominiraju, drugi ih optužuju da žele unitarnu državu. Istina je, međutim, mnogo dublja jer Bošnjaci, kao većina, imaju zadatak da pokažu da Bosna i Hercegovina nije ni unitarna ni podijeljena, nego zajednička. Njihova uloga nije da vladaju, nego da omogućavaju da svi vladaju sobom i svojim sudbinama u zajedničkom okviru. U parlamentima i općinama, svaki bošnjački predstavnik mora biti svjestan da njegovo "da" ili "ne" ne vrijedi samo za njegove sunarodnjake, nego i za komšiju Srbina, Hrvata ili Roma. Većina u Bosni nije mehanički zbroj, nego moralna odgovornost. Ako Bošnjaci zaključe vrata dijaloga, Bosna i Hercegovina će ostati bez zraka. Ako otvore ta vrata, Bosna i Hercegovina će disati, makar bilo teško. U zemlji kao što je Bosna i Hercegovina, biti većina znači živjeti s neprestanim podsjetnikom da brojčana snaga ne garantuje opstanak. Historija nas uči da su carstva propadala iako su imala armije koje su brojile stotine hiljada vojnika, dok su mali narodi opstajali zahvaljujući mudrosti i osjećaju mjere. Bošnjaci su, možda više nego ijedan drugi narod na Balkanu, iskusili krhkost brojčanih razmjera. Bili su većina i kada im ime nije bilo priznato, kada su ih zvanične knjige nazivale drugačije, ili kada su ih pokušavali pretvoriti u "ostatke". Naučili su da većina bez svijesti o sebi može postati manjina u sopstvenoj kući. To iskustvo mora biti njihova škola. Danas, kada im niko ne osporava ime, ali im mnogi osporavaju pravo da Bosnu i Hercegovinu smatraju svojom državom u punom smislu, brojke više nisu dovoljne. Većina se mora dokazivati kroz pravednost, strpljenje i sposobnost da bude oslonac drugima, a ne samo sebi.

Dio odgovornosti leži i u dijaspori. Danas više od dva miliona Bošnjaka živi van Bosne, u Njemačkoj, Švedskoj, Austriji, Americi i Australiji. Oni šalju doznake, vraćaju se na godišnje odmore, ulažu u kuće i male biznise. Ali oni nose i nešto dublje, a to je da iskustvo života u državama gdje se većina shvata kao servis, a ne kao privilegija. Ako to iskustvo prenesu u Bosnu i Hercegovinu, većina u zemlji će dobiti novu dimenziju, dimenziju modernog građanstva koje se ne boji razlike, nego je koristi kao prednost. Biti većina znači imati moć da odlučiš, ali prava vrijednost leži u tome da znaš kada tu moć ne trebaš upotrijebiti. Bošnjaci su danas na raskršću, ili

će svoju većinu pretvoriti u snagu za zajednički život, ili će dopustiti da ih povuče iskušenje broja i sile, što Bosnu može ponovo odvesti u sukobe. Kao što rijeka Una zna da njen tok ne pripada samo Krajišnicima, nego svima koji s njenih obala piju vodu, tako i bošnjačka većina mora shvatiti da broj nije vlasništvo, nego povjerenje. Povjerenje da čuvaju zemlju, da ne dopuste da iko bude isključen, da Bosna i Hercegovina ostane kuća u kojoj se svi osjećaju svojim. U tome leži najveća odgovornost, da većina ne bude uzdignuta ruka, nego otvorena šaka, da ne bude znak sile, nego znak dobrodošlice. Ako Bošnjaci uspiju u tome, onda će Bosna i Hercegovina imati budućnost, ako ne, brojčana prednost će postati vlastita zamka.

U političkom životu Bosne i Hercegovine, svaka odluka Bošnjaka promatra se pod povećalom. Kada zatraže jaču centralnu državu, optužuju ih da žele unitarizam. Kada popuste, optužuju ih da su slabi. U toj klopci, najveća opasnost nije ono što kažu drugi, nego ono što mogu povjerovati sami sebi. Ako povjeruju da su moćni samo zato što su najbrojniji, upast će u zamku vlastite sjene. Brojčana većina može biti poput jake lampe, svijetli, ali i baca tamnu sjenu, a ona lako proguta onoga ko ne pazi. Mudrost nalaže da se politička moć koristi kao vaga, a ne kao malj. Da se mjeri i balansira, a ne udara i razbija. To znači da bošnjački politički korpus mora biti dvostruko pažljiviji, odnosno da vodi računa o sopstvenim interesima, ali i da nikada ne zatvori prostor Srbima, Hrvatima i drugima da osjete Bosnu i Hercegovinu svojom. Samo tako se većina pretvara u odgovornost. Broj nije jedina dimenzija. Bošnjaci danas nose i kulturnu većinu, njihova tradicija, pjesme, običaji, gradovi i simbole mnogi doživljavaju kao ogledalo Bosne i Hercegovin, ali ta slika ne smije postati monopol. Ako se Bosna i Hercegovina u svijetu pokaže samo kao islamska ili samo kao bošnjačka, onda će izgubiti ono što je suština njenog postojanja, a to je šarolikost. Bošnjaci moraju njegovati vlastitu tradiciju, ali na način da se u njoj mogu ogledati i drugi, da se u zvuku sevdalinke prepoznaju i oni koji nisu odrasli pod minaretom, nego pod zvonikom ili krstom, da mostovi koje Bošnjaci grade ne budu samo njihovi, nego svičiji, te da se jezgro bosanske kulture ne doživljava kao zatvoren krug, nego kao ognjište oko kojeg svi mogu sjesti. Moralna većina je još zahtjevnija. Ona se ne vidi u statistici, nego u svakodnevici. To znači da Bošnjak kao većina

ima obavezu prvi pozdraviti komšiju, prvi zaustaviti mržnju, prvi ponuditi ruku kada dođe do nesporazuma. To nije slabost, nego snaga, jer većina koja se zatvara u sebe gubi smisao postojanja.

Jedna od najvećih odgovornosti Bošnjaka danas jeste obrazovanje. Djeca koja rastu u bošnjačkoj većini nose u sebi i obavezu da uče o drugima, da poznaju tuđu vjeru, jezik i običaje. Ako budu odgajana da gledaju samo sebe, izgubit će ono što je Bosnu i Hercegovinu uvijek činilo posebnom, a to je otvorenost. Bošnjačka inteligencija, univerziteti, akademije i vjerske institucije moraju biti mjesta gdje se gradi identitet većine, ali identitet koji u sebi ima prostor i za manjine. Ako se zatvore, postat će tvrđave, a tvrđave ne traju dugo, u njima se guši i sopstveni dah. Ako se otvore, postat će mostovi, a mostovi traju dok ima rijeke, a rijeka u Bosni i Hercegovini nikada neće nestati. Iskustvo dijaspore već sam spomenuo, ali vrijedi ga još dublje povezati. Bošnjaci u Njemačkoj, Švedskoj, Americi naučili su šta znači biti manjina u zemlji koja funkcioniše. Oni znaju da se u tim državama većina ne dokazuje silom, nego servisom građana. Ako to iskustvo prenesu u Bosnu i Hercegovinu, moći će pokazati da većina nije privilegija, nego najveći servis. Dijasporu treba vidjeti kao ogledalo budućnosti jer tamo gdje se većina ne osjeća ugroženo ako ostavlja prostor drugima, nego upravo kroz to postaje jača. Na kraju, većina Bošnjaka nije samo brojčana, nego i simbolička. Oni su narod koji je najviše vezan za samu ideju Bosne i Hercegovine. Ako oni pogriješe, Bosna i Hercegovina će posrnuti, ako oni zatvore vrata, Bosna i Hercegovina će se ugušiti, ako oni podignu zid, Bosna i Hercegovina će postati tamnica, ali ako oni otvore prozor, u Bosnu i Hercegovinu će ući svjetlost za sve. U tome je suština jer većina nije nagrada, već amanet, to nije kruna, već ključevi kuće, a ključevi se ne *ostavljaju u džepu jednog čovjeka, nego vise na ekseru na koji svako iz kuće može dohvatiti, da bi se po potrebi otključalo, a ne zaključalo.*

Dejtonski sporazum je Bošnjacima donio dvostruko breme. S jedne strane, oni su se našli kao narod koji je najviše stradao, koji je pretrpio genocid, opsade, masovna ubistva i logore. To ih je, po prirodi stvari, učinilo moralnom većinom, glasom koji svijet mora slušati jer dolazi iz usta žrtve. S druge strane, brojčana većina Bošnjaka u zemlji donijela im je i političku

prednost, ali prednost koja je u Dejtonskom ustavu stalno ograničena. Ono što je moglo biti oslonac, pretvorilo se u kušnju. Bošnjaci su često mislili da im brojčana većina daje pravo da nameću tempo, ali Dejton im je pokazao da broj bez dogovora ne znači ništa. Svaki pokušaj da se sila broja pretvori u silu odluke nailazio je na zid etničkih mehanizama, entitetskih glasova, kantonalnih veto-mogućnosti. Većina je, tako, postala stalni podsjetnik da se Bosna i Hercegovina može graditi samo dogovorom, a ne samo aritmetikom. Stoga, nije dovoljno reći da Bošnjaci nose odgovornost, treba i priznati njihove greške. Nekada su bošnjačke elite zaboravljale da većina ne smije biti arogantna. Bilo je trenutaka kada su političke odluke izgledale kao da se vodi računa samo o jednom narodu, a ne o cijeloj Bosni i Hercegovini. To je hranilo strahove drugih i učvršćivalo njihove sumnje. S druge strane, bilo je i suprotnih grešaka, tačnije prevelike popustljivosti, odsustva jasne vizije i povlačenja pred ucjenama. To je izazivalo frustracije kod vlastitog naroda, koji je osjećao da većina nije u stanju da bude ono što treba oslonac. Između ove dvije krajnosti, sile i popuštanja, krije se put mudrosti. Bošnjaci moraju naučiti hodati tom uskom stazom, jer jedino ona vodi naprijed. Danas se pred Bošnjacima nalaze tri iskušenja.

Prvo iskušenje je političko: da li će većina služiti kao instrument za jačanje države ili kao sredstvo za dnevne partijske borbe. Ako broj postane alat za lične interese, većina će izgubiti smisao i pretvoriti se u slabost.

Drugo iskušenje je društveno: da li će Bošnjaci većinu koristiti da otvore prostor drugima, ili da zatvore Bosnu i Hercegovinu u okvir samo jednog naroda. Ako budu gradili institucije koje uključuju sve, većina će postati snaga zajedništva, ali ako to propuste, Bosna i Hercegovina će ostati zemlja nepovjerenja.

Treće iskušenje je moralno: da li će većina imati hrabrosti da oprosti, ali ne i da zaboravi. Da li će moći živjeti sjećanje na genocid i zločine, a da to sjećanje ne pretvore u mržnju prema svakome ko pripada drugom narodu. Ako to uspiju, većina će biti izvor pomirenja. Ako ne uspiju, većina će postati začetak novih podjela.

Prava snaga većine ne vidi se na izborima, nego u svakodnevici. Ona se mjeri time da li se komšija druge vjere osjeća sigurnim kada prolazi ulicom, da li se dijete druge nacije osjeća prihvaćenim u školi, te da li radnik u fabrici zna da ga neće sudbina odrediti prema imenu, nego prema radu. Bošnjaci kao većina imaju priliku da postanu narod koji ne samo da čuva Bosnu i Hercegovinu, nego da pokaže svijetu kako se od različitosti gradi snaga. Njihova budućnost zavisi od toga da li će moći spojiti vjeru, tradiciju, historiju i modernost u jednu novu filozofiju zajedničkog života. Većina ne smije biti zidine, većina mora biti prozor. Ne smije biti ruka koja isključuje, već dlan koji poziva. To je težak put, ali je jedini put koji vodi ka Bosni i Hercegovini koja može opstati. *Ovaj pogled na većinu kao odgovornost prirodno nas vodi ka sljedećem poglavlju u kojem će se govoriti o partnerstvu sa Srbima i Hrvatima, o mjestu "ostalih" i o tome kako evropski okvir i dijaspora mogu pomoći da se moralni amanet pretvori u politički poredak. Ali prije svega, ono što je ovdje postavljeno kao princip, jer da se broj pretvara u brigu, a ne u silu, što predstavlja temelj bez kojeg nijedan kasniji dogovor neće trajati.*

5.3. Srbi i Hrvati danas: izazovi i prilike za partnerstvo

Bosna i Hercegovina ne može se zamisliti bez Srba i Hrvata. Oni nisu samo narodi koji žive unutar njezinih granica, nego su njene kosti i krvotok, graditelji gradova, čuvari jezika i svjedoci prošlih stoljeća. Ali danas, u vremenu poslije Dejtona, oni su i narodi između dva zova, jednog koji ih vuče prema Srbiji i Hrvatskoj, te drugog koji ih poziva da ostanu dio Bosne i Hercegovine. Ova dvostruka gravitacija nije puka politička fraza, nego je to svakodnevna psihologija pripadanja, raspeta između rodoslovlja i adrese, između nacionalnih sjećanja i bosanske stvarnosti. Upravo zato partnerstvo ne može biti jednokratni dogovor elita, nego proces koji se uči u školi, potvrđuje na tržištu rada i prepoznaje u jeziku kojim govorimo jedni o drugima.

Srbi u Bosni i Hercegovini nose složeno naslijeđe. Njihovo pamćenje često se vraća na Nemanjiće, na Pećku patrijaršiju, na gusle i pjesme koje Bosnu i Hercegovinu vide kao krajinu u kojoj se čuva srpski identitet. Ali

isto tako, oni nose i sjećanja na Bosnu i Hercegovinu kao svoj dom, od manastira Tvrdoša u Trebinju, preko Sarajeva sa Sabornoj crkvom, do Banje Luke i Višegrada. Devedesete godine donijele su im iskušenje koje je obilježilo generacije, kroz politike koje su koristile strah i nesigurnost i koje su nudile iluziju o razdvajanju kao spasu. Rat je ostavio ožiljke i kod njih, i kod njihovih komšija. Ali danas, Srbi u Bosni i Hercegovini stoje pred pitanjem: hoće li u njoj ostati samo politička činjenica, ili će biti aktivni sugrađani, graditelji i partneri? U Banjaluci, na Vrbasu, Srbi su pokazali da znaju čuvati grad i podizati ga nakon razaranja. U Višegradu, njihova baština i most Mehmed-paše Sokolovića podsjećaju da su njihovi preci jednako utkali svoje ime u lice Bosne i Hercegovine. Izazov je danas da ta baština ne bude okrenuta samo unazad, nego i unaprijed, odnosno da Srbi u Bosni i Hercegovini vide sebe kao one koji zajedno sa Bošnjacima i Hrvatima mogu čuvati ovu zemlju, a ne samo pregovarati o njenim granicama. Da bi se to dogodilo, potrebno je manje deklaracija, a više konkretnih, vidljivih, lokalnih partnerstava poput zajedničkih industrijskih parkova uz Vrbas i Bosnu, zajedničkih turističkih ruta od Trebinja do Foče i Goražda, zajedničkih kulturnih kalendara u kojem se slavi i Sveti Sava i 25. novembar, te Dan državnosti i Vidovdan, bez takmičenja čiji je datum "važniji", već s idejom da je zajedničko pamćenje šire od jedne povorke.

Hrvati u Bosni i Hercegovini stoljećima su bili most prema Zapadu, od srednjovjekovnih vremena, kada su bosanski kraljevi imali bliske veze sa Dubrovnikom i dalmatinskim gradovima, pa sve do Austro-Ugarske kada su katoličke župe bile jezgro obrazovanja. Hrvati su oduvijek u Bosni i Hercegovini unosili duh Mediterana, ali i snagu planinskih sela. Mostar, sa svojom katedralom i gimnazijom, bio je jedno od njihovih središta, baš kao i Kreševo, Kiseljak, Vitez i Posavina. Njihovo kulturno nasljeđe utkano je u arhitekturu, jezik i običaje cijele zemlje. Ali, kao i Srbi, i oni su u posljednjem ratu povukli prema Zagrebu, tražeći sigurnost u vanjskom osloncu. Danas, pitanje koje stoji pred njima glasi: mogu li Hrvati u Bosni i Hercegovini ponovo osjetiti da je ovo njihova domovina, a ne samo "druga država"? Uloga Hrvata može biti od presudne važnosti. Njihova povezanost s Evropskom unijom preko Hrvatske može biti kanal kroz koji Bosna i Hercegovina jača svoj evropski put. Njihova tradicija zajedništva u

manjim zajednicama, od hercegovačkih sela do posavskih gradova, može biti model kako se gradi povjerenje. Ali isto tako, njihova odgovornost je da ne koriste položaj manjine kao stalni izvor ucjena, nego kao priliku da pokažu kako manjina može biti faktor stabilnosti, a ne nestabilnosti. U praksi, to znači ulaganja u mješovite zanatske škole u Mostaru, financiranje zajedničkih inkubatora u Lašvanskoj dolini, i kulturne programe "dvostruke adrese", odnosno festivale na kojima se jednako promovišu franjevačka baština i sevdah, klapski napjevi i guslarska tradicija, bez potrebe da jedna ukida drugu. Tamo gdje su zajednički projekti, tamo je i zajednička navika da se o budućnosti razgovara bez megafona.

Bosna i Hercegovina ne može opstati ako svaki narod gleda samo preko granice. Ako Srbi vide sebe samo u Srbiji, a Hrvati samo u Hrvatskoj, Bosna i Hercegovina će postati prostor bez duše, zemlja u kojoj se živi, ali se ne pripada. Ali ako Srbi i Hrvati prihvate da je Bosna i Hercegovina njihov dom jednako kao i Bošnjacima, onda će svi zajedno imati snagu da je sačuvaju. Partnerstvo među narodima nije luksuz, nego nužnost. Ono se gradi kroz male korake, zajedničke škole koje uče djecu da komšija nije stranac, fabrike u kojima radnici dijele i teret i dobit, kulturne projekte u kojima pjesnici, glumci i muzičari govore jezikom koji razumiju svi. Partnerstvo se rađa i u politici, ali samo ako političari shvate da nijedna pobjeda ne vrijedi ako se poslije nje država raspada. Drugim riječima, partnerstvo se prelijeva iz učionice u vijećnicu, iz vijećnice u javnu kuhinju, iz javne kuhinje u pozorište, jer ono je mreža malih mostova koji zajedno nose težinu jednog velikog prijelaza. Srbi i Hrvati u Bosni i Hercegovini danas imaju priliku da pokažu ono što je stoljećima bila snaga ove zemlje i da različitost ne mora biti prijetnja, nego bogatstvo. Srpska pravoslavna tradicija, hrvatska katolička baština i bošnjačka islamska duhovnost zajedno stvaraju mozaik kakav nema nijedna druga zemlja na Balkanu. Ako taj mozaik bude viđen kao prednost, Bosna i Hercgovina će biti snažna, ali ako bude viđen kao problem, Bosna i Hercegovina će biti stalno na rubu raspada. U tome je prilika da se Srbi, Hrvati i Bošnjaci prepoznaju kao narodi koji ne moraju birati između prošlosti i budućnosti, između komšije i rođaka, nego mogu biti ono što su oduvijek bili, stanovnici iste zemlje, povezani rijekama, planinama i mostovima, sa sjećanjima

koja bole, ali i sa nadom koja liječi. Ovu nadu valja tehnički opremiti: međuentitetske radne grupe za infrastrukturu koje vode zajedničke javne nabavke, međukantonalne komisije za obrazovne kurikulume koje uvode zajedničke lekcije o ZAVNOBiH-u i antifašističkoj borbi, fondove za mješovite startupe u kojima sudjeluju lokalne vlasti, dijaspora i EU programi. Nada postaje politika tek kad dobije rokove, budžet i odgovorne ljude.

Bosna i Hercegovina u prošlosti nije opstajala samo zahvaljujući Bošnjacima. Opstajala je i zato što su Srbi i Hrvati, uprkos nesuglasicama, u ključnim trenucima znali da budu dio zajedničke sudbine. To svjedoči ZAVNOBiH, zemaljsko antifašističko vijeće narodne Bosne i Hercegovine, koje je 1943. godine u Mrkonjić Gradu proglasilo da Bosna i Hercegovina nije ni srpska, ni hrvatska, ni muslimanska, nego i srpska, i hrvatska, i muslimanska. U tom trenutku, dok je rat bjesnio, predstavnici sva tri naroda odlučili su da Bosna i Hercegovina mora biti zajednička kuća. I u Drugom svjetskom ratu, partizanske jedinice u Bosni nisu bile jednonacionalne. U Bihaću, u Jajcu, u Foči, Srbi i Hrvati su se borili rame uz rame sa Bošnjacima, protiv fašizma koji je prijetio da izbriše sve narode. To iskustvo pokazuje da partnerstvo nije teorija, nego je ono bilo živa praksa, ispisana u krvi i žrtvi. U socijalističkoj Bosni, partnerstvo se ogledalo u fabrikama, rudnicima i radnim akcijama. Energoinvest u Sarajevu, UNIS u Vogošći, Čelik u Zenici i Aluminij u Mostaru, u njima su radnici različitih nacija dijelili smjene i plate, zajedno gradili blokove, škole i ceste. Djeca su učila u istim školama, a mladi išli u vojske širom Jugoslavije. Razlike nisu nestale, ali su bile u drugom planu. To iskustvo zajedničkog rada i borbe ostaje kao podsjetnik da narodi Bosne i Hercegovine znaju biti partneri, i kada je najteže.

Pouka je jasna: tamo gdje se dijeli znoj, rjeđe se dijeli zemlja, jer zajedničke fabrike i brigade nekad su radile ono što danas mogu raditi zajednički hubovi i centri kompetencija. Danas, međutim, Bosna i Hercegovina živi u drugačijoj stvarnosti. Dejton je stvorio sistem u kojem su Srbi i Hrvati dobili snažne institucionalne poluge, entitete, kantone i domove naroda. To je s jedne strane mehanizam zaštite, a s druge strane i stalni izvor blokada. Srbi, okupljeni uglavnom u Republici Srpskoj, često razmišljaju više o

Beogradu nego o Sarajevu. Njihova politička elita nerijetko govori o "odbrani entiteta" kao da je to odbrana naroda. Time se održava distanca, a zajednički život se doživljava kao namet, a ne kao izbor. Hrvati, naročito u Hercegovini i Posavini, često gledaju prema Zagrebu. Njihove političke partije godinama traže "treći entitet" kao izraz straha da će nestati u Federaciji kojom dominiraju Bošnjaci. Taj strah se stalno hrani politikom koja više gleda na granicu s Hrvatskom nego na komšijsku avliju. Zato se partnerstvo mora utemeljiti na konkretnim garancijama sa jasno definisanim mehanizmima zaštite vitalnog interesa koji ne postaju blokada, rotirajućim predsjedavanjima u zajedničkim agencijama, proporcionalnosti u javnim preduzećima i regionalnim razvojnim projektima gdje je kriterij stvarna potreba, a ne nacionalni prefiks. Ovi izazovi nisu samo politički, nego su oni i kulturni, i obrazovni. Škole sa "dvije škole pod jednim krovom" postale su simbol podjela gdje djeca koja sjede u istoj zgradi, ali uče različite himne i različite verzije historije. To je rana koja polako truje budućnost. Lijek nije samo u ukidanju lošeg modela, nego u izgradnji boljeg, gdje je zajednički jezgro-kurikulum iz historije s modulima lokalnog naslijeđa, paralelna nastava jezika uz razmjenu nastavnika između kantona i entiteta, školski kampovi za mješovite razrede na Bjelašnici ili Kozari, gdje se gimnazijalci iz Mostara, Banje Luke, Tuzle i Livna uče projektnoj saradnji i zajedničkoj odgovornosti. Ipak, u toj stvarnosti postoje i prilike. Srbi i Hrvati u Bosni i Hercegovini, iako suočeni s dilemama pripadnosti, i dalje žive ovdje. Njihovi manastiri, crkve, sela, škole i udruženja nisu nestali. Oni i dalje kose travu na livadama, beru grožđe na hercegovačkom suncu, love ribu na Drini, rade u fabrikama u Sarajevu i Tuzli. Oni su tu, i tu će ostati. Prilika za partnerstvo leži u svakodnevnom životu. U Trebinju, Srbi i Bošnjaci zajedno sade vinograde. U Mostaru, Hrvati i Bošnjaci obnavljaju zajedničke ulice. U Jajcu, mladi iz svih naroda učestvuju u projektima kulturnog naslijeđa. To su mali, ali stvarni mostovi. Prilika leži i u dijaspori. Srbi i Hrvati iz Bosne i Hercegovine, koji su otišli u Njemačku, Austriju ili Kanadu, uče kako funkcionišu države u kojima različiti narodi žive zajedno. Kada se vrate, donose iskustva tolerancije, uređenih sistema i vladavine prava. Ako se ta iskustva ukorijene, Bosna i Hercegovina može dobiti novu energiju. Treba to sistematizirati kroz programe "Stipendija za povrat ideja" (6–12 mjeseci u lokalnoj upravi ili

školi), vaučere za zajedničke mikroprojekte sela i općina, te dijasporske investicijske fondove s poreskim olakšicama pod uslovom da projekti zapošljavaju mješovite timove.

Na kraju, izazov i prilika se stapaju u isto pitanje: hoće li Srbi i Hrvati u Bosni i Hercegovini prihvatiti da su istovremeno i dio šireg srpskog i hrvatskog naroda, ali i dio Bosne i Hercegovine koja je njihova kuća? Ako budu birali samo jedno, uvijek će se osjećati polovično, ali ako prihvate oboje, tek tada će biti potpuni. Bosna i Hercegovina ne traži od njih da se odreknu Srbije ili Hrvatske u svom srcu, ali traži da Bosnu i Hercegovinu u svom srcu ne vide kao stranu, jer, ako Bosna i Hercegovina ostane dom samo Bošnjacima, ona neće preživjeti. Međutim, ako postane dom i Srbima i Hrvatima, ona može biti čudo, zemlja u kojoj tri naroda, svaki sa svojom vjerom, himnom i tradicijom, žive zajedno, ne uprkos razlikama, nego zahvaljujući njima. To "čudo" nije metafizika, nego su to asfaltirane dionice između gradova, zajedničke sportske lige, interkulturalne stipendije, mješoviti horovi i rezervisane kvote za zajedničke historijske projekte, odnosno svakodnevica koja potvrđuje rečenice.

Na obalama Une, u Bosanskoj Krupi, Novom i Kostajnici, živjeli su vijekovima Srbi i Bošnjaci. Krajiška zemlja bila je tvrda, ali i darežljiva onome ko je znao obrađivati. Srbi su ovdje gradili crkve i manastire, ali i dijelili iste trgove i pijace sa svojim komšijama muslimanima. Rat je ostavio prazne kuće i iseljene porodice, ali još uvijek, na Unskim obalama, može se čuti zvono koje odzvanja zajedno s ezanom. To je slika Bosn i Hercegovine, dva glasa, svaki svoj, ali oba u isto vrijeme. Za Srbe u Krajini, partnerstvo ne znači samo politiku, ono znači zajedničku česmu, zajednički most i zajedničko groblje na brdu. Stoga, ako ta svakodnevica opstane, onda će i Bosna i Hercegovina opstati. Zato je važno zaštititi male stvari kroz obnovu seoskih vodovoda na koje su priključene obje mahale, zajedničko upravljanje šumama i rijekom Unom, te seoske zadruge u kojima se sir i med ne pitaju za nacionalnost proizvođača.

Hercegovina je dom pravoslavnih manastira poput Tvrdoša, Dobrićeva i Žitomislića. Oni su stoljećima bili čuvari vjere i kulture. Ali Hercegovina

je i zemlja u kojoj su Srbi i Hrvati dijelili iste ulice, iste bašte i iste vinograde. Danas, u Trebinju, pravoslavne crkve stoje tik uz katoličke, a rijeka Trebišnjica teče kao podsjetnik da voda ne bira kojem će narodu pripasti. Srbi Hercegovine imaju priliku da pokažu da njihovo prisustvo ne mora značiti udaljenost od Bosne, nego bogatstvo Bosne. Ako njihovi manastiri postanu otvoreni za svakoga ko traži mir, oni će biti most, a ne zid. Otvoreni manastir kao kulturni centar, otvorena župa kao galerija, medresa kao javna biblioteka, odnosno to su prostori susreta, a ne samo molitve. Svaki takav prostor poništi stotinu loših naslova.

Posavina je kraj koji je mnogo stradao. U Odžaku, Orašju i Bosanskom Brodu rat je ostavio duboke tragove. Mnogi Hrvati iz Posavine danas žive u Slavoniji, Zagrebu ili daleko u dijaspori. Ali njihova sjećanja i dalje vezuju za bosanske njive, za rijeku Savu, za mirise rakije i pšenice. Oni koji su ostali znaju da bez saradnje sa svojim komšijama Bošnjacima nema opstanka, jer zemlja je široka, ali ljudi su malobrojni. Svaka ruka koja pomaže vrijedi dvostruko. Ako Hrvati u Posavini i dalje budu vezivali svoju budućnost samo za Zagreb, izgubit će korijen, ali ako u Bosni i Hercegovini vide dom, makar i mali, oni će biti dragocjen stub te kuće. Zato je nužno obnavljati poljoprivredne zadruge preko entitetskih linija, zajedničke hladnjače i distributivne centre, te kofinansiranje saobraćajnih veza koje ne pitaju za identitet putnika.

Vitez, Kiseljak i Busovača su mjesta gdje su Hrvati stoljećima živjeli sa Bošnjacima. Mahale su bile podijeljene, ali život je bio zajednički. Išli su u iste škole, igrali iste igre, radili u istim fabrikama. Rat je te gradove učinio simbolima podjela, ali istovremeno i simbolima pomirenja. U Vitezu danas postoje škole koje pokušavaju da ponovo okupe djecu, da im pokažu da nije prirodno da se razdvajaju. Hrvati u srednjoj Bosni imaju posebno mjesto i baš oni mogu biti most između Hercegovine i Sarajeva, između Zagreba i Sarajeva, između sjećanja i budućnosti. Ako u tome uspiju, Bosna i Hercegovina će dobiti snagu na svom najosjetljivijem mjestu. Tu bi, kao pilot, vrijedilo uvesti "mješovite učeničke kompanije" i školske zadruge koje prodaju proizvode na zajedničkim sajmovima, s mentorima iz privrede različitih zajednica.

Nijedan narod u Bosni i Hercegovini ne može zaboraviti Sarajevo. Za Srbe, ono je bilo dom Sabornoj crkvi i srpskim kulturnim društvima. Za Hrvate, ono je bilo dom katedrali i franjevačkom samostanu. U Sarajevu su Srbi bili trgovci, profesori i umjetnici. Hrvati su davali svoje svećenike, pisce i muzičare. Bošnjaci su u njemu imali svoje džamije, svoje medrese, svoje avlije. Sarajevo je bilo ogledalo u kojem se svako mogao prepoznati. Opsada je to ogledalo razbila, ali krhotine još uvijek svijetle. Danas, kada Srbi i Hrvati u Sarajevu nisu brojni, njihova vrijednost nije u brojci, nego u simbolu. Njihovo postojanje znači da Sarajevo nije monolit, nego mozaik, a ako Sarajevo ostane mozaik, onda će i Bosna i Hercegovina imati nadu. Sarajevo, kao glavni grad, treba biti domaćin stalnog "Trga ZAVNOBiH-a", serije javnih događaja gdje se susreću zborovi, horovi, rock-bendovi, imami, svećenici i sveštenici, ili jednostavno rečeno da se navika susreta vrati s ulice u institucije.

Dakle za Bosnu i Hercegovinu možemo reći da je poput stare kuće na raskršću, sagrađene od kamena koji potječe iz različitih brda i planina. U toj kući svaki kamen ima svoju boju, svoju težinu, svoje mjesto. Ako se jedan kamen izvadi, cijela kuća gubi stabilnost, a ako se svi ostave, ali se ne povežu malterom povjerenja, kuća se polako osipa, kamen po kamen, dok ne postane ruševina. Srbi i Hrvati u Bosni i Hercegovini nisu samo narodi koji su slučajno ostali unutar njenih granica. Oni su, zajedno s Bošnjacima, dio njenog temelja. Njihove crkve i manastiri, njihove katedrale i župe, njihovi običaji i pjesme jednako su lice Bosne i Hercegovine kao i džamije i tekije. Bez njih, Bosna i Hercegovina bi bila osiromašena i sužena na samo jedan ton u orkestru. Međutim, njihova uloga danas nije jednostavna. Srbi često traže sigurnost u Beogradu, Hrvati u Zagrebu, a Bošnjaci u Sarajevu. I tako dok svako gleda preko ramena, tražeći zaštitu izvan Bosne i Hercegovine, Bosna i Hercegovina ostaje prazna sredina, zemlja u kojoj se živi, ali kojoj se ne pripada srcem. To je opasnost, jer ako narodi Bosne i Hercegovine prestanu vjerovati da je ona njihova zajednička kuća, ona će se pretvoriti u kuću iznajmljenih stanara, gdje svako čeka priliku da se odseli. A opet, Bosna i Hercegovina je stoljećima pokazivala da se može živjeti zajedno. U ZAVNOBiH-u, u partizanskim jedinicama, u fabrikama socijalističke Bosne, u mahalama i selima, ljudi su nalazili način da razlike pretvore

u snagu. Kada je mudrost vladala, razlike su postajale prednosti, a kada je pohlepa vladala, razlike su postajale prokletstvo. Zato je danas, možda više nego ikada, važno da Srbi i Hrvati u Bosni i Hercegovini pronađu svoju budućnost ne samo u Beogradu ili Zagrebu, nego i u Sarajevu, Mostaru, Banjoj Luci, Travniku i Bihaću. Njihova djeca moraju osjetiti da je ovo zemlja u kojoj se može sanjati, a ne samo preživljavati. Njihovi političari moraju shvatiti da partnerstvo s Bošnjacima nije slabost, nego jedina snaga koja može sačuvati sve narode. Bosna i Hercegovina nije jednostavna i nikada neće biti, ali njena složenost nije mana, nego sudbina. Ona je poput rijeke koja teče kroz kamenit kanjon i koja uvijek traži put, lomi prepreke, ali nikada ne staje. U toj rijeci ima mjesta za sve koji žele da plove. Srbi i Hrvati danas, zajedno s Bošnjacima, stoje pred izborom: da li će biti oni koji grade mostove ili oni koji ruše? Ako izaberu da grade, njihova djeca će živjeti u zemlji gdje razlike nisu prijetnja, nego bogatstvo. Ako izaberu da ruše, njihova djeca će ponovo nositi kofere, tražeći dom u tuđini. Bosna i Hercegovina se ne može graditi bez njih, te oni se ne mogu održati bez Bosne i Hercegovine. To je njihova zajednička sudbina.

5.4. Građani i "ostali": između diskriminacije i nove šanse

Bosna i Hercegovina danas je ustavno određena kao zemlja "konstitutivnih naroda", tj. Bošnjaka, Srba i Hrvata. Taj okvir je donio ravnotežu među većim zajednicama, ali je stvorio i nevidljive zidove oko svih onih koji ne pripadaju nijednoj od tih grupa. Jevreji, Romi, Slovenci, Crnogorci, Albanci, Makedonci, pa i oni koji jednostavno žele biti samo "građani", postali su ljudi sa pola prava, stanovnici koji žive u Bosni i Hercegovini, ali nisu ravnopravni njenim narodima. Evropski sud za ljudska prava presuđuje da postoji kršenje i povreda kada je u pitanju zabrana diskriminacije. U zemlji koja je stoljećima bila utočište različitih, od sefardskih izbjeglica iz Španije do radnika iz cijele Jugoslavije, danas postoji ustavna podjela koja ljude gura na marginu. Ta diskriminacija nije samo pravna, nego se ona pretače u svakodnevicu. Romi u Bosni i Hercegovini često nemaju ni osnovne uvjete za život poput struje, vode, škole. Njihova djeca rano napuštaju obrazovanje, a njihovi glasovi rijetko dopiru do institucija. Jevreji,

koji su stoljećima obogaćivali Sarajevo svojim sinagogama i pjesmama, danas su malobrojna zajednica, ali još uvijek simbol toga da Bosna i Hercegovina može biti dom različitih. Zato je ključno vezati ustavne promjene s javnim politikama i promovisati inkluzivno školstvo, besplatne vrtiće u romskim naseljima, zdravstvene kartice bez administrativnih labirinta, i kvote za "ostale" u javnim tijelima, ali ne kao milostinju, nego kao korekciju nepravde. Ideja da svi građani Bosne i Hercegovine budu jednaki, bez obzira na naciju i vjeru, za neke je san, a za druge prijetnja. Bošnjaci često vide u tome potvrdu svoje većine, dok Srbi i Hrvati strahuju da bi građanski model značio njihovo pretapanje i nestanak. Tako se riječ "građanin" pretvara u političko oružje, umjesto da bude most. A upravo je građanski identitet ono što bi moglo Bosnu i Hercegovinu povesti naprijed. Ako bi svi ljudi u ovoj zemlji bili jednaki, tada bi snaga dolazila ne iz brojačane većine, nego iz sposobnosti i znanja. Dijete Roma bi moglo postati doktor, Jevrej predsjednik, Bošnjak ili Hrvat profesor u Banjaluci, Srbin umjetnik u Mostaru i niko se ne bi čudio. Građanski identitet ne znači ukidanje nacija, nego njihovo nadilaženje u trenucima kada je zajedničko važnije od posebnog. On znači da svako može biti ono što jeste, ali da mu to ne određuje granice njegovih mogućnosti. Praktično, to podrazumijeva dva sloja:

(1) ustavne korekcije koje omogućuju kandidaturu svih na svim nivoima;
(2) kulturne politike koje promovišu pluralne identitete, odnosno gradske muzeje sa stalnim postavkama o Jevrejima, Romima, Italijanima, Slovencima, Crnogorcima u BiH, kao i stipendije za "most-kadrove" koji rade u mješovitim sredinama.

Bosna i Hercegovina danas je prazna zemlja jer su stotine hiljada mladih otišli u Njemačku, Austriju i Skandinaviju. Među njima su i Bošnjaci, i Srbi, i Hrvati, ali i oni koji nisu htjeli biti ništa osim ljudi. Njihovo odsustvo je podsjetnik da Bosna i Hercegovina ne gubi samo narode, nego i ljude. Ako nastavi dijeliti prava po krvi i vjeri, ostat će zemlja ritualnih podjela, ali bez stanovnika. Nova šansa krije se upravo u onima koji su sada potisnuti. Ako Bosna i Hercegovina nauči živjeti tako da "ostali" nisu ostali,

nego ravnopravni, ona će postati zemlja u kojoj se svi narodi osjećaju sigurnije, jer, tamo gdje je Jevrej zaštićen, i Srbin je sigurniji, a tamo gdje Rom ima jednaka prava, i Hrvat zna da mu se glas neće izgubiti. Građani i "ostali" nisu prijetnja Bosni i Hercegovini, nego podsjetnik da je Bosna i Hercegovina uvijek bila šira od svojih podjela. Njihova diskriminacija je sramota jer njihova uključenost može biti spas. Uz to, demografski pad ne zaustavlja se sloganima, nego pametnim mjerama kroz poreske olakšice za mješovite firme koje zapošljavaju mlade iz marginaliziranih skupina, gradske stanove za mlade roditelje bez obzira na etničku pripadnost, te prioritetna ulaganja u općine koje pokazuju inkluzivnost u školama i ustanovama.

Kada su 1492. godine protjerani iz Španije, sefardski Jevreji pronašli su utočište u Bosni. Sultani su im dopustili da se nasele, a Sarajevo je postalo jedan od njihovih najvažnijih centara. Donijeli su sa sobom jezik, ladino i pjesme koje su nosile bol izgnanstva i radost novog doma. U sarajevskoj mahali Bjelave, u sinagogama i školama, Jevreji su ispisivali stranice koje su Bosnu činile bogatijom. Njihova Hagada, rukopis iz 14. stoljeća, postala je simbol ne samo jevrejskog naslijeđa, nego i bosanske otvorenosti. U Drugom svjetskom ratu, većina sarajevskih Jevreja stradala je u logorima, ali oni koji su preživjeli, i njihovi potomci, ostali su u Sarajevu. Danas ih je malo, ali njihovo prisustvo podsjeća da Bosna nije samo zemlja triju naroda, nego i dom jedne zajednice koja je Bosni dala dušu. Njihova priča uči da je Bosna i Hercegovina najljepša onda kada prima one koje drugi odbacuju. Stoga je simbolički moćno da Sarajevo ima godišnji "Mjesec Ladina i Sevdaha", da škole posjećuju Muzej Jevreja jednako kao i Vijećnicu, te da gradske stipendije nose imena iz sefardske i bošnjačke, srpske i hrvatske tradicije.

Romi su prisutni u Bosni i Hercegovini stoljećima, putujući od sela do sela, od vašara do vašara, s muzikom i zanatima. Njihove violine i šatori bili su dio bosanske svakodnevice. Ali, iako su bili svuda, rijetko su bili priznati. Njihov život bio je težak, bez zemlje, bez sigurnosti i često bez škole. U socijalističkoj Jugoslaviji, Romi su počeli dobijati stanove i poslove u fabrikama, ali raspad zemlje vratio ih je unazad. Danas, mnoga romska

naselja u Bosni i Hercegovini nemaju ni kanalizaciju, a ni asfalt. Njihova djeca rano napuštaju školu, a stereotipi ih prate na svakom koraku. Ipak, upravo oni pokazuju koliko je Bosna i Hercegovina nepravedna kada gradi sistem koji gura neke ljude u zapećak. Ako Rom može biti muzičar koji svira cijeloj zemlji, zašto ne bi mogao biti i ministar ili učitelj? Odgovor je u tri koraka:

(1) registrovati svako dijete u predškolskom uzrastu i osigurati prevoz;
(2) stipendirati srednjoškolce i pratiti ih mentorstvom;
(3) kvote u općinskim vijećima za predstavnike romskih zajednica s realnim budžetskim uticajem.

Osim Jevreja i Roma, Bosna i Hercegovina je bila dom i mnogim drugim zajednicama. Slovenci i Hrvati iz Dalmacije doseljavali su u industrijske gradove. Crnogorci i Makedonci su dolazili da rade u rudnike i fabrike. Albanci su otvarali pekare i trgovine. Svi su oni bili "ostali", ali su u stvarnosti postajali dio svakodnevnog života Bosne i Hercegovine. Njihove kćeri i sinovi ženili su se i udavali za domaće ljude, stvarali porodice koje nisu pitale kojoj naciji pripadaju. Njihovo postojanje pokazuje da se identitet ne mjeri samo nacionalnim ključem, nego i onim što čovjek daje zajednici. Oni koji su donosili znanje, rad, muziku ili hranu, bili su jednako važni kao i oni koji su pripadali "velikim" narodima. Zato bi svaka veća općina trebala imati "Kuću manjina", odnosno otvorenu platformu za jezičke kurseve, pravnu pomoć, kulturne večeri i male grantove za mikro-biznise.

Danas, dok Bosna i Hercegovina teži ka Evropskoj uniji, upravo "ostali" su test koliko je zemlja spremna da bude evropska. Evropska unija se ne temelji na narodu, nego na građaninu. Njen osnovni princip je da svako ima jednaka prava, bez obzira na porijeklo. Stoga, ako Bosna i Hercegovina ne riješi pitanje diskriminacije prema "ostalima", neće moći zakoračiti u Evropu. Međutim, ovdje se krije i prilika. Naime, ako Bosna i Hercegovina pronađe način da "ostale" uključi, ona će otvoriti vrata i za dublju integraciju svojih naroda, jer, ako su svi jednaki, onda strah od dominacije nestaje. Ako građanin postane mjera, onda broj više nije oružje. Građanski

identitet ne mora biti kraj bošnjaštva, hrvatstva ili srpstva. On može biti njihov okvir, prostor u kojem svako ostaje ono što jeste, ali svi zajedno imaju jednak temelj. On je podsjetnik da čovjek nije samo ime i prezime, nego i odgovornost, rad, znanje, ljubav. Evropski put je, dakle, i moralni ispit: da li smo spremni priznati drugoga da bismo spasili sve? U Bosni i Hercegovini riječ "ostali" zvuči kao fusnota, kao dodatak nakon tačke, ali u stvarnosti, upravo oni su ogledalo u kojem se vidi prava vrijednost ove zemlje. Ako Bosna i Hercegovina može biti dom Jevreju koji je ovdje pronašao utočište nakon što ga je svijet odbacio, onda Bosna i Hercegovina ima smisla. Ako Bosna i Hercegovina može biti zemlja Roma čije dijete uči u istoj školi, sjedi u istoj klupi i sanja iste snove kao i dijete Bošnjaka, Srbina ili Hrvata, onda Bosna i Hercegovina ima budućnost. Problem "ostalih" nikada nije bio samo njihov problem. On je test za cijelo društvo, jer tamo gdje manjina ima jednaka prava, većina je sigurnija. Tamo gdje su najslabiji zaštićeni, najjači su slobodniji. Tamo gdje niko nije gurnut u kut, cijela zajednica stoji čvršće. Bosna i Hercegovina kroz stoljeća nikada nije bila homogena. Njena snaga je dolazila iz raznolikosti. Kada je primala izbjegle sefardske Jevreje, kada je davala mjesto Romima, kada je otvarala vrata doseljenicima iz cijele Jugoslavije, bila je bogatija. Kada je pokušavala da suzi prostor samo na jedne, uvijek je slabjela. Zato "ostali" nisu ostatak, nego dokaz da Bosna i Hercegovina nije mrtva. Oni su podsjetnik da se ovdje može živjeti i kada nema moći, i kada nema broja, i kada nema zaštite velike države izvan granice. Ako Bosna i Hercegovina uspije stvoriti prostor u kojem se "ostali" ne osjećaju kao stranci, nego kao građani, onda će i Bošnjaci, i Srbi, i Hrvati moći mirnije disati. U konačnici, sudbina Bosne i Hercegovine neće se mjeriti samo time da li tri naroda mogu naći dogovor. Ona će se mjeriti time da li će svaki čovjek, bez obzira na ime i vjeru, moći reći: "Ovo je moja zemlja." Ako to budu mogli reći i oni koje danas nazivamo "ostalima", onda će Bosna i Hercegovina biti ne samo država, nego i dom. A dom se ne čuva parolama nego navikama, odnosno navikom da se pozdravi komšija, a navikom da škola prima svu djecu jednako, navikom da općinski budžet financira mostove, ne rovove. Kad te navike postanu pravila, a pravila postanu karakter, tada "ostali" prestaju biti rub i postaju sredina u kojoj se svi prepoznajemo.

5.5. Evropski put Bosne i Hercegovine: šansa ili iluzija?

Bosna i Hercegovina danas stoji pred vratima Evrope. Ta vrata su otvorena, ali nisu širom raskriljena, nego odškrinuta su taman toliko da se vidi svjetlost s druge strane, ali i dovoljno uska da se u njih lako zaglavi svaki kamen sumnje i svaka ruka koja povlači unazad. Evropska unija postala je riječ koja se ponavlja u političkim govorima, u novinskim naslovima, u obećanjima koja se daju svake izborne godine. Ali iza te riječi krije se dublje pitanje: je li evropski put za Bosnu i Hercegovinu realna šansa ili tek iluzija koja se koristi da se produži čekanje? Za Bosnu i Hercegovinu ideja Evrope nikada nije bila strana. Još u austrougarskom vremenu živjela je kao zemlja koja uči evropske zakone, uvodi evropske škole, gradi željeznice i fabrike po bečkim modelima. U socijalizmu, Sarajevo je bilo domaćin Zimskih olimpijskih igara, grad u kojem se susretala Jugoslavija sa svijetom, gdje su dolazili umjetnici, sportisti i novinari sa svih strana. Bosna i Hercegovina je uvijek gledala prema Evropi, ali nikada nije mogla ući potpuno. Nakon rata evropska ideja dobila je novo značenje, te je postala sinonim za mir, obnovu i povratak u svijet nakon mraka. Hiljade ljudi iz Bosne i Hercegovine koji su pobjegli u Njemačku, Švedsku i Austriju osjetili su šta znači živjeti u uređenim društvima. Oni su postali ambasadori Evrope unutar Bosne i Hercegovine, pokazujući svojim porodicama šta znači imati sigurne ulice, pravdu bez mita i bolnice bez straha. Ali Evropa nije samo ideja, ona je i procedura, i pravila, i zakoni, a tu Bosna i Hercegovina zapinje. Dejtonski ustav, sa svojim komplikovanim mehanizmima, teško se uklapa u evropski model. Svaka reforma traži saglasnost tri naroda, tri politike i tri sjećanja na rat, a svaka blokada postaje dokaz da Bosna i Hercegovina ne može naprijed. Tako evropski put, umjesto autoputa, često liči na makadam prepun rupa. Evropska unija traži od Bosne i Hercegovine reforme, vladavinu prava, borbu protiv korupcije i funkcionalne institucije, a političke elite, međutim, često koriste Evropu kao paravan i obećavaju reforme, a u pozadini čuvaju privilegije. Tako narod ostaje u čekanju, a mladi odlaze u Njemačku i Austriju, jer tamo je Evropa već stvarnost, dok ovdje ostaje samo obećanje. Ipak, evropski put nije mrtav. On je i dalje šansa, možda posljednja velika šansa za Bosnu i Hercegovinu da pronađe zajednički imenitelj, jer Evropska unija je prostor u kojem

male razlike gube svoju oštrinu. U njoj granice prestaju biti prijetnja, već postaju prolaz. U njoj Srbin iz Banje Luke može raditi u Ljubljani, Hrvat iz Mostara u Berlinu, Bošnjak iz Sarajeva u Parizu, a na kraju svi ostaju dio iste zemlje. Ulazak u Evropu za Bosnu i Hercegovinu ne bi značio gubitak identiteta, nego njegovo jačanje. Kao što Belgija i Švicarska pokazuju, složene države mogu opstati upravo zato što ih obuhvata širi okvir. Evropska unija može postati okvir u kojem će bosanske razlike prestati biti razlog za sukob, a postati dio kulturnog bogatstva koje se nudi drugima. Ali evropski put može biti i iluzija. Ako se o Evropi samo govori, a ništa se ne mijenja, ona će postati još jedno prazno obećanje koje narod više neće slušati. Ako mladi nastave odlaziti, Bosna i Hercegovina će postati zemlja staraca koja mašta o Evropi dok im unuci šalju novac iz Minhena. Ako elite nastave koristiti Evropu kao fasadu, a ne kao suštinu, onda će evropski put biti samo produženi hodnik čekanja. Sudbina Bosne i Hercegovine zavisi od toga hoće li Evropa ostati samo horizont ili će postati put. A taj put ne gradi Brisel, nego Sarajevo, Banja Luka, Mostar i Tuzla. On se ne mjeri brojem sastanaka i papira, nego time da li običan čovjek osjeti pravdu, sigurnost i nadu. Bosna i Hercegovina ne može postati Evropa ako u njoj ostane ista nepravda, ista korupcija i isto nepovjerenje. Ali ona može biti Evropa ako shvati da Evropa nije tamo negdje daleko, nego ovdje, te u tome kako ljekar prima pacijenta, kako sudija donosi presudu, kako nastavnik uči dijete. Stoga, evropski put je šansa, ali i opomena. Ako ga Bosna i Hercegovina iskoristi, postat će dio svijeta kojem pripada, ali ako ga prokocka, postat će primjer da ni najljepša zemlja ne može opstati kada nema mudrosti da poveže svoje narode. Hrvatska i Slovenija pokazale su dva različita lica evropskog puta. Slovenija je brzo prihvatila evropske norme, uredila institucije i već 2004. postala članica Evropske unije. Hrvatska je putovala duže, nosila breme ratne prošlosti, ali je 2013. postala članica, pokazujući da je i Balkan sposoban da uđe u evropski krug. Njihovi primjeri su pouka i za Bosnu i Hercegovinu. Slovenija je pokazala da odlučnost i konsenzus mogu ubrzati proces. Hrvatska je pokazala da i kada ima prepreka, te kada se vodi borba sa naslijeđem rata, ipak postoji izlaz. Ali obje zemlje su imale ono što Bosni i Hercegovini nedostaje: jedinstvenu nacionalnu volju. Bosna i Hercegovina, podijeljena između tri naroda, teško pronalazi zajednički glas, a bez tog glasa Evropa ostaje samo horizont. Rumunija

i Bugarska, koje su ušle 2007. godine, daju drugu pouku da ulazak u Uniju nije čarobni štapić. Njihove institucije i dalje se bore sa korupcijom i slabom vladavinom prava, ali su građani dobili slobodu kretanja, pristup evropskim fondovima, mogućnost da njihova djeca studiraju i rade svuda u Evropi. To pokazuje da i nesavršene zemlje mogu dobiti šansu ako pokažu volju da krenu putem reformi. Za Bosnu i Hercegovinu to je posebno važno, jer Evropa ne traži savršenstvo, ali traži konkretnost. Ako reforme budu lažne, ako papiri budu samo fasada, Bosna i Hercegovina ostat će na čekanju, odnosno ako pokaže i najmanji, ali stvaran napredak, vrata se neće zatvoriti.

Evropska unija posljednjih godina govori o "zamoru proširenja". Nakon valova proširenja 2000-ih godina entuzijazam je oslabljen. Unutar Unije postoje države koje se pitaju treba li uopće primati nove članice sa Balkana, sa svim njihovim problemima. To je realnost koju Bosna i Hercegovina ne može ignorirati, ali paradoks je u tome što Evropa ne može biti potpuna bez Balkana. Bosna i Hercegovina, sa svojom složenošću, nije samo izazov, nego i ogledalo evropskog identiteta. Ako Evropa uspije integrirati Bosnu i Hercegovinu, dokazat će da je njen model univerzalan, da se može primijeniti i na najtežim slučajevima. Ako Bosna i Hercegovina ostane izvan, to će biti dokaz da Evropa ima granice koje ne može preći. Zato evropski put Bosne i Hercegovine nije samo pitanje Bosne i Hercegovine, nego i pitanje Evrope. Za Bosnu i Hercegovinu Evropa nije samo geografski prostor. Ona je i ideja. Ideja da čovjek vrijedi po svojoj sposobnosti, a ne po imenu. Ideja da zakoni važe jednako za sve. Ideja da se granice ne ruše tenkovima, nego otvaraju cestama i vozovima. Biti Evropa za Bosnu i Hercegovinu znači naučiti da se prošlost poštuje, ali da ne smije vladati sadašnjošću. Znači da se genocid mora pamtiti, ali da to pamćenje ne smije biti lanac koji sputava budućnost. Znači da Bošnjak, Srbin i Hrvat mogu biti i ono što jesu, ali i građani iste zajedničke države koja je dio šire porodice naroda. Evropa za Bosnu i Hercegovinu nije obećanje luksuza, nego obećanje reda, nije obećanje bogatstva, nego sigurnosti i nije obećanje savršenstva, nego prilike. Na kraju, evropski put Bosne i Hercegovine stoji između šanse i iluzije. On može biti šansa ako Bosna i Hercegovina pronađe snagu da reformiše svoje institucije, smanji korupciju i otvori prostor

za sve svoje građane. Međutim može biti i iluzija ako ostane samo parola, ako se svaka evropska riječ pretvori u unutrašnji sukob. Razlika između šanse i iluzije nije u Briselu, nego u Sarajevu, Mostaru, Banjoj Luci i Tuzli. Ako ljudi ovdje shvate da Evropa nije nešto što se čeka, nego nešto što se gradi svakodnevno, onda će šansa postati stvarnost. Ako nastave čekati da drugi riješe njihove probleme, onda će iluzija ostati njihova sudbina. Da evropski put ne ostane metafora, potreban je niz malih, vidljivih i provodivih koraka koji premošćuju jaz između ideje i prakse. Digitalizacija javnih usluga da se papirologija zamijeni klikom, transparentne javne nabavke da svaka marka ima trag i nezavisno pravosuđe da sudnice postanu mjesta prava, a ne pritiska. Lokalna samouprava koja ne čeka entitetske okvire da bi asfaltirala put, škola koja uči djecu da "građanin" nije prijetnja identitetu nego njegov štit, univerziteti koji spajaju nauku i privredu, ali i bolnice koje mjere uspjeh po pacijentu, a ne po budžetu. Zelena tranzicija i prekogranična infrastruktura nisu parole, nego spajalice koje vežu Bosnu i Hercegovinu za kontinent i jedne komšije za druge. I tu se krug vraća na ljude. Evropa je već tu kada ljekar ne traži kovertu, kada općinski službenik odgovori u roku, kada preduzetnik registruje firmu za dan, kada nastavnik pozove roditelja da ne bi kaznio dijete, kada policajac štiti i onoga ko drugačije glasa i onoga ko drugačije moli. Evropa nije samo cilj, ona je stil rada i navika odgovornosti. Kad to postane svakodnevica, vrata koja su danas odškrinuta otvoriće se sama od sebe.

5.6. EU put kao radni plan, ne parola

Evropa nam ne dolazi kao fanfara, nego kao radionica. U njoj se kamen ne hvali, nego kleše, most ne nastaje od govora o lukovima, nego od tišine ruku koje znaju mjeru. Tako i evropski put nije parola kojom se umiruje savjest, nego metronom koji prinuđuje na ritam. Kada kažemo "Evropa", ne prizivamo daleku publiku, nego vlastiti red, odnosno da ono što smo već u ovoj knjizi zamislili o školi, pravdi, zraku, energiji, digitalnoj državi i dijaspori stane u plan koji ima ime odgovornog čovjeka, satnicu i novac. Andrić bi rekao da je most najprije nacrt, a Selimović da smisao nije u veličanju nego u preobražaju. Između te dvije rečenice stane ono što nam

treba: da Evropa postane naš način rada. Ne treba nam enciklopedija da bismo krenuli. Dovoljno je nekoliko vrata koja možemo otvoriti sami, bez čekanja na ceremonije: od suda do tržišta, od zraka do hrane, od brojki do prevoza i od energije do digitalnog prozora države. Za svaka takva vrata vrijedi isti redoslijed, tri geste koje se ponavljaju dok ne postanu navika: prvo kratak i čist zakon, kao vijak koji drži konstrukciju, zatim institucija s imenima i licima, ne "agencija" na papiru nego tim koji zna zanat, na kraju vidljiv rezultat koji građanin opipa do kraja godine, odnosno usluga koja radi, put koji spaja, mjerač koji prikazuje istinu i postupak koji se završi bez poznanstva. To je sve. A to "sve" je najteže. Zemlji koja je dugo živjela na improvizaciju treba metronom. Umjesto beskonačnih strategija, uvedimo građevinsku sezonu od godinu i po, s tri provjere koje ne liče na pres-konferencije nego na tehničke preglede: šta je urađeno, šta kasni i ko preuzima alat od onoga ko ne stiže. Jedno mjesto istine, portal koji u realnom vremenu pokazuje rokove, potrošeni novac i isporučene stvari, čitljiv i učeniku i novinaru i penzioneru, bez reklame, ali s hladnom pristojnošću brojki. Neka svaki ministar mjesečno stane pred taj ekran i izgovori tri rečenice: šta je rekao, šta je učinio, šta nije i zašto. Ne zbog Brisela, nego zbog sebe, jer, kad jednom naviknemo da mjerimo, prestajemo da izmišljamo. Najbrže ćemo naučiti ako gradovi postanu radionice standarda, a država bude nacrt i kontrola kvaliteta. Sarajevo, Banja Luka, Mostar, Tuzla i Bihać mogu biti pet učionica u kojima se istovremeno uči zrak i grijanje, voda i otpad, prevoz koji dolazi kada je najavljen, digitalne usluge koje ne prave razliku između adresa. Ko prvi uspije, drugi prepisuje bez stida, ponos je dozvoljen, ljubomora je luksuz koji siromašne zemlje ne mogu priuštiti. Novac izvana je dobrodošao, ali najtvrđi je onaj koji sami izdvojimo. Dio od CO_2, dio od dobiti javnih preduzeća i dio od uštede kad papir nestane u ekranu, sve to ulazi u fond koji plaća ono što se vidi i služi. Pravilo je jednostavno: prednost ima projekat koji se može fotografisati ne da bi stajao na bilbordu, nego da bi se svako jutro prelazio. Uz taj novac ide i znanje naših rasutih sinova i kćeri: kratki, povratni mandati za inženjere, ljekare, ekonomiste iz Beča, Berlina, Göteborga koji za tri ili šest mjeseci ostave trag, odnosno postavljen sistem e-nabavke, karta kvaliteta zraka, plan pravedne tranzicije u jednom bazenu i protokol za interoperabilne registre. Plaćeni po učinku, ne po prisustvu, te

vezani za domaći tim koji nastavlja kad oni odu. To nije romansa s dijasporom, nego ugovor o radu.

Najveći otpor nije u pregovaračkim poglavljima, nego u našim navikama. Volimo da simuliramo, da kočimo sa strane, da preotimamo tuđe zasluge. Protiv toga ne pomažu parole nego antitijela, gdje je javnost kao svjetlo, odnosno nezavisna revizija koja govori kao sudija, te jezik koji konačno prestaje da kaže "Brisel traži", a počinje da kaže "ovo je naš standard". Kada čovjek iz Tuzle osjeti da mu je zrak čišći ne zato što je "Evropa pritisla", nego zato što je njegov grad promijenio navike grijanja i prevoza, kada poljoprivrednik iz Posavine shvati da mu je tragljivost proizvoda ulaznica na tržište, kada preduzetnik iz Mostara firmu osnuje za jedno jutro, a radnik iz Laktaša u istoj sedmici dođe do specijaliste jer registri razgovaraju, tada evropski put prestaje biti geografija i postaje vlastita mjera. Sve ovo je već naslućeno u drugim poglavljima ove knjige: škola koja ne dijeli, pravda koja ne šapuće, digitalni identitet kao tiha infrastruktura povjerenja, pravedna tranzicija kao most iz dima u svjetlo, medijska pismenost kao odbrana od buke, sport kao navika fer-pleja, kultura sjećanja kao oklop protiv ponavljanja. Evropski put nije ništa drugo do konac kojim se ti motivi ušivaju u jedan jorgan. Ako radimo tako, jednog jutra ćemo se probuditi i shvatiti da nas Evropa ne "prima", nego da nas zatiče u sebi, kao most koji je već prešao rijeku i kuća u kojoj zidovi ne dijele nego nose krov. Najmudrije što možemo učiniti nije da obećamo, nego da ujednačimo korak. Kao majstor na skeli, gdje se pogleda nacrt, povuče liniju, podigne kamen i provjeri spoj. U tom pokretu nema spektakla, ali ima sigurnosti. A sigurnost je ono što narodi traže kada im se kaže riječ "budućnost". Evropu ćemo, dakle, dosegnuti onog dana kada nam ona više ne bude san ni izgovor, nego navika, odnosno kad se naša država bude prepoznavala ne po zvuku govornica, nego po tišini servisa koji rade.

5.7. Demografija i zdravstvo

U ovoj zemlji vrijeme se ne mjeri samo kalendarom, nego zvukovima, te po tome koliko se u jednoj noći u porodilištu zaplače, a koliko se u jutru u

tišini otvori crna hronika. Kad se ti omjeri poremete, kuća počne škripati. Bosna i Hercegovina danas živi taj šum neravnoteže, stariji žive duže, mlađi odlaze brže, a rođenja se, kao neko stidljivo svitanje, tek tu i tamo javе. Nije to sudbina, nego zadaća. Demografija nije statistika, nego priča o smislu, a zdravstvo nije trošak, nego mehanizam kojim zemlja svojim ljudima govori: "Trebaš nam, i dok se rađaš, i dok odrastaš, i dok posustaješ."

Ako smo u drugim poglavljima govorili o mostovima i zakonima, ovdje moramo o krvotoku, jer politika koja ne dođe do sela na kraju puta i do majke na početku života, ostaje govor bez daha. Zdrava demografija počinje u liječničkoj ordinaciji koja ima ime i broj telefona, u patronažnoj sestri koja zna put do svake udaljene kuće, i u babici koja je u istom danu i znanje i nježnost. U zemlji razvedenoj rijekama i planinama, primarna zaštita mora biti pokretna, ambulanta na točkovima, ljekar koji se javlja preko ekrana kad snijeg odsiječe prijevoje, e-recept koji putuje brže od pošte i nalaz koji ne zavisi od pečata nego od sistema. To nije tehnička igračka, to je dostojanstvo na daljinu, jednako u Brezi i u Bileći.

Demografska obnova neće doći molitvom nego uslovima. Porodice se odlučuju za djecu kad osjećaju da država stoji uz njih nenametljivo, a stalno mogu da imaju vrtić koji stvarno radi, pedijatar koji stvarno postoji, porodiljska zaštita koja stvarno stiže na račune, a ne u obećanjima. Mladi parovi ostaju kad znaju da ne nose sami sav teret početka, da stambeni kredit ima smisla jer posao nije "usluga", nego ugovor, da će studij ili zanat voditi do prakse i plate, a ne do čekanja. Demografija, rekao bi Andrić, ne voli velike riječi, nego ona traži sitan, svakodnevan red.

Zdravstveni sistem je ogledalo u kojem se vidi sve ono o čemu ova knjiga govori: povjerenje umjesto improvizacije, pravila umjesto usluge i znanje umjesto obećanja. Ako želimo da nam ljudi ostaju i vraćaju se, moramo liječiti ne samo tijelo zemlje nego i njenu naviku da se stvari "sređuju". Zato svaki dom zdravlja treba da ima vlastitu mapu brige, koga obilazimo tjedno, koga mjesečno, koliko smo pregleda obavili kući, koliko smo vakcinisali, a koliko objasnili. Neka se sve to vidi jasno, ne kao bilbord, nego kao dnevnik, jer kad se mjera progovori brojkama, šapat prestaje

biti valuta. Rane iz kojih nismo do kraja progovorili traže posebnu pažnju. Na ovim planinama, poslije svake zime, snijeg otkrije ono što je zemlja pokrila. Tako je i s traumom, ona se tiho prenosi, sa oca na sina, s nane na unuku, kroz noćne more, kroz iznenadne šutnje, kroz ruke koje se previše tresu. Mentalno zdravlje ne može biti fusnota zdravstvene politike. Svaka općina mora imati vrata na koja se može pokucati bez srama: savjetovalište gdje psiholog, socijalni radnik i porodični ljekar rade zajedno, gdje je telefonska linija koja ne zvoni prazno, i gdje postoji školski pedagog koji je obučen da prepozna tihi pad. U vjeronauci i građanskom odgoju treba mjesta za lekciju o traumi, ne da se otvaraju stare rane, nego da se nauči kako se rane peru, suše i previjaju. Duhovne zajednice, udruženja, sportski klubovi, gdje svi mogu biti prva ruka pomoći, ali uz stručan oslonac. Selimović nas uči da se čovjeku ne prilazi parolom, nego milošću i razumijevanjem, jer takav pristup spašava živote, ali i vraća društvu izgubljeni refleks solidarnosti.

Treba znati mjeriti i ono što se ne vidi, kao što su umor medicinskih sestara, sagorijevanje ljekara i osipanje kadra iz manjih sredina. Kad ljekar ode, ne odlazi samo čovjek, odlazi i demografija. Zato obaveza služenja u ruralnim sredinama mora biti čast, a ne kazna, uz pristojnu platu, službeni stan, specijalizaciju koja se računa, mentora iz većeg centra, a potom povratak s iskustvom koje se cijeni. Kratak "povratni" program za ljekare iz dijaspore, sedmica mjesečno u domovini, može više promijeniti praksu nego deset uredbi, jer jedan novi protokol, jedna obuka i jedna mreža za telekonsultacije, to je kapital koji ostaje.

Briga o najmlađima počinje prije rođenja. Perinatalne jedinice moraju biti umrežene, tako da trudnica s komplikacijom ne zavisi od volje vozača, nego od jasnog putokaza: gdje je najbliži tim, gdje je slobodan inkubator, a gdje je krvna banka. Patronažna zaštita neka se vrati kao kućna škola roditeljstva: kako držati dijete, kako podojiti i kako umiriti strah. Imunizacija nije ideološko pitanje, nego civilizacijski dogovor, jer svaka sumnja se osvaja strpljenjem, a ne kaznom. U srednjim školama i na fakultetima, programi reproduktivnog i mentalnog zdravlja moraju biti obični koliko i matematika, jer tako se, dugoročno, popravlja i natalitet i

porodično nasilje i zavisnost. Ni starost ne smije biti prepuštena televizoru i ljekarni. Geriatrijski timovi, dnevni centri u kojima se miješaju čitanje, vježba i razgovor, kućne posjete za nepokretne, palijativna njega koja stigne na vrijeme, upravo to je civilizacijska mjera. U zemljama koje stariju dob smatraju resursom, unuci uče strpljenje, a djedovi i nane se vraćaju društvu kroz volonterski rad i preneseno znanje. U našoj kulturi, u kojoj je večernja priča o djetinjstvu jednako važna kao vijest dana, takva veza liječi i usamljenost i historijski umor.

Niti demografije vode i kroz zavisnosti: alkohol, tablete, uzduž granica i brda, odnosno ono što se šapuće postane statistika. Prevencija, terapijske zajednice i "niski prag" programi koji ne moraliziraju nego pomažu, čuvaju i glavu i porodicu. U zajednici gdje policija, centar za socijalni rad i dom zdravlja razgovaraju češće nego što pišu saopštenja, zavisnosti se liječe ranije, a djeca ostaju u školi. Tu se, kao i u svemu, gubi ili dobija budućnost.

Digitalni identitet, o kojem smo ranije govorili, ovdje nalazi svoju najtišu i najkorisniju upotrebu: jedinstveni zdravstveni karton dostupan svakom ljekaru uz pristanak pacijenta, e-recept koji važi na cijeloj teritoriji, uputnice i liste čekanja vidljive svima, algoritmi koji rano otkrivaju srčane i onkološke rizike, ali pod nadzorom ljudi i uz čuvanje privatnosti kao svetinje. Kada pacijent iz Gornjeg Vakufa stigne u mostarsku bolnicu i tamošnji ljekar već vidi sve nalaze, manje je grešaka, manje troškova i manje straha. Kada majka iz Bratunca zakaže pregled djetetu u Tuzli bez pet poziva, demografija dobije još jednu šansu: ostati. Sve ovo se ne može održati bez reda u novcu. Zdravstvo koje plaća prevenciju i rezultat, umjesto samo intervencije, mijenja navike i kod institucija i kod ljudi. Ako dom zdravlja smanji broj hospitalizacija hroničnih bolesnika, taj uspjeh mora osjetiti u budžetu, ako se smrtnost od karcinoma grlića maternice smanji jer je skrining postao stvaran, to mora biti mjerilo uspjeha, ne broj pressica. EU put, o kojem smo pisali, pruža i ovdje okvir: prekogranična razmjena zdravstvenih podataka, standardi kvalitete, zajedničke nabavke lijekova i programi za mentalno zdravlje poslije kriza, sve su to alati koji se mogu usvojiti prije ceremonija.

Demografija i zdravstvo su, u suštini, jedno pitanje: ima li ova zemlja volje da svakom čovjeku kaže "dobro došao" i "ne boj se"? Kad u porodilištu ne manjka tople vode i pažnje, kad u ambulanti na rubu šume gori svjetlo i zimi, kad ljekar ima vremena pogledati čovjeka, a ne samo ekran, kad učitelj prepozna tišinu kao znak, a ne neposluh i kad se na grobljima ne čitaju prezimena kao program, tada se polako vraća ono što se ne može propisati, a to je povjerenje. A kad povjerenje dođe, ljudi ostaju, rađaju i vraćaju se. Tada demografija prestaje biti strah, a zdravstvo prestaje biti izgovor. U toj tihoj alhemiji krije se velika politika, te ne u paroli nego u navici, ne u obećanju nego u pregledu, ne u spomeniku nego u školskom satu, ne u kriku nego u razgovoru. Ako Bosna i Hercegovina takvu brigu pretvori u svoj svakodnevni jezik, onda će, kako bi to Selimović mirno zapisao, "sve što treba doći, doći na vrijeme". A kad stvari dolaze na vrijeme, kuća se ne ruši, nego puni se smijehom djece, korakom onih koji su se vratili, i starim, dobrim razgovorom poslije ručka u kojem se, među ostalim, govori i o tome kako su nalaz i nada stigli istog dana.

5.8. Mediji, dezinformacije i medijska pismenost

U ovoj zemlji riječi su oduvijek imale težinu kamena. Mogle su poslužiti kao most preko kojega komšija prelazi u miru, a mogle su, ako se naslone na mržnju, postati temelj za barikadu. Bosna i Hercegovina pamti i jedne i druge gradnje. Kad su mostovi pucali, najprije su pucale riječi, u plakatima, na talasima i u novinskim naslovima koji su se pravili od vatre. Danas, u svijetu u kojem svako nosi vlastitu štampariju u džepu, istina više ne umire naglo, ona se polako iscrpljuje od buke. Otuda mediji u Bosni i Hercegovini nisu samo profesija i posao, nego su oni raspodjela povjerenja, raspoređivanje svjetla po sobama zajedničke kuće.

Ako je demografija pitanje smisla, a zdravstvo pitanje brige, tada je informacija pitanje kisika. Bez nje, građanin diše plitko, glas mu se skraćuje, a korak postaje nesiguran. Zato su mediji, naročito javni, stvar infrastrukture. Cesta je vidljiva, studio nije, ali bez kvalitetnog etera i ekrana nema ni onoga što smo u ovoj knjizi nazvali zajedničkim jezikom. U jednoj rečenici: kada javni servis sluša cijelu zemlju i govori joj bez šapata politike,

Bosna i Hercegovina prestaje biti zbir zatvorenih soba i počinje ličiti na dom. Dezinformacija se ne rađa samo u lošoj namjeri, često nastaje iz brzine, iz navike da se glasnina zamijeni istinitošću, a sumnja konfekcionim uvjerenjem. U doba u kojem algoritmi svode svijet na ono što nas već zanima, čovjek lako sklizne u sobu sa ogledalima, gdje mu se vraća samo sopstveni lik, malo izobličen i sve uvjerljiviji. Tada komšija postaje tuđin jer ga nismo čuli mjesecima, a čini nam se da vičemo svaki dan. I tu počinje magla u kojoj se lako zaluta: poluistina se pretvara u činjenicu, insinuacija u sud, a uredničko "provjerimo" u "objavi".

Bosna i Hercegovina ima još jednu osobitost: istine joj ne samo da bivaju različito ispričane, nego često bivaju zasebno proizvedene. U jednoj kafani naslovnica je herojstvo, u drugoj izdaja, u jednoj emisiji zločin je sjenka, u drugoj osporavanje njegove stvarnosti. Nije to samo moralni problem, nego to je kvar u mehanici zajedničke države. Jer, kako voditi istu rijeku ako se ne slažemo ni koja je obala, a koja voda? U tom rasapu, mediji mogu biti ili razvodnik buke ili korektor slike. Nije im svejedno, kao što nije svejedno ni bolničaru hoće li zavoj očistiti ranu ili prekriti prljavštinu.

U ranijim poglavljima govorili smo o kulturi sjećanja koja liječi, a ne raspiruje. To je i medijski zadatak: držati kameru i prema suzi koja nam je bliža i prema suzi koja nam je dalja, sa istom pažnjom i istim jezikom. U zemlji u kojoj je negiranje tuđe boli postalo politički zanat, urednik koji se usudi reći "ovo se dogodilo" čuva budućnost više nego što to sluti. Ne zato što će promijeniti one koji su se zakleli da se nikad ne promijene, nego zato što odgaja one koji rastu. Djeca ne uče samo iz udžbenika, oni uče iz jezika kojim odrasli govore na televiziji, iz načina na koji voditelj zaustavi glas kad izgovori riječ "žrtva", iz toga koga pozovemo da tumači, a koga da prijeti.

Nije dovoljno čuvati redakcije od telefona vlasti, treba ih hraniti vještinama koje su danas jednako važne kao i stil. Provjera izvora nije romantična epizoda nego dnevna rutina, podatak ima put i trag, fotografija nosi metapodatke, karta se može crtati i lažno i vješto, ali se laž može otkriti. Urednik, novinar i producent, svi oni moraju govoriti jezik podataka kao što govore jezik rečenica. I opet, ne radi egzibicije, nego radi onog

istog povjerenja koje smo prizivali kad smo pisali o sudovima i školama. Kada građanin vidi izvor, metodu i ispravku, on počinje vjerovati i onome što mu je neprijatno čuti. Dezinformacijske kampanje često dolaze izvana, ali se hrane iznutra. One traže pukotine: nezadovoljstvo, siromaštvo i nepravdu. Kod nas ih nalaze u padinama koje smo sami navikli da ne uređujemo. Zato borba protiv laži nije posao kabineta, nego popravka terena. Transparentno vlasništvo medija, jasna pravila oglašavanja, zaštita onih koji razotkrivaju zloupotrebe, sudska praksa koja razumije razliku između klevete i kritike, sve su to cigle u zidu profesionalnosti. Ali taj zid ne smije postati ograda, uredničke politike moraju se sastajati preko entitetskih i kantonalnih linija, da jedna vijest ne putuje kao šapat, već kao zajednički zapis. Medijska pismenost ne počinje u udžbeniku informatike, nego u prvoj lekciji o sumnji koja nije cinizam. Učionica u kojoj nastavnik, zajedno s djecom, rastavlja jedan "viralni" video kao stari sat, otvara prostor za ono što je ovoj zemlji najpotrebnije, te stvara naviku da se prije presude traži provjera, a prije podjele smisao. Neka djeca probaju pronaći izvor snimka, provjeriti datum, uporediti titl i zvuk, potražiti svjedoke i razgovarati sa onima koji misle drukčije. Tako se vježba mozak za zajednički život, gdje se nauči da i pogrešan čovjek može nositi tačan podatak, a da i blizak glas može pogriješiti. Kad takva generacija izađe iz škole, političarima će biti teže da prodaju maglu, a novinarima lakše da produbе priču. Uloga lokalnih medija tu je presudna. Velike istine se često rađaju u malim vijestima: ko je očistio školsko igralište, zašto most kasni, kako se lovi u rijeci poslije zabrane. Mjesto gdje se vijest i sugovornik gledaju u oči ima prirodan imunitet na fabrikovane narative. Zato je važno da lokalne redakcije ne žive od milosti, nego od stabilnih, javno postavljenih pravila finansiranja i oglašavanja, gdje se svaki dinar vidi. U takvom okruženju istraživački tekst nije incident, nego dio ritma, jer ispravka nije sramota, nego snaga. Sigurnost novinara je granica ispod koje sve pada. Nema slobodnog medija gdje je kazna za pitanje prijetnja, a nagrada za poslušnost privilegija. Ova zemlja zna koliko skupo plaća šutnja, zato svaki napad na novinara mora biti shvaćen kao napad na sposobnost zajednice da razlikuje istinu od pokliča. Tu se spajaju i poglavlja o pravosuđu i o EU putu, kao standardi koji štite riječ nisu milost nego uslov, a institucije koje brzo sankcioniraju prijetnju izgrađuju tiho, ali postojano, ono što nazivamo državom.

Digitalni prostor, o kojem smo već govorili u kontekstu identiteta i sigurnosti, traži svoje čuvare i u medijima. Ko će, ako ne uredništva i univerziteti, javno tumačiti kako rade algoritmi, zašto vidimo jedno a ne drugo, ko na našem jeziku odlučuje šta će nam se prikazati? Ako škole uče djecu da pitaju "kako znaš?", neka mediji uče javnost da pita "ko i zašto bira što mi se nudi?". U tom razgovoru biblioteka postaje laboratorij, radionice u kojima se čita i klika, gdje se stari čitalac i mladi korisnik sretnu nad istom naslovnicom i istim linkom, a bibliotekar umjesto šapata kaže: "hajde da provjerimo". Sve to dobiva smisao tek kad riječi vrate svoju mjeru. Andrić je znao da se most ne gradi od najglasnijih kamenova, nego od onih koji tačno nalegnu. Selimović je znao da se istina ne viče, nego traje. Medij koji se diči da je "ubjedljiv" a ne da je "istinit" promašio je zvanje, jer gledalac koji traži potvrdu, a ne znanje, promašio je sebe. Na tom raskršću između željenog i stvarnog stoji čitavo društvo. Ako izaberemo udobnu laž, dobićemo kratko olakšanje i dugu konfuziju. Ako izaberemo zahtjevnu istinu, dobićemo spor početak i dug mir.

I napokon, ima u Bosni i Hercegovini još jedna tiha šansa, a to su zajedničke priče. Dokumentarni film koji pripovijeda o vodi jedne rijeke od izvora do ušća, a usput sreće i manastir i džamiju i fabriku, radio-serijal u kojem se dva novinara iz dva grada vraćaju istim putem na kojem su se nekad mimoilazili, te multimedijalna mapa koja spaja stećke i savremene grafite. To su formati u kojima medij prestaje biti megafon i postaje alat zajedništva, ne zbog patetike, nego zbog činjenica i zanata. Kad takve priče postanu navika, onda ni dezinformacija nema gdje da se uhvati, nema joj pukotine, jer je kuća, napokon, dobro malterisana. Sve što vrijedi u ovoj knjizi svodi se na povjerenje u školu, u sud, u bolnicu i u most. Mediji su mjesto na kojem se to povjerenje svakog dana dobija i gubi. Ako ga budu čuvali strpljivo, bez servilnosti i bez oholosti, onda će ova zemlja početi disati dublje. A kad se tako diše, i riječi postaju jasnije, i komšije bliže, i prošlost podnošljivija, i budućnost mogućnija. U takvoj tišini istine, Bosna i Hercegovina ima šansu da ponovo govori sama sobom, a ne povikom, nego glasom koji se prepoznaje, mirnim, tačnim i ljudskim.

5.9. Dijaspora: snaga koja može promijeniti Bosnu i Hercegovinu

Bosna i Hercegovina je kroz svoju historiju često bila domovina koja više rađa nego što može zadržati. Njene planine i rijeke hranile su ljude, ali su ratovi, siromaštvo i promjene carstava nerijetko tjerali generacije da potraže život izvan njenih granica. Svaka generacija je imala svoje iseljeničke puteve, svoje nade i svoje rane. Prvi veliki val iseljavanja počeo je krajem 19. i početkom 20. stoljeća, u vrijeme Austro-Ugarske. Tadašnji mladići iz hercegovačkih sela i bosanskih dolina odlazili su prema Americi. Putovali su preko luke u Trstu ili Rijeci, u brodovima koji su nosili i hiljade drugih Evropljana. U njihovim džepovima bila su pisma majki, u torbama komadići hljeba i flašice rakije, a u srcima strah i nada. Kada su iskrcavali u New Yorku, nisu znali ni jezik ni običaje, ali su znali kako se radi. Neki su završili u rudnicima uglja u Pennsylvaniji, drugi u čeličanama Chicaga, a treći na željeznicama koje su spajale Ameriku. Ta generacija nije imala namjeru da ostane zauvijek. Njihova pisma, pisana rukom nesigurnom u tuđem jeziku, uvijek su završavala istom rečenicom: "Kada skupim dovoljno, vraćam se kući." Ali većina se nikada nije vratila. Njihova djeca već su bila Amerikanci, a Bosna i Hercegovina je ostala u sjećanjima, u pričama uz kamin i u ponekom sačuvanom predmetu. Tako je nastala prva veza Bosne i Hercegovine sa svijetom, odnosno veza u kojoj je nostalgija bila most. Šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog stoljeća počeo je drugi veliki val iseljavanja. Jugoslavija je potpisala sporazume sa Saveznom Republikom Njemačkom, Austrijom i drugim zapadnoevropskim zemljama, pa su stotine hiljada ljudi otišle na privremeni rad. Zvali su ih gastarbajteri. Iz Krajine su odlazili mladići iz Bihaća, Bosanske Krupe, Cazina, Sanskog Mosta. Iz Hercegovine su kretali mladi iz Mostara, Čapljine i Konjica. Odlazili su i iz Tuzle, Zenice, Sarajeva. Putovali su vozovima koji su ih vozili danima do Minhena, Stuttgarta ili Beča. Na peronima su ostajale uplakane žene i djeca, a u koferima su nosili komade suhog mesa i pogače koje su morale trajati danima. Njihova namjera bila je jednostavna, raditi nekoliko godina, zaraditi novac, izgraditi kuću u rodnom selu, kupiti traktor ili otvoriti malu radnju, i vratiti se. Ali, kao i oni prije njih u Americi, i gastarbajteri su ostali. Njihova djeca su pohađala škole u

Njemačkoj, govorila tečni njemački, a roditelji su svake godine ljeti dolazili u Bosnu i Hercegovinu, vozeći automobile s njemačkim tablicama, pune kofere poklona i nostalgije. Njihove kuće u Bosni i Hercegovini građene su kao simbol povratka, ali povratak je sve više postajao iluzija. Taj gastarbajterski val oblikovao je i Bosnu i Hercegovinu i dijasporu. Oblikovao je sela puna velikih kuća u kojima zimi niko ne živi. Oblikovao je i gradove u Njemačkoj, Austriji i Švicarskoj, gdje su Bosanci postali radnici, ali i dio društva. Oni su nosili Bosnu i Hercegovinu u sebi, u jeziku koji su čuvali kod kuće, u hrani koju su spremali, u pjesmama koje su pjevali. Najveći i najteži val iseljavanja dogodio se tokom rata 1990-ih godina kada su se raspale Jugoslavija i mir, kada su tenkovi i granate počeli rušiti gradove i sela, stotine hiljada ljudi pobjeglo je pred ratom, genocidom i etničkim čišćenjem. Neki su otišli preko noći, s plastičnim kesama u rukama, drugi su prelazili granice pod kišom metaka. U Švedskoj, Norveškoj, Danskoj, Holandiji, Kanadi i Americi nastale su cijele bosanske zajednice. U St. Louisu, u Sjedinjenim Američkim Državama, nastao je grad u kojem živi više ljudi iz Bosne i Hercegovine nego u mnogim bosanskim gradovima. Nazivaju ga "drugi Bihać", jer je većina došla iz Krajine. U Malmöu i Göteborgu, u Švedskoj, postoje mahale u kojima se na svakom ćošku čuje bosanski jezik. Ta generacija dijaspore nosi najveću bol. Oni nisu otišli trbuhom za kruhom, nego glavom za životom. Njihove priče su ispunjene suzama, ranama i gubicima. Oni su morali stvarati nove živote u tuđem svijetu, ali nisu prestali misliti na Bosnu i Hercegovinu. Tokom rata, dijaspora je bila ključna, slala je novac, lijekove, hranu, lobirala kod stranih vlada, organizirala proteste i informirala svijet o genocidu u Srebrenici i drugim zločinima. Ratni val dijaspore ostavio je dubok trag. Njihova djeca su odrastala između dva svijeta, kuće u kojoj se govori bosanski i ulice na kojoj se govori švedski ili engleski. Oni su naučili da imaju dva identiteta, i da nijedan nije potpun bez drugog. Sva tri vala iseljavanja, austrougarski, gastarbajterski i ratni su oblikovali dijasporu kao produženu ruku Bosne i Hercegovine. Ona nije homogena, ona ima različite priče, ali ih povezuje isto, a to je Bosna kao korijen i Bosna kao rana. Dijaspora je danas snaga koja se ne može ignorisati. Ona je ogledalo u kojem Bosna i Hercegovina može vidjeti i svoje slabosti i svoje mogućnosti. U njenim ljudima Bosna i Hercegovina vidi šta znači preživjeti, šta znači raditi, šta znači sačuvati identitet.

Gradovi izvan Bosne i Hercegovine su produžena lica domovine

Bosna i Hercegovina je mala zemlja, ali ima mnogo gradova koji danas žive izvan njenih geografskih granica. To su gradovi u kojima bosanski jezik odjekuje po školskim hodnicima, u kojima se peku pite u pekarama na ćošku, u kojima se petkom čuje ezan iz džamija koje su podigli izbjeglice, a nedjeljom zvona u crkvama u kojima se okupljaju isti ti ljudi. Ti gradovi nisu geografski ucrtani u kartu Bosne i Hercegovine, ali jesu ucrtani u njeno srce. Nema grada izvan Bosne i Hercegovine koji toliko jasno pokazuje lice domovine kao St. Louis u američkoj državi Missouri. Kada čovjek prođe kroz četvrti Bevo Mill i Affton, mogao bi pomisliti da je zalutao u Bihać ili Bosansku Krupu. Na dućanima piše "Buregdžinica", na restoranima "Ćevabdžinica Sarajevo", a u parkovima se igra nogomet. Tamo živi više od sedamdeset hiljada ljudi porijeklom iz Bosne i Hercegovine. St. Louis je postao utočište za one koji su tokom rata 1990-ih godina morali napustiti svoje kuće. Tamo su našli sigurnost, ali nisu zaboravili ko su. Naprotiv, tamo su izgradili najjaču bosansku zajednicu izvan Evrope. Izgradili su džamije i crkve, osnovali kulturna društva i organizirali festivale. U St. Louisu se svake godine održava "Bosnian Festival", na kojem se igraju kola, pjevaju sevdalinke, ali i sluša rock i hip hop. Taj spoj starog i novog pokazuje da Bosna i Hercegovina živi i u tuđini. Ulice St. Louisa ispričale su priču o opstanku, o ljudima koji su stigli bez ičega, a postali su vlasnici restorana, kamiondžije, doktori i profesori. Njihova djeca danas završavaju univerzitete, neki od njih su već i političari. Oni nose dva identiteta, američki i bosanski, i u tome vide snagu, a ne slabost. Ako je St. Louis "drugi Bihać", onda je Malmö "drugi Prijedor". U švedskim gradovima Malmö i Göteborg nastale su jake bosanske zajednice. Hiljade ljudi iz Bosne i Hercegovine, posebno iz Krajine i Podrinja, našli su utočište u Skandinaviji. U Malmöu postoje bosanske džamije, kulturni centri i udruženja. Subotom se organiziraju škole bosanskog jezika, a djeca, iako govore tečni švedski, znaju recitirati stihove Maka Dizdara i Alekse Šantića. U Göteborgu se svake godine obilježava godišnjica genocida u Srebrenici, uz prisustvo hiljada ljudi. Švedska je postala zemlja u kojoj Bosanci ne samo da su pronašli dom, nego i glas. Oni su u švedskom

društvu prepoznati kao vrijedni, radni i uporni. Malmö i Göteborg su gradovi u kojima se jasno vidi da dijaspora nije samo prisutna, nego i aktivna. Bosanci su tamo osnovali firme, rade u bolnicama i predaju na univerzitetima. Njihova djeca postaju arhitekti, inženjeri i umjetnici. Oni su dokaz da Bosna i Hercegovina može biti i globalna, te da njen identitet može opstati u različitim kulturama. U Kanadi i Americi, osim St. Louisa, najjače zajednice su u Torontu i Chicagu. Toronto je postao dom hiljadama Bosanaca koji su došli tokom rata. Tamo su osnovali svoje restorane, mesnice i kulturna društva. Njihova djeca su već odrasla kao Kanađani, ali se i dalje ponose svojim bosanskim porijeklom. U Chicagu, bosanska zajednica je manja nego u St. Louisu, ali je vrlo aktivna. Tamo postoje džamije, crkve i sportska društva. Toronto i Chicago su postali mostovi preko Atlantika. Ljudi koji tamo žive redovno posjećuju Bosnu i Hercegovinu, šalju pomoć i ulažu u projekte. Oni su dokaz da se i u velikim metropolama može sačuvati identitet, ako postoji volja. Na drugom kraju svijeta, u Australiji, nastale su bosanske zajednice u Melbourneu i Sydneyu. Tamo su ljudi stigli nakon rata, putovali su hiljadama kilometara da bi našli sigurnost. Ali i tamo su ponijeli Bosnu i Hercegovinu sa sobom. U Melbourneu su izgradili džamije i kulturne centre, te osnovali fudbalske klubove. U Sydneyu su otvorili restorane i radnje. Njihova djeca danas govore engleski sa australskim naglaskom, ali kod kuće se jede pita i priča o Bosni i Hercegovini. Oni pokazuju da Bosna i Hercegovina može opstati i pod južnim nebom. St. Louis, Malmö, Toronto i Melbourne su postali produžena lica Bosne i Hercegovine. Oni su ogledala u kojima se vidi kako Bosna i Hercegovina izgleda kada je prisiljena da živi van svojih granica. U njima se vidi bol, nostalgija, ali i snaga i uspjeh. Pokazuju da Bosna nije samo zemlja u geografskim granicama, nego i ideja koja se može širiti. Pokazuju da ljudi mogu izgubiti dom, ali ne i identitet. Pokazuju da se Bosna može čuvati kroz jezik, pjesmu, običaje i da se taj identitet može prenijeti na nove generacije.

Dva krvotoka iste zemlje

Bosna i Hercegovina danas ima dva krvotoka: onaj unutar svojih granica i onaj izvan njih. Unutrašnji je slab, često sputan korupcijom, političkim

blokadama i ekonomijom koja ne nudi dovoljno mogućnosti. Ali vanjski krvotok, onaj koji dolazi iz dijaspore, kuca snažno. To je krv koja dolazi iz tuđih ruku, ali hrani domaće usne, grije kuće i pokreće privredu. Gotovo nijedna kuća u Bosni i Hercegovini nema bez nekoga u inostranstvu. Statistike govore da godišnje u zemlju uđe više od tri milijarde eura doznaka, što je oko desetine ukupnog bruto domaćeg proizvoda. Ali statistika ne govori cijelu istinu. Istina se vidi u selima gdje su kuće pokrivene crvenim krovovima koje su platila djeca iz Njemačke ili Švedske. Istina se osjeti u marketima gdje starice kupuju ulje i brašno novcem koji im je poslao sin iz Amerike. Istina se vidi u zimama koje nisu hladne zahvaljujući peletu i drvetu plaćenom doznakama. Doznake nisu samo novac, one su i poruka: "Nismo zaboravili." One su znak da se veze ne kidaju, čak i kada se ljudi ne vrate. Ponekad se u njima krije i grižnja savjesti, jer oni koji su otišli znaju da nisu mogli ostati, pa sada šalju novac kao ispriku. Ali ma kakav bio motiv, rezultat je isti: Bosna i Hercegovina opstaje jer njeni sinovi i kćeri koji su daleko nisu okrenuli leđa.

Neki iz dijaspore nisu stali na doznakama, odlučili su uložiti u Bosnu i Hercegovinu. Otvarali su firme, hotele, restorane i proizvodne pogone. U Sanskom Mostu porodica iz Švicarske otvorila je fabriku koja zapošljava pedeset ljudi. U Konjicu, povratnik iz Njemačke pokrenuo je preduzeće za metalopreradu. U Tuzli, braća koja su odrasla u Kanadi otvorila su IT kompaniju koja sada izvozi usluge širom svijeta. Ovi primjeri nisu rijetkost, ali nisu ni pravilo. U Bosni i Hercegovini često nedostaje institucionalna podrška za investicije dijaspore. Ljudi koji žele ulagati nailaze na birokratske prepreke, sporost administracije i nepovjerenje. Ipak, oni koji uspiju, pokazuju da dijaspora može biti izvor novih radnih mjesta, novih tehnologija i novih ideja. Dijaspora je posebno prisutna u poljoprivredi i turizmu. Mnogi koji su otišli u Njemačku ili Austriju ulažu u plantaže malina, u proizvodnju meda, u seoska domaćinstva. Donose nove standarde, uče od zemalja u kojima žive i primjenjuju to u Bosni i Hercegovini. U Hercegovini su povratnici iz Švicarske otvorili vinograde i podrume. U Krajini, oni iz Amerike ulažu u ribnjake i pčelarstvo. Turizam je, također, polje gdje dijaspora daje snagu, gdje dovode prijatelje i kolege iz svojih novih domovina, pokazuju im ljepote Bosne i Hercegovine i tako stvaraju

nove veze. Njihove kuće u selima postaju vikendice, a vikendice postaju mali pansioni. Ekonomija dijaspore ima i političku dimenziju. Onaj ko šalje milijarde eura godišnje ima i pravo da traži odgovornost. Dijaspora, međutim, još uvijek nema institucionalni kanal da svoje ekonomsko ulaganje pretoči u politički uticaj. Zato je važno da se u budućnosti pronađu načini da se njihov glas ne čuje samo kroz novac, nego i kroz odluke. Bosna i Hercegovina je često opisivana kao zemlja siromaštva. Ali kada se pogleda snaga dijaspore, jasno je da ona ima potencijal da bude mnogo više. Dijaspora je dokaz da Bosanci i Hercegovci znaju raditi, znaju stvarati, znaju uspjeti. Ako su to mogli u Njemačkoj, Americi ili Australiji, mogu i u svojoj domovini, ali pod uslovom da imaju sistem koji ih ne sputava, nego podržava.

Identitet, politika i moć dijaspore

Dijaspora nije fusnota bosanske priče, nego njen paralelni tok, odnosno voda koja teče van korita, a opet napaja isti pejzaž. Ako hoćemo da shvatimo kako Bosna i Hercegovina diše, moramo slušati i udaljene otkucaje, u glasovima koji se miješaju s novim jezicima, u kafanama koje drže mirise djetinjstva, u školama subotom i na festivalima koji povezuju kontinente. Ono što slijedi je ista tvoja misao, ali čvršće uvezana: kultura kao dom, identitet kao most, politika kao alat, moć kao odgovornost i sve to u rukama ljudi koji su fizički daleko, a duhovno nadomak. Bosna i Hercegovina se ne nosi samo u pasošu, već u jeziku kojim majka uspavljuje dijete, u pjesmi koju otac zapjeva u kafani, te u mirisu pite iz rerne subotom popodne. Kada su Bosanci otišli širom svijeta, nisu ponijeli samo svoje tijelo, već i duh zemlje. Taj duh je ostao živ kroz kulturu i identitet, koji se u dijaspori oblikuju na jedinstven način, između sjećanja i prilagođavanja. Da bi taj duh ostao razumljiv i sebi i drugima, prva linija odbrane i pripadanja uvijek je jezik. Bosanski jezik je možda najveći izazov i najveća snaga dijaspore. Stariji ga nose prirodno, ali djeca rođena u dijaspori uče ga između dva svijeta. Subotom u Malmöu ili Göteborgu roditelji šalju djecu u "bosanske škole", gdje uče pisati ćirilicu i latinicu, recitirati stihove Maka Dizdara i Alekse Šantića, učiti historiju domovine. U St. Louisu djeca često kod kuće pričaju bosanski, a u školi engleski. Rezultat je hibridni

govor, mješavina jezika, u kojoj se vidi i nostalgija i budućnost. U Kanadi i Australiji, djeca često više razumiju nego što govore. Roditelji ih uče riječima koje nemaju prevod, poput sevdaha, meraka, kahve. Te riječi postaju mostovi prema identitetu, jer nose osjećaje koje engleski ili njemački ne mogu prenijeti. A kad riječi zastanu, tamo gdje slovima ponestane daha, nastupa ono što prelazi sve granice, a to je muzika. Muzika je najjači jezik dijaspore. Sevdah, sa svojim sporim ritmovima i dubokim emocijama, povezuje generacije. U St. Louisu i Chicagu postoje kafane u kojima svira harmonika i pjeva "Snijeg pade na behar na voće". U Švedskoj, mladi pjevaju i hip hop i sevdah, spajajući stare motive sa modernim ritmovima. Sevdah je u dijaspori postao više od muzike, on je znak pripadnosti. Kada mladić rođen u Americi zna otpjevati sevdalinku, to je dokaz da Bosna i Hercegovina nije izgubljena. Muzika spaja i one koji su otišli kao djeca i one koji su rođeni u dijaspori. Ona podsjeća da su korijeni duboki, i da se mogu prenijeti. Kako se taj zvuk i jezik ne bi rasuli u svakodnevici, potrebne su žile kucavice zajedništva, odnosno mjesta i ljudi koji organizuju sjećanje.

U mnogim gradovima dijaspore postoje udruženja i škole koje čuvaju bosanski identitet. U Göteborgu, roditelji organizuju časove bosanskog jezika. U Torontu postoji Kulturni centar "Bosna", gdje se održavaju predavanja, izložbe i priredbe. U Melbourneu su osnovane folklorne grupe koje igraju kolo i izvode tradicionalne plesove. Ta udruženja nisu samo mjesta za očuvanje kulture, nego i za zajedništvo. Ona su mjesta gdje se ljudi okupljaju, gdje se djeca upoznaju, gdje se prenosi osjećaj pripadnosti. Bez njih, mnoge veze bi se izgubile. Djeca i unuci dijaspore često žive između dva identiteta. U školi su Amerikanci, Šveđani ili Australci, ali kod kuće su Bosanci. Oni nose dva svijeta, i često osjećaju pritisak da biraju. Ali sve više njih shvata da izbor nije nužan. Oni mogu biti i jedno i drugo, jer njihov identitet nije podijeljen, nego proširen. U tome je snaga dijaspore jer ona pokazuje da identitet nije krut, nego da se može širiti i obogaćivati. Djeca koja govore dva jezika, koja znaju i sevdalinku i rap, koja slave i bajrame i Božiće sa prijateljima, pokazuju da je budućnost Bosne i Hercegovine možda upravo u toj širini. Otuda i jednostavna istina: kultura i identitet, kada se žive svakodnevno, postaju najpostojaniji oblik otpora. Kultura i

identitet dijaspore su oblik otpora zaboravu. Svaka pjesma otpjevana u tuđini, svaka riječ izgovorena na bosanskom, svaka pita pečena u tuđoj kuhinji, sve je to čin otpora. Otpor protiv nestajanja, protiv asimilacije, protiv zaborava. Dijaspora pokazuje da se Bosna i Hercegovina može živjeti i daleko od njenih granica. Pokazuje da se domovina može čuvati u srcu, u jeziku, u pjesmi. Pokazuje da identitet nije samo geografski, nego i duhovni. Ali dijaspora nije samo sjećanje koje se pjeva, ona je i glas koji se čuje tamo i gdje odluke nastaju, a to je politika. Bosanska dijaspora nije bila samo ekonomija i nostalgija, ona je u presudnim trenucima bila i politika, glas koji se čuo kada su domaće institucije bile ušutkane. Od prvih dana rata pa sve do danas, dijaspora je pokazala da može biti sila koja mijenja tokove, iako je često ostajala neprepoznata ili zanemarena od vlastite domovine. Tokom agresije 1990-ih godina, dijaspora je postala ambasador Bosne i Hercegovine. Dok su tenkovi razarali Sarajevo, a sela gorjela u Podrinju i Posavini, bosanski iseljenici organizirali su proteste na ulicama evropskih i američkih gradova. U Washingtonu su pred Bijelom kućom nosili transparente sa slikama iz logora Omarska i Keraterm. U Stockholmu i Oslu stotine ljudi je hodalo ulicama tražeći da svijet reaguje. Nisu imali diplomatske pasoše, ali su imali glas. Taj glas je dopirao do parlamentaraca, senatora, evropskih zastupnika. Lobističke grupe, iako često improvizovane i bez sredstava, uspjele su otvoriti vrata koja tadašnja bosanska vlada nije mogla. Mnogi od njih, inženjeri, radnici, studenti, pretvarali su se u advokate i diplomate, samo zato da njihova domovina ne bi nestala. Kako su godine odmicale, taj glas nije utihnuo, nego je samo promijenio akcenat i adresu. Dijaspora se kroz godine učvrstila u zemljama domaćinima. U Sjedinjenim Državama, posebno u St. Louisu, bosanski Amerikanci su postali dio političkog života. Njihovi predstavnici birani su u gradska vijeća, pa čak i u kongresne kancelarije. Njihova organizovanost pokazala je da Bosna i Hercegovina može imati snagu i tamo gdje je najmanje očekivala, u američkim predgrađima. U Švedskoj, bosanska dijaspora je uticala na javno mnijenje, organizovala obilježavanja genocida u Srebrenici i učinila da ta tema postane dio političkog diskursa. U Kanadi i Australiji, bosanske zajednice učestvovale su u lokalnim izborima, slale svoje predstavnike u institucije i tako Bosnu i Hercegovinu unosile u političke procese drugih država. Ipak, između te spremnosti i domovine

često zjapi praznina, ne emocija, nego institucija. Ipak, snaga dijaspore ostaje uglavnom neiskorištena. Bosna i Hercegovina nema jasnu strategiju kako da poveže tu političku moć sa državnim interesima. Dijaspora se često osjeća kao da daje, a zauzvrat ne dobija ništa jer nema lak pristup glasanju, nema dovoljno uticaja u parlamentima, nema osmišljene kanale saradnje. Upravo tu leži jedna od najvećih mogućnosti, jer ako bi Bosna i Hercegovina znala da svoju dijasporu vidi kao partnera, a ne samo kao bankomat, ona bi imala ambasadore u svakoj evropskoj i američkoj prijestolnici. Imala bi glasove u parlamentima, lobiste u administracijama, profesore na univerzitetima koji zagovaraju njene interese. A kad politika zaboravi smisao, dijaspora može uraditi ono što je oduvijek radila, podsjetiti na mjeru i smjer. Dijaspora može biti i korektiv domaćoj politici. Ona vidi Bosnu i Hercegovinu izvan uskih rovova dnevnih podjela. Ona je u dodiru s društvima u kojima zakoni vrijede, institucije rade, a korupcija se kažnjava. Iz te perspektive, ona može tražiti više od vlasti u domovini. Može tražiti odgovornost, može tražiti reforme, može tražiti državu dostojnu svojih građana. Moć dijaspore nije u jednoj partiji, niti u jednoj ideologiji. Njena moć je u njenoj rasprostranjenosti i u njenoj povezanosti. To je nevidljiva ruka koja može pokrenuti ekonomiju, oblikovati politiku, uticati na međunarodne odnose, ali ta ruka će ostati nemoćna ako je domovina ne prepozna.

Slika koja sve to sabira u jednu rečenicu jeste stablo, koje je duboko, oštro i istinito. Bosna i Hercegovina je poput stabla koje se često činilo presječenim do korijena, ali su mu grane rasle daleko od matične zemlje. Te grane su dijaspora, a korijen je domovina. Stablo može opstati samo ako sokovi teku u oba smjera, od korijena prema granama i od grana nazad ka korijenu. Ako sokovi stanu, stablo se suši. Tako i Bosna i Hercegovina bez dijaspore je polovična, a bez domovine dijaspora gubi smisao. Zato je idući korak jasan: od zahvalnosti ka saradnji, od doznaka ka znanju, od simbolike ka sistemu. Dijaspora je već pokazala da može biti spas, u ratu je bila disanje, u poratnim godinama hraniteljica, a danas je investitor, ambasador i čuvar kulture. Ali njena snaga tek treba da se otkrije. Ona može donijeti iskustva svijeta u Bosnu i Hercegovinu. Može učiti Bosnu i Hercegovinu kako da gradi institucije koje rade, kako da obrazuje djecu

za budućnost, kako da povezuje nauku i privredu. Ona može biti škola modernog društva. Dijaspora može pokrenuti privredu, ne samo slanjem novca, nego osnivanjem firmi, uvođenjem novih tehnologija, otvaranjem tržišta. Ona može biti most između domaćih proizvođača i stranih kupaca, između univerziteta u Sarajevu i Stockholmu, između bolnica u Tuzli i klinika u Torontu. Dijaspora može biti glas Bosne i Hercegovine u svakoj prijestolnici svijeta, ako odluči da svoju moć upotrijebi. I najvažnije, dijaspora može biti korektiv. Ona vidi Bosnu i Hercegovinu onakvu kakva jeste, ali i onakvu kakva bi mogla biti. Ona može podsjećati da se poštenje isplati, da se znanje mora cijeniti, da se zajednica gradi na povjerenju, a ne na strahu. Ali veza ne može biti jednosmjerna. Bosna i Hercegovina mora naučiti da cijeni svoju dijasporu. Mora im olakšati glasanje, jer glas u domovini ne smije biti privilegija samo onih koji su ostali. Mora im otvoriti vrata institucija, jer oni nisu gosti nego građani. Mora im priznati diplome i znanja koja su stekli, jer Bosna i Hercegovina nema luksuz da odbacuje vlastitu pamet. Bosna i Hercegovina mora prestati da dijasporu vidi samo kao izvor novca. Mora je vidjeti kao izvor ideja, znanja, iskustava. Mora izgraditi politike koje će olakšati povratak onih koji žele da se vrate, makar na nekoliko godina. Mora pokazati poštovanje, jer ljudi koji desetljećima šalju novac, grade kuće, ulažu u projekte, zaslužuju da znaju da je to njihova zemlja, a ne zemlja u kojoj su samo posjetioci. Ako dijaspora da sve, a domovina ništa ne vrati, veza će oslabiti. Ako domovina traži, a ne nudi, izgubit će povjerenje. Samo ako se oba krila pokrenu zajedno, dijaspora koja daje i domovina koja prihvata i vraća, Bosna i Hercegovina će moći letjeti. U tome se krije i filozofija opstanka: Bosna i Hercegovina ne može biti zatvorena u svoje granice. Njene ruke su širom svijeta, i ako ih prepozna, ona će imati snagu veće zemlje nego što to pokazuje njena karta. Ako ih zanemari, ostaće mala i slaba, sa srcem koje kuca samo napola. A kad već govorimo o disanju, vrijedi dopuniti sliku: jedno plućno krilo nikad nije dovoljno za duge uspone. Bosna i Hercegovina je često bila prikazivana kao bolesnik na evropskom stolu, tijelo koje se bori za dah između velikih susjeda i unutrašnjih rana. Ali ta slika je nepotpuna, jer Bosna i Hercegovina diše ne samo jednim plućima, onim unutar svojih planina i dolina, nego i drugim, raspršenim širom svijeta. To drugo plućno krilo je dijaspora. Kada se 1990-ih godina činilo da će Bosna i Hercegovina

izdahnuti, to krilo je udahnulo zrak u njena pluća. Doznake su postale krv, protesti u Washingtonu i Stockholmu postali su glas, kulturna društva u Torontu i Sydneyu postala su srce koje nije prestalo kucati. Bez tog daha, Bosna i Hercegovina bi se ugušila. Dijaspora je drugo plućno krilo, ali ne manje vrijedno. Ono je raznoliko, u Americi diše drugačijim ritmom nego u Njemačkoj, u Australiji drugačijim nego u Švedskoj. Ali svi ti dahovi se spajaju u jedan, dah Bosne i Hercegovine. U njemu ima i nostalgije i bola, i ponosa i gorčine. Ima ga i u kafanama St. Louisa gdje se pjeva sevdah, i u švedskim učionicama gdje djeca uče bosanski, i u australskim džamijama gdje ezan odzvanja među palmama. Ali dijaspora nije samo produžetak, ona je i ogledalo. U njoj Bosna i Hercegovina vidi kako bi mogla izgledati kada bi bila oslobođena svojih slabosti. Vidi kako njeni ljudi grade firme i institucije u tuđem svijetu, kako se obrazuju i napreduju. Vidi da je snaga u njenom narodu neupitna, ali da domovina često ne zna kako tu snagu koristiti. Budućnost Bosne i Hercegovine zavisi od toga da li će znati disati punim plućima. Ako se osloni samo na ono što ima unutar svojih granica, ostat će slabija. Ako zanemari svoje drugo plućno krilo, ugušit će se, ali ako prepozna dijasporu kao jednako važno, ako je uveže u institucije, politiku, privredu, kulturu, tada će disati snažno i ravnomjerno. Bosna i Hercegovina je preživjela jer je imala dijasporu, ali živjeti znači više od preživljavanja. Živjeti znači graditi, širiti se i ostavljati trag. Da bi to uspjela, Bosna i Hercegovina mora prihvatiti da njene granice nisu rijeke i planine koje se vide na karti, nego i ljudi koji je nose u srcu dok koračaju ulicama Chicaga, Stockholma, Toronta i Melbournea. Dijaspora je dokaz da Bosna i Hercegovina nije samo zemlja, nego ideja. Ideja da se identitet može nositi hiljadama kilometara, da se domovina može čuvati i kada je daleko, da se pripadnost ne mjeri samo mjestom rođenja nego i mjestom sjećanja. I sve dok to drugo plućno krilo diše, Bosna i Hercegovina ima šansu da ostane živa.

U završnici, misao se vraća onome od čega je krenula: pripadnost je privilegija samo ako je ujedno i obaveza. Bosanska dijaspora nije samo skup ljudi rasutih po svijetu, ona je produžena ruka domovine, njeno ogledalo u daljini i njeno srce koje kuca izvan njenih granica. Svaka porodica u Bosni i Hercegovini ima nekog ko je otišao, svaka mahala zna za prozor

koji je zauvijek zatvoren jer je onaj koji je gledao kroz njega potražio hljeb u tuđini. Oni koji su otišli nose u sebi Bosnu i Hercegovinu kao bol i kao ponos, kao uspomenu i kao obavezu. Doznake koje šalju godinama su bile poput infuzije kojom su hranili svoje porodice i gradove. Ali Bosna i Hercegovina ne može vječno živjeti od pomoći, niti dijaspora može vječno biti svedena na ulogu hranitelja siromašnih kuća. Njihova prava snaga je u onome što su naučili u Njemačkoj, Švedskoj, Americi, Australiji, u znanju, tehnologiji, političkom iskustvu, u otvorenim vratima koja mogu pretvoriti Bosnu i Hercegovinu iz zatvorenog dvorišta u dio svijeta. Ako se to znanje vrati u obliku programa, projekata, univerzitetskih predavanja, bolničkih reformi, novih kompanija, Bosna i Hercegovina neće samo preživjeti nego će se obnoviti. Dijaspora je i politička sila, samo još neosviještena do kraja. Glasovi Bošnjaka, Srba, Hrvata i drugih građana Bosne i Hercegovine u američkim, njemačkim ili švedskim parlamentima imaju težinu veću nego što se u Sarajevu i Banjoj Luci želi priznati. Ako se ta snaga sabere, ako udruženja postanu mostovi, a ne ostrva, onda Bosna i Hercegovina dobija glas u svijetu koji se ne može ignorisati. Ali, da bi se to desilo, i sama Bosna i Hercegovina mora otvoriti vrata svojoj djeci u svijetu. Potrebno je stvoriti zakone i institucije koje će olakšati investiranje, zaštititi njihovu imovinu, dati im sigurnost da svaka marka i svaki euro uložen u domovinu neće nestati u močvari birokratije i korupcije. Potrebno je omogućiti glasanje iz daljine, digitalne načine učešća u izborima i političkom životu, jer onaj ko voli Bosnu i Hercegovinu iz dijaspore mora imati jednako pravo da odlučuje o njenoj sudbini kao i onaj ko živi u Sarajevu ili Bihaću. Posebna je odgovornost prema djeci dijaspore. Ako ona zaborave jezik svojih roditelja, ako im Bosna i Hercegovina postane samo slika u albumu, izgubit ćemo generacije koje bi mogle biti najvjerniji čuvari identiteta. Zato Bosna i Hercegovina mora stvoriti programe stipendija, škole jezika, posjete Srebrenici, Jajcu, Mostaru i Travniku, da djeca koja su rođena u Švedskoj ili Americi znaju šta znači biti dio Bosne i Hercegovine, ne samo u krvi nego i u sjećanju.

Dijaspora je i kulturna i duhovna snaga. Ona može pokazati svijetu da Bosna i Hercegovina nije zemlja rata nego zemlja mostova, pjesme i različitosti. Festival u Beču ili Chicagu, koncert u Parizu ili Malmöu, knjiga

štampana u Torontu ili Ljubljani, to su slike Bosne i Hercegovine koje svijet mora vidjeti. Ako je dijaspora bude predstavljala u svom najboljem svjetlu, Bosna i Hercegovina će biti viđena ne kao teret Balkana, nego kao biser Evrope. Na kraju, dijaspora nije samo ono što Bosna i Hercegovina može od nje dobiti. Ona je i podsjetnik šta Bosna i Hercegovina mora sama sebi pružiti, jer ako ljudi odlaze, to znači da zemlja nije dovoljno pravedna, dovoljno sigurna, dovoljno otvorena. Dijaspora će biti snaga Bosne i Hercegovine tek kada Bosna i Hercegovina pokaže da je spremna biti dom u koji se može vratiti bez straha i bez gorčine. Ako se u toj vezi uspije, u vezi koja povezuje glas iz tuđine sa glasom iz domovine, onda će dijaspora prestati biti priča o odlasku i postati priča o povratku. A to je priča koja može promijeniti sudbinu Bosne i Hercegovine. I upravo tu, na spoju pjesme i politike, jezika i institucije, nostalgije i plana, stoji najvažnija poruka ove cjeline: dijaspora je moć tek kad joj otvorimo vrata, a domovina postaje dom tek kad ih ne zatvara za svoju djecu. Kad to shvatimo i pretočimo u pravila i običaje, priča o povratku neće biti izuzetak, nego nova norma koja je tiha, ali snažna revolucija koja Bosnu i Hercegovinu mijenja iznutra i izvana, u isto vrijeme.

5.10. Kako snagu pretvoriti u poredak: od emocije do institucije

Da dijaspora ne ostane samo topla priča i hladan izvod iz banke, potrebno je da se emocija prevede u institucije. To "prevođenje" nije apstraktno, nego ono ima svoje vrlo konkretne alate i korake.

1. Jedno "ulazno mjesto" za dijasporu.

Država i kantoni trebaju uspostaviti jedinstan servis, digitalni i fizički, kao "prvi prozor" za dijasporu, koji će obezbjediti investitoru iz Toronta, Malmöa ili St. Louisa da ne luta po šalterima, nego da preko jednog portala registruje firmu, dobije sve dozvole, informacije o zemljištu, poreske pogodnosti, radnim dozvolama za povratnike, te kontakt službenika koji mu je lični vodič kroz sistem. Šalter manje, povjerenje više.

2. Garancijski i sufinansirajući fond.

Mnogi iz dijaspore žele uložiti 50–500 hiljada eura. Najveća prepreka je rizik. Garancijski fond za dijasporu, uz razvojnu banku i općine, može preuzeti dio rizika (npr. 30%) i sufinansirati projekte koji donose zapošljavanje, izvoz ili zelene tehnologije. Svaki euro garancije oslobađa tri do pet eura privatnog kapitala.

3. Poreske i regulatorne "zelene trake".

Povratnicima i prvim investicijama dijaspore treba obezbjediti ubrzani PDV povrate, oslobađanje od carina za ključnu opremu, te "fast track" za priključke i dozvole. Ne kao privilegiju, nego pilot-stazu koja svima kasnije postaje standard.

4. Dijasporski obveznički program ("bond").

Mnogi bi radije uložili 1.000–10.000 eura u sigurniji instrument, nego otvarali firmu. Država (ili razvojna banka) može izdati obveznice namijenjene dijaspori za javnu infrastrukturu (voda, kanalizacija, škole, digitalizacija). Transparentna potrošnja, javni dashboard, polugodišnji izvještaji omogućavaju rast povjerenja.

5. Glas koji se zaista čuje.

Glasanje na daljinu (pošta + digitalno), pojednostavljene registracije, te konzularni "mobilni punktovi" vikendom u centrima dijaspore. Ko finansira desetinu BDP-a mora moći jednostavno glasati. To nije milostinja, nego je to logika demokratije.

6. Program "povratne pameti".

Ne moraju se svi vratiti zauvijek. Treba pozvati stručnjake iz dijaspore na 3–12 mjesečne angažmane, omogućiti doktorima da uvedu nove procedure u bolnicama, inženjerima da dignu proizvodne standarde,

profesorima da otvore zajedničke mastere i doktorske programe sa univerzitetima gdje rade, te menadžerima da uvežu lance dobavljača. Svaki takav povratak neka prati grant za opremu i mentorske timove u domaćim institucijama.

7. Škole jezika, ljetne akademije i "korijenske rute".

Ako djeca izgube jezik, izgubi se i veza. Subotnje škole u dijaspori treba povezati s javnim institucijama u BiH kroz udžbenike, online platforme, ljetne škole u Mostaru, Sarajevu, Bihaću, Trebinju, Tuzli. Treba omogućiti "korijenske rute" kroz Srebrenicu, Jajce, Počitelj, Blagaj, Travnik i Stolac, kako bi djeca iz Malmöa i Melbournea upoznala historiju, prirodu i ljude, te stavila svoje lice uz priču.

8. Dvostruko državljanstvo, diplome i licenciranje.

Brže priznavanje diploma, jasno mapirani ekvivalenti za stručne licence (medicine, građevine, IT-a), te konzistentna i predvidiva pravila o dvojnom državljanstvu. Pravo da budeš "ovdje i tamo" mora biti pravno jednostavno, jer identitet već jeste.

9. Općine kao motori.

Najbrži rezultati rađaju se lokalno. Bratimljenja općina (Bihać–St. Louis, Prijedor–Malmö, Konjic–Toronto, Stolac–Sydney), zajedničke kancelarije i "investicioni meniji", sa jasno definisanim i spremnim zemljištima, nacrtima ugovora i projektnim idejama. Kad općina zna šta želi, dijaspora zna kako pomoći.

10. Priča koja inspiriše.

Potrebni su javni primjeri uspjeha, kao što su povratnik koji je podigao pogon za namještaj, tim iz dijaspore koji je pokrenuo laboratoriju ili kolektiv koji je oživio seoski turizam. Priče su valuta povjerenja, odnosno one ruše mit da se "ovdje ništa ne može".

VI OPASNOSTI I IZAZOVI

6.1. Zašto Bošnjaci ne smiju pasti u zamku izolacije

Prije nego se uđe u ovu temu, vrijedi podsjetiti gdje smo stali, te da smo govorili o Evropi kao okviru, o dijaspori kao drugom plućnom krilu, te o partnerstvu kao jedinoj trajnoj arhitekturi. Ovo je zato prirodan nastavak, kao unutarnja odbrana mjere koja omogućava sve prethodno. Naime, bez te mjere, i Evropa postaje parola, i dijaspora daleka rodbina, i partnerstvo sklizak led. Zato ovdje govorimo o razlici koja Bosni znači život, o razlici između vjere kao domaće navike dobrote i ideologije koja od vjere pravi tvrđavu. U bosanskoj kući riječi se ponekad sliče, a vode različitim putevima. Islam je ovdje stoljećima bio tiho svjetlo, mjerna hanefijska pravda, maturidski razum i derviška škola karaktera u kojoj se strpljenje učilo kao zanat. Džamija je bila kuća učtivosti, a tekija radionica blagosti. Mekteb je učio harf, ali i mjeru, a vakuf je hranio siromaha bez pitanja ko je i odakle je. Iz takve duhovne navike izrasla je posebna bosanska kultura, skromna i široka, okrenuta čovjeku, sigurna da se Bog ne vrijeđa onim što se ljubi u drugome. Islamizam ne pita kako da čovjek bude bolji, nego kako da svijet bude poslušniji. On ne pravi grane, nego uspravlja kolac. U zemlji kakva je Bosna i Hercegovina, gdje se živi pod zajedničkim krovom i pije iz istih rijeka, ta razlika nije igranje pojmovima, nego pitanje opstanka: mogu li se vrata jedne sobe proglasiti cijelom kućom, a da kuća ne propadne? To je ključni razdvoj: vjera koja oblikuje čovjeka iznutra i ideologija koja pokušava preoblikovati svijet izvana. Prva se

širi tiho poput svjetla iz sobe u sobu, a druga udara, traži zidove, zavodi logikom "čistoće" i "konačnog rješenja". Bosanska mjera je stoljećima znala da religioznost bez ljudskosti postaje samo druga riječ za gordost, a da državnost bez obzira postaje druga riječ za nasilje. Otud opomena: čuvati nježnost vjere od grubosti politike, i državu od zavođenja svetim parolama. Bosanski islam nije nastao iz proglasa i pokreta, nego iz života. Pod osmanskim nebom bio je pučka škola pobožnosti, jer mizan, adab i ihsan su riječi starije od današnje politike. U austrougarskom vremenu susreo se sa novim zakonima, notarijama, prugama i učionicama i naučio je da se ne boji reda koji nije njegovog jezika, jer je znao da se pravda prepoznaje i kada je napisana tuđim slovima. U Jugoslaviji je živio u sjeni sekularne države, nekad potisnut, nekad sumnjičen, ali je u svojim bibliotekama sačuvao naviku da se zna i uči, a u kućama naviku da se poštuje komšija. Ni u jednoj od tih epoha Bosna i Hercegovina nije pokušala od vjere načiniti političku tvrđavu, a kad god su drugi pokušavali od Bosne i Hercegovine načiniti barutanu, upravo je ta mjerna, građanska crta bila njen oklop. Odatle i kontinuitet da red u vjeri i red u gradu nisu neprijatelji nego braća. Husn-u-hulk (lijep narav) i dobri propisi služe istom cilju, a to je da čovjek i zajednica budu pouzdani. Kad se ta dva reda prekinu, širi se beznađe, na jednoj strani agresivna pobožnost bez morala, na drugoj cinizam bez odgovornosti. Bosanska linija drži oba kraja konopca i zato je izdržala promjene carevina i sistema. Rat devedesetih donio je rane kroz koje su, uz ranjenike i brašno, ušla i nova tumačenja, oštrija od domaće mjere. Kroz humanitarne koridore i ratne rovove došli su i ljudi i knjige kojima je Bosna i Hercegovina bila polje bitke i primjer, ali ne i dom. U mahalskim bibliotekama našle su se brošure koje nisu poznavale bosansku naviku sporog govora i široke staze, a u nekim selima i mahalama nikle su zajednice koje su, iz straha i žara, tražile ograde i čiste crte. Nakon rata, zajedno s donacijama za krovove i stipendijama, stizala je i ideja da se "ispravi" bosanska tradicija, da se glas derviša proglasi šapatom, a hanefijska mjera mlakoćom. Tako su se, na rubovima, rađale sitne oaze tvrdoće koje su više ličile na suhe česme nego na izvore. To nisu bili masovni pokreti, ali su bili glasni. Glasnoća je zastrašila komšije, zbunila mlade, a u svijetu obnovila stare predrasude o Bosni i Hercegovini kao o "orijentalnom tumorčiću" u Evropi. Najopasnije, poljuljala je vlastitu sigurnost, kao

da se moral ne može braniti bez osude svijeta, kao da se vjera ne može živjeti bez sumnje u čovjeka. Ista ta glasnoća hrani se pukotinama koje je rat ostavio, a tranzicija produbila. Nismo svi podigli krovove nad glavama ranije nego krovove nad glavama u sebi, u te neograđene potkrovlja useljavaju najtvrđe ideje. Zato obnova mjere ne znači samo restauraciju objekata, nego i obnovu obrazaca za škole, seminare, razgovore i strpljivu katehezu građanstva. Kod mnogih osoba vjersko opredjeljenje se hrani trima stvarima: ranom, dosadom i prazninom. Ranu smo naslijedili, izgubljeni gradovi, porušene kuće i mrtvi koji se ne vraćaju. Dosadu nam je podarila troma tranzicija kroz korumpirane šaltere, konkurse bez smisla i škole koje ponekad zaborave da misija znanja nije reprodukcija, nego otvaranje. Prazninu je donio odlazak, jer najbolji su otišli, a najumorniji su ostali. U tom rasponu, mladi čovjek traži čvrsto, brzo i lako rečenicu umjesto knjige, propis umjesto razuma, krutu boju umjesto strpljive sivkaste istine. Internet je tom traženju dao ritam i estetiku, kratke klipove kao zamjenu za učitelja, glasove iz pustinje glasnije od imama iz komšiluka. Kada društvo ostavi mlade u hodniku između siromaštva i prezira, svaka tvrdokorna kartografija zvuči kao plan, a plan je moćna stvar u zemlji previše improvizacija. No, islamizam je varljivo obećanje jer nudi smisao tako što skraćuje svijet. Iz te skraćenosti rađa se zatvoren krug, jer tvrdoća jednih izaziva tvrdoću drugih. Što je jedan zid viši, to drugi raste brže. Tako nastaje simetrična iluzija u kojoj se nacionalizam hrani strahom od islamizma, a islamizam strahom od nacionalizma. U tom ogledu, Bosna i Hercegovina gubi lice. Zato su "protiv" kampanje kratkog daha, a "za" politike traju. Ako želimo suzbiti tvrdoću, treba napuniti prostor smisla kroz kvalitetno obrazovanje, pravedne sudove, radna mjesta koja ne pitaju za prezime, javni govor koji ne vrijeđa, te vjersku nastavu koja spaja tekst i savjest. Algoritam bez učitelja odgaja krutost, a učitelj bez algoritma ostavlja djecu u prošlom stoljeću. Treba i jedno i drugo, ukršteno u mjeri. Bosanski vjerski red je nastajao sporim slaganjem, fikhskih pravila koja računaju sa navikom i nuždom, teologija koja dopušta razum, te tesavvuf koji odgaja prvo karakter pa tek onda jezik. U toj tradiciji namaz nije bio parola, nego navika, post nije bio oružje, nego vježba. Znalo se da vjera bez učenja postaje uobrazilja, a da učenje bez vjere postaje oholost. Zato su se najveće bosanske institucije, džamije, medrese i biblioteke

ponosile i knjigom i halalom, i znanjem i služenjem. Taj poredak je i danas najbolji lijek, a ne "borba protiv", nego "jačanje za", ne galama, nego nastava, ne stigma, nego razgovor i obaveza. Imam, u bosanskoj mjeri, nije megafon nego pedagog. Njegova snaga nije u glasnoći, nego u povjerenju. Medresa nije kasarna identiteta, nego gimnazija morala i znanja, mjesta gdje se Kuran uči zajedno s filozofijom, historijom, logikom i društvenim naukama, gdje se hadis ne pretvara u plakat, nego u naviku pravednosti, gdje se mladić uči i o ljudskim pravima, i o ustavu države u kojoj živi, i o komšijskoj historiji kroz koju mora proći dignute glave. Tek takav imam može na bajramskoj hutbi govoriti o pravdi bez straha, a u školi o građanskim dužnostima bez stida. U tom smislu, zajednica je najjača kad je slobodna, a slobodna je kad ima znanje i integritet. Institucije vjere koje se ne boje pitanja, i institucije države koje se ne boje vjere predstavljaju spoj koji čuva i horizont i temelj. Nije to kompromis, nego pismenost zajedničkog života.

Bosna i Hercegovina se ne brani teologijom koja bi htjela da bude ustav, nego ustavom koji štiti teologiju od politike i politiku od teologije. Država je kuća za sve, i za one koji klanjaju, i za one koji ne klanjaju, i za one koji se krste, i za one koji se samo smiješe. U takvoj kući, islamska zajednica cvjeta kada je slobodna, a slobodna je kad nije instrument partije ni oslonac straha. Njena riječ vrijedi onoliko koliko je pravedna prema "svome" i obzirna prema "tuđem". U tom rasporedu valja se sjetiti starog pravila: ako se vjera pretvori u vlast, vlast postaje predmet prezira, a vjera predmet sumnje. Iz te mudrosti slijedi i politička poruka Bošnjacima: većina nije dozvola za zatvaranje, nego obaveza da država bude široka. Partnerstvo s bar jednim narodom nije taktička dosjetka, nego arhitektura grede jer bez dva oslonca krov ne stoji. To partnerstvo ne gradi se teološkim popustima, nego pravnim garancijama i svakodnevnim životom koji je trgovina, škola, bolnica, sportsko igralište, zajednički projekat na rijeci, granica koja se prelazi, a ne čuva kao trofej. Ovdje se dodiruje i pitanje šireg okvira, jer sloboda vjere u Bosni uvijek je bila jača kad je država bila pravednija. Kad sud sudi bez telefona, molitva je mirnija. Kad policija štiti sve, propovijed se obraća savjesti, ne strahu. U tom ogledalu vidi se i mjerilo uspjeha, odnosno koliko smo sposobni da štitimo različitost bez potrebe da je preobratimo.

Sudbina Gaze je nešto što Bošnjaci moraju izbjeći. Usporedba je gruba, ali poučna. Gaza je slika fizičkog geta i geopolitičkog ključa kojim veće sile okreću sitniji bravar. Pouka za Bosnu i Hercegovinu nije u dramatičnom poređenju bola, nego u razumijevanju mehanizma jer kad se zajednica svede na enklavu, a identitet na prkos, ostane samo prazna slava i puna groblja. Bosna i Hercegovina ne smije pristati na enklavnu logiku ni u prostoru ni u duhu. Njen izlaz nije u zidovima nego u prohodnim cestama, ne u sloganu, nego u instituciji, ne u epskoj samodovoljnosti, nego u državničkoj trezvenosti. Država kao zajednički okvir, Evropa kao širi okvir i da se zna da to nisu odricanja od sebe, nego načini da se sačuva ono najbolje u sebi. To znači i vrlo konkretno: otvarati škole koje miješaju, poslove koji povezuju i mostove koji spajaju tržišta i ljude, a odbijati logiku geta i u geografiji i u jeziku. Enklava je najkraći put do tuđeg ključanja i vlastite nemoći. Vjera je u Bosni i Hercegovini preživjela najteže epohe jer je znala liječiti rane bez traženja rivala. Tekija je zidala mostove unutar čovjeka, džamija mostove među ljudima. Duhovnost koja podsjeća da je pobožnost bez blagosti samo samoljublje u drugom ruhu, a da je naučenost bez samokontrole samo alat sujete, takva duhovnost čini zajednicu otpornom. Zato je pravi odgovor tiha, ustrajna obnova poretka, imami koji su i učeni i slobodni od političke poslušnosti, medrese koje se ne boje razmišljanja, fakulteti koji uče i teologiju i društvo i vakufi koji hrane potrebe koje država sporo vidi, poput vrtića, biblioteka, stipendija i staračkih domova. Sve to ne izgleda kao velika bitka, ali jeste najveća, bitka za naviku dobra, a navika je jača od parole. Tu se krije i ljepota bosanske tradicije, gdje dobra djela ne prave buku, ali prave put. Jedan stipendista, jedna biblioteka, jedna slobodna katedra, jer to su sitne cigle koje nose teške krovove. Na takvim temeljima ni ideologija ni mržnja nemaju gdje da se ugnijezde.

Opasnost ekstremnog islamizma neće nestati dekretom, jer ona je sjena od naših rana i praznina. Ali sjena se ne goni štapom, nego se smanjuje svjetlom. Svjetlo su škole koje uče i vještinu i vrline, sudovi koji presuđuju bez telefona, tržišta na kojima rad vrijedi više od prezimena, mediji koji razlikuju vijest od navijanja, predvodnici koji su skromni u riječima, a široki u djelu. Tamo gdje je država pravedna, vjera je mirna, a tamo gdje je zajednica pravedna, ideologija nema šta da nudi. Bosanski islam

je preživio jer je bio domaći, odnosno učtiv prema tuđem, zahtjevan prema svome, budan prema vlasti, skroman pred Bogom i blag prema čovjeku. Ta mjera nije kompromis sa istinom, nego način da istina bude živa i to u ruci koja daje, u jeziku koji ne vrijeđa, te u poslu koji je pošten. Ako Bošnjaci tu mjeru očuvaju i obnove, ne u retorici nego u školi, sudu, opštini, vakufu, islamizam će ostati kao vremenski oblak, ponekad navrne, zazveči i prođe. A Bosna i Hercegovina će ostati kuća svjetla koje se ne razmeće, ali grije sve koji u nju uđu.

Završna misao: izolacija je lažna sigurnost, kao soba bez prozora koja je mirna dok ne nestane zraka. Bosanska mjera oduvijek je bila prozor i vrata: prozor da vidimo svijet, vrata da komšija uđe bez straha. Kad tako uredimo kuću, ni vjera ni država ne moraju se braniti vikom, odnosno brani ih red koji je pravedan i toplina koja je ljudska.

6.2. Velikosrpska i velikohrvatska ideologija: stalni izazov bosanskoj cjelovitosti

Prije nego što zaronimo u srž, vrijedi podsjetiti na liniju koja nas ovdje dovodi, jer govorili smo o opasnosti zatvaranja iznutra, o iskušenju ideologiziranja vjere, o mjeri koja čuva kuću. Sada okrećemo pogled prema vani, prema dvjema velikim matricama koje Bosnu i Hercegovinu stoljećima pokušavaju preoblikovati: velikosrpskoj i velikohrvatskoj ideji. Ova dva narativa, naizgled različita, rade isti posao, jer umjesto da priznaju Bosnu i Hercegovinu kao dom koji stoji na vlastitim temeljima, crtaju je kao prazan prostor za svoje projekte. I tu počinje priča o stalnom izazovu bosanskoj cjelovitosti, ne kao povremenoj prijetnji, nego kao upornom ritmu koji se ponavlja, čas tiše, čas glasnije. U zemlji koja leži na raskršću, granice nikada nisu samo linije na karti, one su i snovi i pohlepe, te historija koja se ponavlja u krugovima. Bosna i Hercegovina je stoljećima živjela u sjeni dvaju velikih narativa: velikosrpskog i velikohrvatskog. Ti narativi nisu samo geografski apetiti, nego i ideološke matrice koje Bosnu i Hercegovinu vide kao prostor za preoblikovanje, a ne kao dom koji postoji sam po sebi. Velikosrpska ideologija oblikovana je u 19. stoljeću, u

vremenu nacionalnih buđenja i oslobađanja od Osmanskog carstva. Od Garašaninovog "Načertanija" nadalje, Srbija je Bosnu posmatrala kao "prirodni" dio svog nacionalnog prostora, prostor koji treba osvojiti, kupiti ili naslijediti. U tom pogledu Bosna i Hercegovina nije bila susjed, nego odsječeni dio tijela koji treba vratiti. Velikohrvatska ideologija, sa druge strane, oblikovala se u idejama Ante Starčevića i kasnije u djelima ustaških pokreta, gdje je Bosna često predstavljana kao "hrvatska zemlja" koju su muslimani samo "poturčili". Takva logika svela je čitave narode na fusnote, a čitave gradove na puki plijen. U obje ideologije Bošnjaci nisu postojali kao narod. Jedni su ih nazivali Srbima druge vjere, drugi Hrvatima islamske tradicije. U tom brisanju identiteta krila se najdublja prijetnja, jer narod kojem se negira postojanje lako se proglašava i viškom, a višak se, kroz historiju Balkana, uklanjao bez mnogo oklijevanja. Ove ideologije imaju svoju gramatičku mašineriju, jer mijenjaju imena rijekama i ulicama, pretvaraju stećke u trofeje i izvlače citate iz srednjovjekovlja kao da su notari današnjih vlasničkih listova. Jezik postaje geodet, pa tako što je glasnija tvrdnja o "prirodnom pravu", to se tiše čuje glas komšije. Zato se borba za bosansku cjelovitost ne vodi samo kartama i granicama, nego i rječnicima i udžbenicima, kalendarima sjećanja i mapama toponima. Koliko god zvučalo apstraktno, to je najkonkretniji posao, kroz štićenje prava riječi da budu istinita i mjerna, a ne propagandna. Opasnost ovih ideologija nije bila samo u oružju, nego i u jeziku. Velikosrpska politika uporno je ponavljala da je Bosna i Hercegovina "srpska zemlja" jer su srednjovjekovni vladari bili "srpske krvi". Velikohrvatska retorika insistirala je da je svaki kamen stećka "hrvatski". Time se prošlost pretvarala u oružarnicu kojom se udara po sadašnjosti. Drugi mehanizam bio je institucionalni. U Kraljevini Jugoslaviji, Bosna i Hercegovina je bila razlomljena banovinama koje su je cijepale između Beograda i Zagreba. U Drugom svjetskom ratu, NDH je Bosnu i Hercegovinu uvela u svoje granice, dok su četnički planovi crtali karte "čistih teritorija". U ratu devedesetih, te iste mape oživjele su kroz paradržavne projekte, Herceg-Bosnu i Republiku Srpsku. Granate koje su rušile Sarajevo i Mostar bile su nastavak stoljetnih rečenica, a logori i masovne grobnice samo najtamniji izraz ideje da Bosna i Hercegovina "nije moguća". Ni nakon Dejtona te ideologije nisu nestale, samo su promijenile oblik. Velikosrpski narativ danas

se skriva iza retorike "entitetskih prava" i "izvornih Dejtonskih nadležnosti", ali suština ostaje ista da se Bosna i Hercegovina vidi kao privremena, kao tijelo koje se može cijepati na dvije države. Velikohrvatski narativ, pak, danas se skriva iza zahtjeva za "trećim entitetom" i pričama o "ugroženosti Hrvata", iako brojčano i politički sudjeluju u vlasti. Opasnost nije u samim zahtjevima, nego u njihovom temelju jer i jedni i drugi Bosnu i Hercegovinu vide kao prostor koji se može razdvojiti, a ne kao cjelinu koja nadživljava sve. Ta uporna relativizacija, stalno osporavanje, jest najveća prijetnja cjelovitosti, jer ako se dovoljno dugo ponavlja da nešto nije moguće, ljudi počinju vjerovati da to nije ni potrebno.

Zato je nužno stalno prisjećanje na stvaralačke trenutke bosanske državnosti, ne kao mit, već kao ugovor zajednice. ZAVNOBiH nije samo fraza, nego civilizacijski izbor, odnosno odbijanje logike "čistih prostora" i prihvatanje logike "zajedničke kuće". Ta formula nije romantična, već funkcionalna jer čuva i Srbe i Hrvate i Bošnjake od pretvaranja u koloniste vlastitog doma. I danas, u vremenu tihih pritisaka, najjači odgovor nisu proglasi, nego svakodnevne institucije koje rade, kao što su škole, sudovi, općine i navike koje spajaju, rad, trgovina, sport i kultura. Kad to radi, ideologijama ostaje samo galama. Ali Bosna i Hercegovina je i u prošlosti nalazila način da nadživi svoje negatore. Kada su Osmansko i Habsburško carstvo vodila ratove, Bosna je opstajala kao most između. Kada su četnici i ustaše u Drugom svjetskom ratu crtali mape bez nje, Bosna i Hercegovina je kroz ZAVNOBiH pronašla novu formulu opstanka: ni srpska, ni hrvatska, ni muslimanska, nego i srpska, i hrvatska, i muslimanska. Stoga, pouka je jasna: velikodržavne ideologije traju onoliko koliko traju njihovi projekti, ali Bosna i Hercegovina traje onoliko koliko traje volja njenih ljudi da žive zajedno. Svaki put kad su Srbi, Hrvati i Bošnjaci u Bosni i Hercegovini živjeli kao susjedi, trgovci, radnici, vojnici, Bosna i Hercegovina je bila živa. Svaki put kad su pristali da budu pješaci u tuđim planovima, Bosna i Hercegovina je krvarila. Ova pouka traži i modernu pismenost, jer treba graditi savezništva u regionu bez gubitka sebe, te sarađivati s Beogradom i Zagrebom, ali ne i klečati. Komšijske veze su vrijedne kada se mjere projektima i mostovima, a ne mapama i tutelama. Unutra treba otvarati prostor Srbima i Hrvatima da se u Bosni i Hercegovini osjećaju kao domaćini,

a ne kao delegati sa strane. Kad se čovjek u Banjoj Luci i Čapljini osjeti domaćinom svoje države, ideologijama nestaje kisika.

Opasnost velikosrpske i velikohrvatske ideologije nije samo prijetnja Bošnjacima. Ona je prijetnja i Srbima i Hrvatima u Bosni i Hercegovini, jer svaki projekt koji im obećava spasenje kroz pripajanje Beogradu ili Zagrebu, ustvari im oduzima pravo da budu domaćini u svojoj kući. Čovjek koji živi u Banjoj Luci ili Mostaru nije gost u Bosni i Hercegovini, nego domaćin, te njegovo dostojanstvo zavisi od dostojanstva cijele zemlje. Zato se budućnost Bosne i Hercegovine ne gradi negiranjem Srba i Hrvata, nego upravo njihovim priznavanjem kao ravnopravnih naroda u zajedničkoj državi. Velikodržavne ideologije padaju onog trenutka kada obični ljudi odbiju biti taoci tuđih karata. Zato su "male politike" velike, jer zajedničke škole i udžbeničke komisije, mješovite policijske patrole, kulturne sezone koje putuju kroz gradove, sport koji ne segregira tribine, infrastruktura koja namjerno spaja, odnosno cesta koja je i simbol i alat. Kad komšiluk postane navika, a ne izuzetak, mapama se oduzima magija. To je mukotrpan posao, ali jedini koji je trajao. U svijetu koji se ponovo fragmentira, Bosna i Hercegovina može biti lekcija da složenost nije slabost nego bogatstvo, te da se narodi ne gube kada dijele dom, nego kada ga napuste. Ljepota Bosne i Hercegovine je u njenoj nesavršenosti, u njenoj mješavini, te u njenoj tvrdoglavoj upornosti da opstane između planova koji bi je rastavili. Velikosrpska i velikohrvatska ideologija stalno će pokušavati da Bosnu i Hercegovinu prikažu kao prolaznu, ali svaka generacija mora iznova pokazati da je upravo ta privremenost njihova iluzija, a bosanska trajnost, činjenica. Bosna i Hercegovina traje ne zato što su ideologije slabe, nego zato što je život jači od ideologija. I još treba naglasiti da bosanska cjelovitost nije samo teritorijalna, ona je i moralna, odnosno navika da se daje prednost zajedničkom dobru nad partijskim plijenom. Bez te moralne cjelovitosti, i najtvrđe granice porozne su kao pijesak. Otud prirodan prelaz na drugu opasnost, na ono ono što izjeda kuću iznutra.

6.3. Korupcija i unutrašnja slabost: najveći neprijatelj države iznutra

Ako su vanjske ideologije šum topova u daljini, korupcija je hrđa na šarkama naših vrata. Na nju se lakše naviknuti jer ne viče, ali baš zato razara dublje, a kada šarke popuste, nije potrebno mnogo sile da vrata padnu. Ovdje, dakle, govorimo o navikama koje ruše mostove brže nego granate. Ako su islamizam i velikodržavne ideologije opasnosti koje prijete izvana, onda je korupcija ona bolest koja izjeda iznutra. Ona je tiši neprijatelj, ne diže barikade, ne pali topove i ne piše proglase. Ona jede kao hrđa, nečujno, ali neumoljivo, pretvarajući čelik institucija u prašinu. Bosna i Hercegovina je oduvijek bila izložena iskušenju da vlast bude privatni plijen. Još u osmanskom vremenu, kad se činovnik mogao obogatiti na račun naroda, zapisano je u putopisima kako se za sitan bakšiš ubrzavalo ono što bi trebalo biti pravo. Austro-Ugarska je pokušala donijeti red, uvodeći modernu administraciju i profesionalnu birokratiju, ali je i tada u selima narod znao da se "bolje snaći preko veze nego čekati papir". U Jugoslaviji, iako je postojala ideja jednakosti, partijska knjižica često je bila važnija od zakona. Ratovi su potom donijeli novo lice korupcije, ratno profiterstvo, šverc nafte i oružja, te trgovinu utjecajem pod plaštom "nacionalnog interesa". Poslije rata, u demokratskom ruhu, korupcija je postala sistem, tenderi namješteni, javne firme pretvorene u bankomate partija, a škole i bolnice u poligone za zapošljavanje "po stranačkoj liniji". Tako se oblikovala kultura u kojoj se znalo da je diploma često manje vrijedna od rodbinske veze, a zakon slabiji od telefonskog poziva. Korupcija nije samo materijalna šteta, ona je duhovna devastacija. Kada građanin vidi da se pravda kupuje, on prestaje vjerovati u pravdu. Kada mladi vide da se posao dobija po rodu, a ne po znanju, oni odlaze. Kada narod nauči da su zakoni tu da se zaobilaze, država prestaje postojati u svijesti, te ostaje samo aparat sile ili puka scena za trgovinu. Korupcija razara temeljno povjerenje, a povjerenje je ono što drži zajednicu. Most se ne ruši kad se jedna daska polomi, nego kad ljudi prestanu vjerovati da mogu kročiti po njemu. Tako i država, ona ne umire kad jedna firma propadne, nego kad ljudi prestanu vjerovati da vrijedi biti pošten. Korupcija je poput raka. U početku je skrivena, mala i gotovo neprimjetna. Lako se nađe opravdanje:

"svi to rade", "mora se snaći" ili "nije strašno ako se ubrza". Ali bolest raste, i počinje proždirati tkivo. Na kraju cijelo tijelo biva zarobljeno, a ono što je trebalo služiti zajednici postaje mehanizam samouništenja. U Bosni i Hercegovini je ta bolest metastazirala do mjere da su institucije postale same sebi svrha. Ministarstvo često postoji da hrani svoje ministre, a ne da služi građanima. Javno preduzeće često služi za zapošljavanje poslušnika, a ne za proizvodnju energije ili usluge. Sve to vodi u začarani krug, jer što su institucije slabije, to je korupcija jača, a što je korupcija jača, to institucije postaju slabije. Investitor bježi kada vidi da je dozvola predmet mita. Mladi poduzetnik odustaje kad shvati da bez veze nema napretka. Tako zemlja koja ima resurse i ljude ostaje siromašna. Fakulteti se pretvaraju u fabrike diploma. Znanje gubi smisao. Najbolji odlaze, a ostaju oni koji nauče kako da se snađu. Društvo postaje hijerarhija poslušnosti, a ne sposobnosti. Sudovi kasne, tužilaštva šute. Zločini ostaju nekažnjeni, a mali prekršaji se kažnjavaju brzo i strogo. To stvara osjećaj nepravde, pa građani počinju tražiti alternativne puteve, odnosno vezu, novac i stranku. Umjesto vizije, na sceni su trgovci moći. Umjesto projekata, postoji podjela resora. Stranke postaju interesne korporacije, a građani klijenti. Ovu sliku treba dopuniti još jednom posljedicom, a to je da je korupcija velika učiteljica cinizma. Kad se djecu uči da "sve ide preko veze", oni ne postaju samo pasivni, odnosno postaju kreativni u pogrešnom smjeru. Umjesto da traže rješenja za zajednicu, traže prolaze za sebe. Tako se elita stvara ne znanjem nego poslušnošću, a to je najskuplji luksuz siromašnih zemalja.

Bosna i Hercegovina je preživjela mnoge osvajače, ali je rijetko preživljavala vlastitu slabost. U srednjem vijeku, dok su velikaši prodavali kraljevstvo susjedima, država je propadala iznutra. U osmanskom vremenu, kad su age i begovi zloupotrebljavali vakufsku i državnu zemlju, narod se dizao na bune. U Jugoslaviji, kada je partijska elita izgubila doticaj s realnošću, raspad je bio neminovan. Stoga, pouka je jasna: država ne umire od jakog neprijatelja, nego od vlastite nemoći da očuva povjerenje naroda. Međutim, ozdravljenje nije moguće preko noći. Kao i kod svake bolesti, potrebna je dugotrajna terapija. Ona se zove pravna država. Njen lijek nisu samo zakoni na papiru, nego i sudije koje se ne boje, tužioci koji ne

kalkulišu i inspektori koji ne gledaju telefon prije nego što napišu kaznu. To je teško, jer znači sukob s moćnima, ali bez toga nema nade. Drugi lijek je obrazovanje. Djeca koja odrastaju u uvjerenju da se znanje isplati neće lako pasti u mrežu korupcije. Škola koja uči integritet stvara buduće građane, a ne buduće klijente. Treći lijek je dijaspora. Ljudi koji su okusili sisteme gdje se zakon poštuje mogu donijeti drugačija očekivanja. Njihov glas, njihov kapital i njihovo iskustvo mogu biti korektiv. Na kraju, lijek je i kultura sjećanja. Podsjećanje da su narodi Bosne i Hercegovine uvijek gubili kad su njihovi vođe trgovali zemljom i čašću. Korupcija nije snalažljivost, nego izdaja i to mora postati kolektivna svijest, a ne samo pravna norma. Na to možemo dodati još tri praktične navike koje ne narušavaju ton, ali mijenjaju naviku: prva, vidljivost (javne nabavke koje se mogu pratiti kao sportske tabele, svima dostupne), druga, odgovornost (sukob interesa kao automatizam, ne kao skandal) i treća, zaštita hrabrih (zviždači koji nisu žrtve nego prvi saveznici institucija). Kad pravda postane vidljiva, poštenje postaje isplativo. Najveći neprijatelj Bosne i Hercegovine nije vani. On nije u Beogradu ni u Zagrebu, a nije u Briselu ni u Moskvi. Najveći neprijatelj sjedi za našim stolovima, šapuće da "tako svi rade" i opravdava da je "samo mali bakšiš". On izjeda povjerenje, a s povjerenjem i samu ideju države. Ako Bosna i Hercegovina pronađe snagu da se izliječi od tog unutrašnjeg neprijatelja, moći će da izdrži i spoljne pritiske. Ako ne pronađe, onda je ni hiljadu vojski ne može sačuvati.

Zato se ova dva poglavlja, o vanjskim ideologijama i unutrašnjoj slabosti, stapaju u jednu sliku: "makaze koje sijeku istu tkaninu". Jedna oštrica prijeti teritoriji, druga nagriza povjerenje. Odbrana je ista: izgradnja pravednih institucija koje štite svakog čovjeka, obnova kulture mjere i stida, osnaživanje učitelja, sudija, ljekara, inženjera i imama da budu veći od partije i uži od mita. Kada "što jest" postane važnije od "ko je", i kada "kako" postane važnije od "na čijoj si strani", tada će i granice na karti i šarke na vratima stajati mirnije. Zaključno, Bosna i Hercegovina je najžilavija kad ponavlja svoju najjednostavniju rečenicu: "Ovo je kuća svih nas." Ideologije je tada vide kao loš plijen, a korupcija kao loš posao. Sve ostalo je pitanje upornosti, da se svako jutro prozrači kuća, podmažu šarke i

otvore vrata. To je skromna rutina, ali jedina koja pobjeđuje i buku spolja i šapat iznutra.

6.4. Pravosuđe i antikorupcijska arhitektura: "10 tvrđih vijaka"

Most ne drži samo luk ni kamen, drže ga i vijci što se ne vide. Kad jedan popusti, most još stoji iz navike, kad popuste dva, počne da škripi, ali kad se treći olabavi, rijeka već šapuće svoje planove. Država je slična, jer pravda je luk, zakoni su kamen, a sitni, tvrdi vijci su navike, procedure i tragovi odgovornosti koji se ne slikaju za biltene. Ako smo u ovoj knjizi mostove prizivali kao mjeru zajedničkog života, ovdje treba zavrnuti rukave i pogledati ispod oplate: kako zavrnuti onih "deset tvrđih vijaka" bez kojih svaki plan ostaje govor, a svaka nada samo dekor.

Prvi od tih skrivenih šrafova nije parola o nezavisnom sudstvu, nego način na koji se sudija postaje. Ne traži se savršen čovjek, ali se traži čista procedura. Konkurs u kojem je ime skriveno, a rad poznat, komisija koju se ne može telefonom dozvati, jer se sastavlja žrijebom iz šire liste, rang-lista sa obrazloženjima koja se može čitati kao presuda, te probni mandat koji je stvarno probni, jer mjeri rad, a ne poslušnost. Kad ljudi vide razloge, glasovi moći gube zvuk i tu je već zavrnut jedan vijak, jer strah od nevidljive ruke zamjenjuje se strahom da će javnost pročitati obrazloženje.

Drugi se vijak zateže u hodniku između tužilaštva i suda. Predmet mora putovati kao po tračnicama. Dodjela slučajeva nasumična i javna, rokovi vidljivi i mjerljivi, svaki potez tužioca i sudije sa vremenom i potpisom. Nije to spektakl, to je knjigovodstvo pravde. Letovi aviona imaju "crnu kutiju" koja bilježi sve, te sudski spisi trebaju takav uređaj, odnosno elektronski trag koji se ne da brisati, a može se čitati. Kad sporovi prestanu biti šetnja kroz maglu, pregovori s moćnima postaju besmisleni.

Treći vijak dira u ono što se često izgovara, a rijetko sprovodi, a to je porijeklo imovine. Nije dovoljno tražiti popis nekretnina, treba računati

razliku između prijavljenog i življenog. Za to se stvara mala, stroga radionica u kojoj rade računovođa, tužilac i sudija, svaki na svom mjestu, a svi pod istim svjetlom. Ako se pokaže da se bogatstvo ne može objasniti, presuda ne treba da bude moralna osuda nego hladna matematika: oduzimanje viška, a ne propovijed. Pravo na odbranu tu je svetinja, ali i pravo javnosti da vidi da zakon nije nemoćan pred kućama bez adrese. Kada se prvi put bogatstvo vrati u budžet bez teatralnosti, ljudi počinju vjerovati da brojke znaju govoriti.

Četvrti vijak je staklo u koje se ugrađuju javne nabavke. Ako ugovor ne može da stane na portal i u otvoren format, ne može ni da stane na račun. Svaki tender mora imati vidljivu historiju: ko je pitao, ko je odgovorio, ko je ponudio, ko je dobio i po kojoj cijeni u odnosu na tržišne pokazatelje. Algoritam može označiti crvene zastavice, ali čovjek mora pitati zašto. Nije poenta u hvatanju, nego u odvraćanju: kad znaju da se vide, tada mnoge ruke ustuknu.

Peti vijak su ljudi koji kažu "nešto nije u redu" i ostanu živi u poslu i mirni u kući. Zviždač nije romantični junak, nego živa kočnica. Potrebna su tri štita: siguran kanal koji nije pod upravom kuće o kojoj zviždi, zabrana odmazde koja se mjeri danima a ne godinama, te nagrada koja je skromna ali stvarna. Ako oni koji znaju dobiju put da progovore, države ne moraju da se iznenađuju, a ni krupne ribe neće imati vremena da zaplivaju.

Šesti vijak je novac politike. Dok god donacije ulaze u torbama, zakoni izlaze u džakovima rupa. Novac stranaka mora teći kao rijeka kroz uske kanale bez gotovine, u realnom vremenu, sa poreznim tragom i revizijom koja nije ceremonija. Neka javnost može na telefonu vidjeti ko koga hrani i čime. Kad se raskinu tajne veze između kase i vlasti, svaki sljedeći razgovor o "općem dobru" zvuči manje cinično.

Sedmi vijak je sukob interesa koji prestaje biti anegdota. Neka onaj ko je danas regulator, sutra ne bude konsultant bez karantina. Neka dnevnik sastanaka bude obaveza, a registar lobista normalna stvar, a ne sumnja. Ljudi koji ulaze i izlaze iz vlasti moraju osjećati da je granica stvarna,

kao što se osjeća hladan kamen na mostu između dvije obale. Ko je jednom čuvao povjerljive podatke, neka čeka prije nego ih pretvori u privatnu prednost. To nije kazna, to je dezinfekcija.

Osmi vijak je snaga nadzora koja ne završava u fusnotama. Vrhovna revizija, kad napiše izvještaj, ne smije govoriti u prazno. Za svaki nalaz mora postojati obavezan odgovor, odnosno upravni nalog koji se izvršava, rok koji ističe i tužilački prozor koji se otvara. Ne treba kamenovati grešnike, nego ih treba primorati da poprave grešku i plate kaznu. Tek tada revizor prestaje ličiti na bibliotekara historije i postaje mehaničar sistema.

Deveti vijak je specijalizacija bez bahatosti. Velike predmete vode posebni timovi, tužioci, istražitelji i finansijski analitičari, koji imaju mir da rade i štit da izdrže. Nijedna se velika istraga ne vodi na konferenciji za štampu, nego se vodi u papirima koji se slažu i u telefonima koji ćute. Kad presuda dođe, neka iznenadi samo one koji su vjerovali da je sve zauvijek prepušteno zaboravu. Pravda koja se najavi često izgori u vlastitoj svetlosti.

Deseti vijak je mjera. Mjeriti se mora sve, ali se ničemu ne smije klanjati. Sud ne postaje bolji zato što rješava brže, nego zato što brže rješava pravedno. Tužilaštvo nije hrabrije što više optužnica podiže, nego što manje padaju. Policija nije čestitija što više saopćenja objavi, nego što manje ljudi strahuje kad je vidi. Brojevi su korisni kao koordinate, ali cilj je miran san građanina, a ne grafikon u izvještaju.

Ovih "deset vijaka" nisu nova religija, nego redoslijed popravke. Neke smo već dotakli u drugim poglavljima kad smo govorili o digitalnom identitetu, o školama, o medijima. Sada im samo dajemo mjesto u kazamatu, gdje vlaži i gdje hrđa najbrže radi. Sve se to, na kraju, vraća na jednu staru riječ koju smo, možda, prečesto izgovarali, a premalo živjeli: povjerenje. Povjerenje nije osjećaj koji se traži, to je nusproizvod dosljednosti. Kad službenik zna da će se svaki njegov potpis naći u tragu, potpis postaje pažljiviji. Kad preduzetnik vidi da su pravila jednaka, ambicija prestaje da traži prečice. Kad građanin doživi da se "nedodirljivi" pojave u istom redu kao i svi ostali, nestaje potreba da se zove rođak. I kad djeca uče da sudija

nije lik iz viceva, nego komšija kojem se vjeruje, onda i ova zemlja počinje ličiti na normalu. Nije lako zavrnuti tvrde vijke. Nekad ne idu od prve, nekad hrđavi navoj puca, a nekad je ključ kratak. Ali je to posao koji ne podnosi ni brzopletost ni slavlje. Andrić bi rekao da se čuda ne grade trompetama nego tišinom majstora, a Selimović bi opomenuo da se snaga ne pokazuje pokličem, nego postojanošću. U tom duhu treba raditi: tiho, vidljivo i ponovljivo. Kad se ti vijci zategnu, most ne postaje spektakl, nego on postaje dosadan i siguran. Na njemu se onda, bez suvišnih pitanja, sreću ljudi koji žure na posao, đaci koji kasne na čas, majke koje guraju kolica i starci koji nose hljeb. To je najviša nagrada pravde da se život odvija bez straha, te da se o mostu ne govori svaki dan, nego da se preko njega ide.

6.5. Globalne sile: kako geopolitika koristi Bosnu i Hercegovinu kao poligon

Bosna i Hercegovina je, kroz cijelu svoju historiju, bila poput male šahovske table na kojoj velike sile pomjeraju figure, a domaći igrači često tek reagiraju. To je njena nesreća, ali i njena šansa, jer je ovo zemlja na raskršću puteva, carstava i ideja, religija i vojski, trgovine i oružja. Ko drži Bosnu i Hercegovinu, govorilo se, drži ključ Balkana, a ko drži Balkan, drži vrata između Istoka i Zapada. U toj rečenici stanuju i teret i prilika, odnosno teret tuđih ambicija i prilika vlastite pameti. Bosna je rano naučila kako izgleda kada te svijet doživljava kao prostor, a ne kao subjekt. Još u 15. stoljeću, s prodorom Osmanlija, postala je predstraža carstva prema Evropi. Nije to bilo samo osvajanje teritorije, već i uvođenje Bosne u ritam islamske civilizacije, u mrežu puteva, gradova i zakona koja je spajala Istanbul s Bečom. Bosanski vojnici ginuli su na karpatskim prostranstvima i u dolinama Ugarske, dok su bečki carevi gledali prema Drini i Savi, znajući da tuda nailazi turska sila. U takvom stoljeću, Bosna je bila i vrata i hodnik, dovoljno širok da kroz njega prođu vojske, a dovoljno prostran da u njemu ostanu tragovi kulture i prava.

U 19. stoljeću ulogu preuzima Austro-Ugarska. Berlinski kongres 1878. godine nije bio samo diplomatska svečanost, nego trenutak u kojem su

velike sile presložile karte Balkana kao da dijele polja na ploči. Bosna biva okupirana, modernizirana, ali i upravljana, pretvorena u poligon za eksperiment modernih institucija i tvrde lojalnosti. U gradovima niču škole, pruge i fabrike, ali se odluke donose daleko od mahala i seoskih vijeća. U oba svjetska rata Bosna i Hercegovina je opet više tuđi poligon nego vlastita kuća. Atentat u Sarajevu postaje iskra Prvog svjetskog rata, Bosna nije odlučivala o ratu, ali je postala simbol početka. U Drugom svjetskom ratu razapeta je između NDH i četničkih planova, dok partizani ovdje grade viziju nove Jugoslavije. ZAVNOBiH je i čin otpora i čin stvaranja, odnosno tvrdnja da Bosna i Hercegovina postoji uprkos mapama koje je brišu. U toj izjavi, "ni srpska, ni hrvatska, ni muslimanska, nego i srpska, i hrvatska, i muslimanska", sadržana je prva moderna rečenica bosanske državnosti. Nakon 1945. godine Bosna i Hercegovina živi u Jugoslaviji koja samu sebe vidi kao tampon-zonu između Istoka i Zapada. Tada je mirnija, ali opet most, ključna tačka nesvrstanog balansa. Tito vješto koristi geografiju i igra između Moskve i Washingtona, a Bosna sa svojim industrijskim gigantima, vojnom privredom i radničkim gradovima postaje važan zubčanik tog mehanizma. Mostovi, rudnici i kasarne dobijaju i regionalni i globalni smisao. Kad je Jugoslavija pukla, ploča se opet preuredila. Evropska zajednica kolebala se da li i kako priznati Bosnu i Hercegovinu. Sjedinjene Američke Države bile su u početku daleke, a Rusija je gledala prema Beogradu. U vakuumu moći lokalni nacionalizmi dobili su prostor da zapale rat. Tek kada su Sarajevo i Srebrenica postali naslovnice svijeta, velike sile odlučuju intervenisati. Dejton je njihov kompromis, kao mir za Balkan, ali i arhitektura koja je Bosnu i Hercegovinu ostavila polovičnom, dovoljnog mira da se živi, nedovoljno jednostavnu da se lako upravlja.

Danas Bosna i Hercegovina na novom raskršću. Evropska unija nudi put integracija, ali polako i uz uslove. Sjedinjene Države su prisutne, češće kao čuvar ravnoteže nego kao graditelj vizije. Rusija koristi slabosti, oslanja se na veze sa Srbima i širi narativ "pravoslavnog bratstva". Turska traži historijsku ulogu, balansira nostalgiju Osmanskog carstva s pragmatičnim interesima. Kina ulazi tiho sa kreditima, infrastrukturom i dugim rokovima. I opet Bosna i Hercegovina je tabla, figure pomjeraju drugi, a naš glas ponekad ne dopire do kraja sale. Unutrašnje podjele oduzimaju

snagu, jer kada se ne može dogovoriti ni oko popisa, teško je biti uvjerljiv u Briselu ili Washingtonu.

Pa ipak, historija pokazuje stalnu nit da Bosna i Hercegovina nikada nije bila snažna kada je slijepo stajala na strani jedne sile. Bila je snažna kad je vješto koristila prisustvo velikih, ali nije nestajala u njihovoj sjeni. U 15. stoljeću izgubila je državnost jer nije imala moć između Ugarske i Osmanlija. U 19. stoljeću izgubila je glas jer su drugi odlučivali o njoj. U 20. stoljeću preživjela je kada je ZAVNOBiH Bosnu učinio subjektom, kućom, a ne hodnikom. Današnja lekcija je jednostavna i teška, jer sile se ne mijenjaju, samo se mijenja sposobnost da im se razgovijetno kaže "da", "ne" ili "pod ovim uslovima". To znači jačati institucije, graditi saveze, koristiti dijasporu i pregovarati hladne glave. Bosna i Hercegovina može biti poligon na kojem se drugi odmjeravaju, ali može biti i most preko kojeg svi žele preći. Razlika je u tome da li ima sopstveni plan, ili samo trpi tuđe.

6.6. Pouka: kako pretvoriti opasnosti u snagu?

Ono što prijeti je često i ono što poučava. Bosna i Hercegovina je zemlja paradoksa u kojoj su granice koje su bile linije razdvajanja postajale mostovi, planine koje su sputavale su tvrđave, a razlike koje su dijelile su bogatstvo. Tako i danas, svaka opasnost nosi zrno moguće snage, ako je društvo želi i zna preraditi u mudrost. Islamizam je opasnost jer zatvara Bošnjake u tvrde ograde i odvaja od komšija, ali je istovremeno podsjetnik koliko je važno čuvati vjeru kao izvor karaktera, a ne kao politički zid. Ako se bosanska islamska tradicija, hanefijska mjera, maturidski razum i derviška blagost okrene univerzalnim vrijednostima gostoprimstva, poštenja i brige za slabog, vjera postaje most ka drugima i oklop protiv ideologije. Tada Bosna pokazuje da se duhovnost i modernost ne isključuju, nego dopunjuju kroz džamiju kao školu učtivosti, tekiju kao radionica skromnosti i ustav kao zaštitu za sve. Velikosrpska i velikohrvatska ideologija ne prestaju osporavati bosansku cjelinu, ali baš ta upornost podsjeća koliko je nužno iznova graditi vlastiti identitet, ne kao refleks, nego kao viziju. Najjači odgovor na rečenicu "Bosna ne može" nije proglas, nego

svakodnevica, jer djeca koja uče zajedno, fabrike u kojima se radi rame uz rame i komšije koje dijele hljeb bez pitanja za ime i vjeru. Kad se život normalizira, mapa gubi magiju, a Srbi i Hrvati u Bosni i Hercegovini ne postaju "delegati" Beograda ili Zagreba, već domaćini vlastite države. U tom trenutku velikodržavne ideje ostaju bez goriva. Korupcija je najteži protivnik jer dolazi iznutra, ali je i najveće ogledalo jer pokazuje gdje su rane i šta treba liječiti. Onog časa kada građani osjete da mito na šalteru nije "snalažljivost", nego karika u lancu koji krade budućnost njihove djece, tada počinje promjena. Iz borbe protiv korupcije rađa se nova vrsta patriotizma, ne onaj koji se mjeri zastavama i parolama, nego onaj koji se mjeri čestitošću i poštivanjem reda. Pravna država nije parola, to su sudije koje se ne boje, tužioci koji ne kalkulišu i inspektori koji ne traže telefonski poziv prije zapisnika. To su i škole koje uče integritet, tržišta na kojima vještina vrijedi više od prezimena, javne nabavke vidljive kao sportske tabele, te zaštita zviždača kao znak da institucije imaju saveznike.

Geopolitika neće nestati. Bosna i Hercegovina je trajno između Istoka i Zapada, ali "između" ne mora značiti "ispod". Ako nauči koristiti prisustvo sila, a ne pokoravati im se, postaje most. Evropska unija nudi standarde i fondove, Sjedinjene Države sigurnosni kišobran i političku težinu, Turska i arapske zemlje kulturne i ekonomske veze, a Rusija i Kina finansije i tržišta. Mudrost je ne obožavati nikoga, ne odbacivati nikoga, nego pregovarati s mjerom, te uzimati ono što koristi i odbijati ono što ugrožava, uvijek s jasno postavljenim domaćim interesom. Da bi se opasnosti doista pretvorile u snagu, potrebni su alati koji nisu spektakularni, ali su odlučujući:

- Institucije koje rade tiho i pravedno gdje su sudovi brži od cinizma, opštine jače od telefonskih poziva i policija lojalna zakonu, a ne partiji.
- Savezi koji su pametno složeni gdje je regionalna saradnja po logici projekata (energetika, saobraćaj, obrazovanje), a ne po logici tutorstva.

- Dijaspora kao drugo plućno krilo gdje ne samo doznake, nego znanje, tržišta i lobiranje preko mostova od St. Louisa i Toronta do Sarajeva i Mostara.
- Kultura i obrazovanje koji se spajaju kroz zajedničke udžbeničke komisije, programe razmjena unutar zemlje, te sezonske kulturne rute koje putuju kroz gradove.
- Ekonomija pravila kroz javne nabavke pod reflektorima, sukob interesa automatizam, te digitalne usluge koje skraćuju redove i prostor za mito.

Iz svega ovoga izvire jedna stara, a uvijek nova istina da Bosna i Hercegovina ne opstaje snagom vojski ni bogatstvom resursa, nego snagom mjere i mudrosti. Svaki put kada su ljudi u ovoj zemlji shvatili da različitost nije slabost nego kapital, Bosna je cvjetala. Svaki put kada su poklekli pred pohlepom ili mržnjom, Bosna je krvarila. Danas, pred novim izazovima, pouka je ista: islamizam se može prevesti u tihu duhovnost, velikodržavni projekti u lekciju o vlastitoj cjelini, korupcija u poziv na čestitost, a globalna igra u priliku za pametna savezništva. Ako narod ove zemlje nađe snagu da od opasnosti napravi pouke, Bosna i Hercegovina neće biti poligon za tuđe planove, nego primjer kako mala zemlja može biti velika i to mudrošću, navikom pravde i običnim, upornim radom. Bosna i Hercegovina je najstabilnija kada izgovara svoju najjednostavniju misao: "Ovo je zajednička kuća" i kada je svakog dana potvrđuje u školi, na šalteru, na granici i za trpezom. Tad geopolitika gubi užitak igre nad nama, a mi dobijamo pravo da igramo svoju, mirnu i dugačku partiju.

VII PUT ZAJEDNIŠTVA

7.1. Zašto Bošnjaci moraju misliti državno i historijski?

U ljeto 1189. godine bosanski ban Kulin uputio je Dubrovčanima povelju koja je ušla u pamćenje kao prva jasna rečenica bosanske državnosti. Na pergamentu napisanih nekoliko redova trgovinskih sloboda, u smislu potvrde da Bosna postoji kao subjekt, da daje, jamči i razgovara u svoje ime. U toj gesti je i ključ ove pouke da misliti državno znači misliti cjelinu, a ne dio, cjelinu koja obuhvata vjeru, ali je ne sužava, cjelinu koja poznaje čovjeka, ali ga ne svodi na pripadnost.

Osmanski dolazak nije izbrisao taj poriv, samo mu je promijenio boju. Islamizacija je promijenila vjeru mnogih Bošnjaka, ali ne i njihovu vezu sa zemljom. Iz te epohalne škole ostala je trajna mjera da vjera je snaga ako je dom, a opasnost ako postane utvrda. Bosna je bila ejalet, te nikada sultanov centar. Kada se muslimanstvo zatvori u sebe, umjesto da bude domaćin, postaje taoc tuđe politike. Austro-Ugarska 1878. godine donijela je modernizaciju i nelagodu kroz škole, željeznice, zakone, ali i strah od gubitka. Mnogi su krenuli put Anadolije, ne vjerujući da se može ostati svoj u novom poretku. Oni koji su ostali morali su naučiti ravnotežu kroz čuvanje vjere i izgradnju institucija, poštovanje šerijatskih prava i razumjevanja notarije, upisa djece u škole, uz obavezan mekteb. U tom stiješnjenom prostoru Bošnjaci prvi put jasno izgovaraju, mi postojimo kao poseban narod. Austrougarske administracije voljele su etikete "Srbi" ili "Hrvati

islamske vjere", ali su muslimanski prvaci tražili priznanje koje je zapravo bilo državno, jer ako postojimo kao narod, postoji i naša kuća Bosna.

Kraljevina SHS/Jugoslavija oduzela je to priznanje. Bošnjaci su svedeni na vjersku zajednicu, zemlja im je oduzimana agrarnim reformama, a politički su stajali u hodniku dok su drugi dijelili sobe. Ipak, iz te nelagode rodila se politička upornost, imena poput Mehmeda Spahe stoje kao svjetionici traženja jednakosti. Lekcija je surovo jasna da bez vlastite države ili pune jednakosti u državi, opstanak se uvijek dovodi u pitanje. Tek 1968. godine, u socijalističkoj Jugoslaviji, dolazi priznanje narodne posebnosti, pod imenom "Muslimani", nakon konstantne borbe protiv vlastite negacije. Uz to, Bosna i Hercegovina doživljava industrijski i obrazovni uspon gdje u fabrikama, univerzitetima i gradovima Bošnjaci učestvuju kao graditelji, a ideju Bosne kao zajedničke republike čuvaju kao nešto više od geografske činjenice.

Najtvrđa škola stiže u ratu od 1992–1995. godine. Tada Bošnjaci brane Bosnu i Hercegovinu i istovremeno postaju žrtve genocida. Srebrenica, Prijedor i Foča su imena koja su postala naučene lekcije boli, ali i tačke iz kojih se rađa suvremeni bošnjački identitet, ne samo muslimanski, nego državni, odnosno identitet naroda-državotvorca koji čuva Sarajevo i Mostar, Tuzlu i Bihać, te zna da Bosna ne može bez njega, ali ni on bez Bosne. To je teška istina i temeljna obaveza.

Danas Bošnjaci čine većinu, a većina u pristojnim kućama nije privilegija, nego teret odgovornosti. Misliti državno znači da mahala nije horizont, da obrazovanje mora biti dobro za svu djecu, da pravda jednaka za svakoga, te da ekonomija bude prohodna od Bihaća do Trebinja. Misliti historijski znači znati da se država ne brani samo oružjem, nego urednim sudom, školom koja otvara glave, poslom koji cijeni vještinu i administracijom koja služi. Većina koja ne stane pod krov pravila, brzo postane manjina pred haosom. Bošnjaci nisu dobili luksuz sebičnosti. Historija im je dala obavezu da moraju čuvati Bosnu i Hercegovinu kao zajedničku kuću. Ako zaborave, ponovit će se scenariji odlazaka, progona i poricanja. Ako prihvate, postat će temelj kuće koja može trajati i poslije njih. Njihova snaga

je u otvaranju, sigurnost u partnerstvu, a pamćenje genocida ne smije biti kraj, nego zakletva da "nikad više" i nikome u Bosni i Hercegovini.

7.2. Partnerstvo sa Hrvatima: realna šansa za evropski put

Bosna i Hercegovina je, po geografiji i iskustvu, prostor dodira. Zapadna i južna Bosna naslanjaju se na Hrvatsku, dok središnja Bosna i Sarajevo imaju guste kulturne i porodične veze s bosanskim Hrvatima koji su ovdje stoljećima. Taj dodir je nosio i rane i ozdravljenja. Bilo je pokušaja pripajanja Zagrebu, paradržavnih projekata i granata s brda oko Mostara. Ali bilo je i Bihaća i Sarajeva gdje su Hrvati i Bošnjaci stajali zajedno, bilo je jedinica Armije BiH s hrvatskim borcima i bilo je franjevačkih samostana koji su čuvali knjige Bosne jednako kao i oltare. Mostar je metafora, jer u istom koritu Neretve vidjeli smo rušenje Starog mosta i njegovu obnovu. Srušen 1993. godine da premosti podjelu mržnjom, a obnovljen 2004. godine da premosti ranu nadom. U Mostaru se vidi da izbor postoji i da isti kamen može biti i ruševina i svod. Evropska integracija Hrvatima u BiH nije ornament, nego uslov opstanka. Demografski oslabljen i raseljen, taj narod zna da sigurnost dolazi iz pravila, a pravila su europejska disciplina, odnosno jednakost i predvidljivost. Bošnjaci, kao najbrojniji, moraju vidjeti da je partnerstvo s Hrvatima ključ prohodnog puta prema EU. To partnerstvo ima i historijski oslonac. ZAVNOBiH je bio zajednički čin. U ratu, nakon teških sukoba, Washingtonski sporazum postao je slamka spasa, odnosno zajedničko ime za minimum povjerenja. Pouka je jasna: svaki pokušaj podjele Bosne između Zagreba i Beograda završio je tragedijom, a svaki dogovor Hrvata i Bošnjaka u Bosni stvarao je prostor života. Partnerstvo, naravno, ne briše razlike. Hrvati imaju pravo na svoj jezik, školstvo, kulturu i legitimno predstavljanje, ali smisao tih prava ne može biti oružje protiv Bosne i Hercegovine, nego resurs za njeno jačanje. Kad Bošnjaci pokažu da Hrvate ne vide kao "manjinu" koju treba preglasati, nego kao ravnopravan narod s kojim se dijeli odgovornost, mnoge dileme postaju manje. A kada Hrvati u BiH prepoznaju da im sigurnost ne donose novi entiteti nego pouzdane institucije zajedničke države, tada i Hrvatska

kao članica EU postaje most, odnosno kanal standarda, fondova i iskustava koji pomažu svima.

Pragmatičan sadržaj tog partnerstva je jasan i ostvariv kroz zajedničke školske reforme koje uče djecu kritičkom mišljenju, a ne paralelnim mitovima, ekonomski projekti od Posavine do Hercegovine, odnosno poljoprivredni klasteri, obnovljivi izvori energije, turističke rute koje prelaze linije i uklanjaju predrasude, kulturne sezone koje kruže gradovima i čine razliku vidljivom i dobrodošlom, i, napokon, političku kulturu u kojoj se pitanje legitimiteta rješava izbornim i pravnim inženjeringom koji jača povjerenje, a ne utvrđuje rovove. Evropski put nije slika na plakatu, nego navika pravila. Partnerstvo s Hrvatima je najkraći put da se ta navika ugradi u svakodnevicu, jer tamo gdje komšija katolik osjeća da je zaštićen, Bošnjak se osjeća jačim, a tamo gdje hrvatska škola i bosanski univerzitet potpisuju zajedničke programe, lakše je objasniti Briselu da Bosna i Hercegovina nije krhka, nego složena i funkcionalna.

7.3. Dijalog sa Srbima: nužnost, bez obzira na težinu

Ako se u partnerstvu s Hrvatima krije prilika, u dijalogu sa Srbima leži nužnost. Ne zbog lakih riječi, nego zbog teških činjenica. Srbi su stub bosanske stvarnosti, još kroz srednji vijek, osmanski period, austrougarsko doba, oba svjetska rata, a naročito kroz najnoviji rat i kao komšije, i kao protivnici, i kao saborci. U manastirima Hercegovine i crkvama na Drini čuvana je vjera i jezik, u partizanskim jedinicama borili su se rame uz rame s Bošnjacima i Hrvatima, u četničkim pohodima ostali su ožiljci po selima, u periodu od 1992–1995. godine stoje jedna kraj druge dvije istine koje se ogledaju kroz opsadu, logore, genocid i Srbe koji su ostali u Sarajevu, u Armiji BiH, koji su skrivali i spašavali komšije. Ta dvostruka slika je važna da bismo izbjegli dvije opasnosti: kolektivnu presudu i romantičnu amneziju. Dijalog ne znači zaborav, nego dijalog znači priznanje da se živi zajedno. Republika Srpska postoji kao dejtonski entitet, niti se može izbrisati dekretom, niti se smije pretvoriti u instrument ucjene. Srbija je prisutna politikom, crkvom, medijima, tržištem, te nije je moguće

ignorisati, ali joj se mogu postavljati mjere. Zatvarati oči pred time znači zatvarati oči pred polovinom zemlje. Kako, onda, razgovarati bez ponižavanja istine? Tako što se istina brani institucijama, a ne vikom. Genocid se uči u školama, presude se poštuju, negiranje se sankcioniše i istovremeno se otvaraju putevi koji ljude tjeraju da svakog dana imaju razlog za saradnju kroz posao, studij, liječenje, saobraćaj i energiju. Primjeri postoje. Sjeverna Irska je, nakon decenija krvi, dogovorila model koji preživljava jer su institucije postale jače od osvete. Južna Afrika je u sasvim drugačijem kontekstu pokazala da hrabrost za istinu i kaznu može hodati uz spremnost za zajednički život. Bosna i Hercegovina ne mora kopirati, ali može učiti da se linije boja smiruju kad pravila postanu predvidljiva. Dijalogu treba sadržaj, a ne samo fotografije s potpisivanja. Potrebni su zajednički infrastrukturni projekti preko međuentitetske linije, mostovi, regionalne ceste i energetske mreže koje se ne isključuju kad se posvađaju politike. Potrebno je profesionalno povezivanje policija i pravosuđa, protiv organizovanog kriminala koji ne zna za naciju. Potrebne su zajedničke komisije za udžbenike, da djeca ne uče tri paralelne fizike i tri historije iste rijeke. Potreban je sistem stipendija i praksi, da mladi iz Bijeljine studiraju jedan semestar u Sarajevu, a iz Sarajeva jedan u Banjoj Luci, te potrebno je da vjerske zajednice budu mostovi kroz susrete između eparhija, biskupija i medžlisa oko zajedničkih tema, kao što su briga o siromašnima, zaštita kulturne baštine i borba protiv poroka, jer sve one pokazuju da je dobro univerzalna riječ. Sve to ne poništava bol, ali bol koja se pretvori u pravilo i zajednički interes i da polako prestaje da komanduje budućnošću. Dijalog sa Srbima je zato i politička nužnost i moralni ispit, jer ruka koja se pruža ne zaboravlja, nego potvrđuje vlastito dostojanstvo. Budućnost Bosne i Hercegovine neće biti bošnjačka, ni srpska, ni hrvatska, biće zajednička ili je neće biti, a zajedničko se ne stvara magijom, nego razgovorom koji traje i kad je neprijatno.

Misliti državno i historijski, graditi partnerstvo s Hrvatima i voditi strpljiv, ozbiljan dijalog sa Srbima, to nisu tri odvojene staze, nego tri grede na istom krovu. Ako jedna popusti, krov se krivi, ako dvije oslabe, kuća prokišnjava, ali ako sve tri stoje, domaćini spavaju mirno. Bosna i Hercegovina ne traži heroje jednoga dana, nego graditelje dugog trajanja

kao što su učitelji i sudije, preduzetnici i inžinjeri, imami i fratri i sveštenici, novinari i umjetnici, odnosno one koji znaju da je politika umijeće održavanja mostova, a ne fotografisanja pored njih. Evropa nije daleka, ako je uvedemo u školu, na šalter i u sudnicu. Komšiluk nije opasan, ako ga nahranimo povjerenjem. Prošlost nije okov, ako je pretvorimo u nauk. Zato put zajedništva nije ni lak ni brz, ali je jedini koji vodi u kuću u kojoj svako može reći, "Ovo je moj dom". Kad to postane svakodnevna rečenica, historija prestaje biti sudbina, a postaje krilo. Bosna i Hercegovina, naučena vlastitoj mjeri, može trajati ne zahvaljujući tuđim planovima, nego zahvaljujući vlastitoj mudrosti da razlike pretvara u prednost, a opasnosti u snagu.

7.4. Zajedničke politike: obrazovanje, ekonomija, sigurnost i digitalna transformacija

Zemlja se ne drži na velikim riječima nego na tihim i dosljednim navikama. Most ne ostaje čitav zato što se o njemu govori, nego zato što ga svakog jutra prelaze ljudi koji imaju kuda. Zajedničke politike upravo su te navike države, ne sjaj na paradi, nego neprimjetan red u kojem se zna šta škola prenosi, kako se zarađuje hljeb, ko štiti mir i kuda teče papir. Bosna i Hercegovina je stoljećima opstajala na snazi običnog života. Kad je taj život imao jasan i zajednički hod, rijeke su bile put, planine tvrđave, a gradovi pristani. Kad se taj hod raspadao, svaka je kuća postajala ostrvo, a ostrva se ne brane dugo.

Obrazovanje: učionica kao mala država

Učionica je mala država. Onako kako se u njoj odnosi prema istini, tako će se sutra odnositi i na biralištu, u sudu, na poslu. Ako djeca u tri bliske ulice uče tri odijeljene istine i tri međusobno gluha jezika, odrasli će prirodno živjeti u trima državama koje se vide samo na papiru. Zajednička obrazovna politika ne traži da svi nose isto odijelo, traži da svi znaju ko im je djedovina i kakav se zakon poštuje u kući. To počinje s onim što je zajedničko, a duboko, odnosno sa sjećanjem. Kulinova povelja nije ničija

ekskluziva, ona je prvo "mi" na ovom prostoru. Stećci nisu trofej, nego pismo koje se čita na svim jezicima. Andrić i Selimović ne stoje na dvije obale, jer njihovi mostovi su isti luk. Jedan predmet, zajednički, može govoriti o tim temeljima, ne kao kompromis nego kao kostur, tako da djeca u Bužimu i Čapljini, u Doboj Istoku i Trebinju, isti sat vremena listaju istu povelju, isti kamen i iste stranice romana. Oko tog kostura neka se granaju posebnosti, historija se smije nijansirati, tradicije neka se razlikuju, ali kostur mora biti jedan, inače čovjek hoda pogrbljen. Učitelji su čuvari tog kostura. Ako su podijeljeni u tri odvojena svijeta, nastava lako postaje propovijedanje, a škola garaža identiteta. Umjesto toga, potrebna je tiha, uporna razmjena gdje mladi profesor iz Mostara provede jednu školsku godinu u Banjoj Luci, nastavnik iz Banje Luke jednu u Sarajevu, profesorica iz Tuzle jednu u Livnu. Ne zato da promijene uvjerenja, nego da nauče govoriti preko ograde. Djeca iz Bosanske Krupe i Trebinja imaju pravo bar jednom, u osmom razredu, provesti mjesec dana u "tuđem" gradu i otkriti da tuđe ima sličan miris hljeba u pet ujutro. Obrazovanje nije samo spomenar, već i alat. Zajednička matura, ista u težini i kriterijima, poručuje da je znanje jednakog dostojanstva na svakoj strani planine. Strukovne škole vezane za stvarne fabrike i radionice uče mlade zanatu koji ne pita za naciju. Fakulteti mogu udružiti katedre na kojoj su inženjer iz Zenice, programer iz Banje Luke i ekonomist iz Mostara na zajedničkom studijskom programu koji vrijedi i u Berlinu i u Zagrebu. Takva diploma postaje pasoš, a pasoš koji vrijedi vani ima veću šansu zadržati čovjeka kod kuće. Najzad, škola je i odgoj. U zemlji gdje je riječ znala biti teža od metka, vrijedi učiti tišinu, odnosno medijsku pismenost, nenasilnu komunikaciju i debatu u kojoj se ne viče. Učionica koja vježba mir jeftiniji je i sigurniji garnizon od svake kasarne. Tome treba dodati i jedno staro, a zapostavljeno pravilo da direktori i nastavnici moraju biti birani po stručnosti, kroz jasne standarde i obuku, a ne po telefonskoj liniji. Kad se u kabinetu direktora računa na znanje, u klupi se isplati trud.

Ekonomija: geografija pameti i mreža povjerenja

Novac ne poznaje himne, on traži povjerenje i put. Onog časa kad pređemo preko ponosa i shvatimo da je kamion s jabukama iz Gradiške

dobrodošao u Stocu, kao i vino iz Čitluka u Modriči, otvaraju se vrata na koja drugačije ne bismo nikad pokucali. Zajednička ekonomska politika nije ideologija, nego je ona geografija pameti. Geografija kaže da su rijeke žile koje nas spajaju, a ne dijele. Drina nije zid nego mlin, Sava nije ivica nego trg, a Neretva nije razdjelnica nego elektrana i bašča. Ko upravlja riječnim slivom zajednički, ima jeftiniju struju, manje poplava i više navodnjene zemlje. Industrija je već zapisala putanje, od uglja i čelika u srednjoj Bosni, preko metala i drveta sjevera, do poljoprivrede i turizma juga i zapada. Umrežene fabrike i putevi ne smiju stajati na liniji podjele, jer to nije bratstvo na papiru, to je logika isplativosti. Nekad smo imali divove, a danas nam trebaju mreže. Energoinvest i UNIS bili su simbol jednog doba, a sutra to treba biti mreža malih i srednjih firmi koje dijele laboratorije, izvoznu kancelariju i logistiku. Jedan zajednički izvozno-kreditni fond, strogo zaštićen od politike, može biti štit poduzetniku iz bilo kojeg grada kad se zaputi na tržište ozbiljnih kupaca. Dijaspori, rasutoj poput zvijezda, treba ponuditi jednostavnost kroz jedan prozor, jedan papir, jedna stopa poreza na dobit i jedan rok od trideset dana da firma zaživi. Novac ne voli labirinte, voli vrata koja se otvore kad pokuca.

Turizam je priča od koje se može živjeti bez ogorčenja, npr. isto jutro na Vlašiću, podne na Baščaršiji, a večer pod svjetlima Starog mosta. Manastiri, džamije, sinagoge i austrougarske fasade, sve to na jednoj ruti, za jednog posjetioca, s jednom kartom i jednom aplikacijom. Neka hercegovačko vino i krajiška janjetina posluže istog gosta, on će platiti zadovoljno, a svaka uložena marka biće glas za zemlju u kojoj razlike hrane, ne glođu.

Ekonomija mora i da liječi. Transparentne nabavke nisu parola, to je način da novac prestane biti plijen. Javno preduzeće koje objavi svaku stavku, svaki ugovor i svaku platu, oslobađa i sebe i radnika srama tajne. Sud koji presudi protiv moćnog preduzeća jer je prevarilo državu šalje poruku investitoru da je ovdje rizik normalan, a ne kocka. Uz to, poljoprivreda treba zajedničke standarde, od organske certifikacije do geografskog porijekla, jer tržište vjeruje pečatu koji ne mijenja boju kad pređe preko entitetske linije.

Sigurnost, da čovjek mirno zaspi

Država je onoliko jaka koliko čovjek mirno zaspi. U zemlji koja pamti sirene i skloništa, sigurnost se često doživljava kao stranačko vlasništvo, a policija kao produžena ruka partije. Zajednička sigurnosna politika mora vratiti policajcu uniformu, a građaninu povjerenje. To počinje onim što se ne vidi, odnosno interoperabilnim vezama, jedinstvenim protokolima i zajedničkim obukama. Kad iste veze rade na Drini i na Neretvi, kad zajedničke patrole pomažu u poplavama, požarima i potragama, nestaje navika da se, u nesreći, najprije pita "čiji su". Spašena kuća jednako je velika u svakom selu. Granice se čuvaju profesionalno, a ne pobjedonosno. Kad čovjek iz Gradiške na istom elektronskom portalu prijavi robu koju je sarajevski carinik već vidio, švercer gubi prednost. Kad se oružje evidentira u jedinstvenom registru, a lovac plati kaznu isto u Stocu i u Han Pijesku, nestaje sitnog bezakonja iz kojeg rastu veće nesreće. Civilna zaštita mora biti zajednička disciplina, kroz jedinstvene standarde, zajedničke vježbe i opremu koja se dijeli po potrebi, a ne po partijskoj shemi. U zemlji potresa, klizišta i poplava sirena solidarnosti mora zvučati brže od sirene politike. Vojska male zemlje nije od parade, nego od smisla poput pomoći narodu kad zemlja poplavi ili gori, stalnog reda u skladištima i saradnje sa saveznicima koji nas neće gurati u tuđu kavgu. Učešće u međunarodnim misijama uči našeg vojnika da disciplinu i čast traži najprije u sebi, a taj nauk je potreban i kući.

Sigurnost je i pravda. Sudija bez telefona i tužilac bez računa u politici stvaraju tišinu u kojoj se zločin ne isplati. U toj tišini, povratnik u selo preko rijeke opet počinje saditi voćnjak, jer vjeruje da će spor oko međe biti riješen po zakonu, a ne po zastavi. Za to treba tehnika i karakter, pa da se slučajevi dodjeljuju nasumično, ročišta prenose na mreži kad god je moguće, imovina oduzeta korupcijom ide u javne fondove i ljudi vide da pravda nije apstraktna riječ, nego alat.

Digitalna transformacija: država u džepu

U dvadeset i prvom stoljeću, država postoji onoliko koliko stane u džep. Ako građanin sve može završiti na ekranu, od rođenja djeteta, promjene adrese, upisa u školu, recepta, poreza i registracije firme, onda on osjeća da je država tu. Ako svaki korak traži pet šaltera, tri potpisa i dva poznanstva, država je neprijatelj vremena. Jedna državna institucija, tiha i pouzdana, mogla bi biti najveći zajednički poduhvat ove generacije. Personalizovan, trojezičan u izrazu, dvostruk u pismu, a jedinstven u funkciji, sa jednim digitalnim identitetom priznanim na cijeloj teritoriji i vani. Kada potvrda iz Travnika vrijedi u Trebinju bez pitanja "čija je", politika gubi alat za sitno ucjenjivanje. Kad pacijent iz Goražda elektronski pokaže svoju historiju nalaza u Mostaru, zdravstvo prestaje biti mreža improvizacija. Kad student iz Bijeljine prijavi ispit u Sarajevu bez putovanja, znanje postaje pokretljivije od predrasude. Digitalno je i poštenje. Ako se svaka javna nabavka objavi u otvorenom formatu, sa svim ponudama, rokovima i isplatama, novinar i građanin dobijaju moć koju nisu imali. Ako se svaki grant i subvencija mapiraju na javnoj karti, partijski poslužnici ostaju bez mraka u kojem su do sada radili. Ako se e-glasanje za dijasporu uvede pažljivo, uz sigurnosne standarde, glas iz Melbournea ima istu težinu kao onaj iz Maglaja i dijaspora prestaje biti sentimentalna publika, postaje politička stvarnost. Digitalna transformacija nije magija, ona je disciplina i ujednačenost. Tri ministarstva informatički nepovezana troše tri budžeta i proizvode tri frustracije. Jedna državna "cloud kuća", sa zajedničkim standardima, čuva i novac i živce. Jedan državni CERT čuva i škole i bolnice od ucjenjivačkih virusa jednako, bez pitanja "koji su". Ruralni internet i besplatan Wi-Fi u bibliotekama, općinama i domovima kulture nisu luksuz nego put do jednakosti; svaka linija koda koja zamijeni štambilj mali je trijumf protiv navike mita.

Zajedničke politike nisu poezija, ali bez njih ni poezija ne nalazi čitaoca. One su skela na kojoj se popravlja kuća dok se u njoj živi. Njihova ljepota je skromna, jer dijete koje uči iz knjige koja ne laže, radnik koji dobije platu bez moljakanja, poljoprivrednik kome ista kiša donosi isti rod na obje strane papira, bolesnik koji vjeruje liječniku i građanin koji ne zove

rođaka da ubrza ono što mora biti brzo. Ako se takav red uspostavi u školi, na poslu, u uniformi i na ekranu, Bosna i Hercegovina će opet ličiti na mostove koje je gradila. O njima se neće govoriti svaki dan, ali će se preko njih ići. A kad se ide preko mosta bez straha, razlike postaju ukrasi, ne podjele. Tada država prestaje biti vježbalište tuđih planova i postaje tiha navika, dovoljno čvrsta da izdrži i vjetar, dovoljno široka da primi sve koji u njoj žive.

7.5. Sport kao zajednička politika i meka moć

U zemlji koja je naučila da se mostovi grade i prije i poslije riječi, sport je najjednostavniji način da se različitosti naviknu na isti ritam disanja. Na tribini, gdje se hiljade nepoznatih u jednom trenutku dižu kao da ih je jedna misao podigla, najbliže smo onome o čemu ostatak ove knjige govori, tj. zajedničkom životu bez objašnjenja. Tamo gdje sudijin zvižduk vrijedi za sve, država se nakratko pokaže onakvom kakva treba bit, pravedna, jasna i bez privilegija. To je razlog što sport ne smije ostati u fusnoti budžeta i slučajnosti rasporeda termina, on mora postati jedna od zajedničkih politika, tiha infrastruktura povjerenja koja se ne vidi dok radi, a bez koje se sve drugo ruši. Školska sala u kojoj svjetlo ostaje upaljeno i poslije nastave važnija je od parade. U tom produženom svjetlu uči se abeceda građanstva da se dlan ne diže da udari, nego da se zatraži lopta, pobjeda ne vrijedi ako protivnik nije priznat, te da se poraz ne ponižava kad pripada timu. Djeca koja dijele teren brže nauče šta znači dijeliti ulicu, autobus i grad. Ako su obrazovanje i ekonomija stubovi kuće, sport je hodnik koji spaja sobe, a u njemu se ne viče, nego se prolazi, i svi znaju kuda.

Bosanski pejzaž je sam po sebi stadion bez zidova u kojem su rijeke staze koje ne traže asfalt, planine su tribine od kamena, a kotline su dvorane koje čuvaju jeku. Tamo gdje se veslo zabode u Neretvu, gdje noga preskoči baricu na Grbavici, gdje lopta odskoči na koševskoj travi, država prestaje biti apstrakcija. Sport koji poštuje pejzaž čuva ga bolje od uredbe. Regata niz Unu brani vodu od nečistoće tako što joj daje smisao. Biciklistička ruta između gradova uči saradnji općine koje se inače mimoilaze. Penjalište

na staroj stijeni obnavlja zaboravljenu vještinu povjerenja, jer osiguravaš drugoga da bi se i tebe neko usudio osigurati. Meka moć sporta ne mjeri se medaljama, nego navikama koje ostavlja. Kada se juniorska ekipa iz Trebinja i Tuzle nađe u istom autobusu za turnir, diplomatija postane običan razgovor, a politika spisak sendviča. Kada trener iz Banje Luke mjesec dana drži kliniku u Sarajevu, pa se ista škola nastavi u Mostaru, zajednička mjera se uvuče u stopalo i rame, i ostane tamo i onda kad se himne utišaju. Kad se pregovori sapletu, lopta zna da nađe jezik koji ne vrijeđa, pa pozoveš komšiju na utakmicu i on dođe, prvo zbog igre, a onda i zbog tebe. Sve što je u ovoj knjizi rečeno o pravdi i poštenju vrijedi i ovdje. Klub koji se hrani budžetskom sjenkom razara povjerenje, isto kao i sud koji presuđuje po telefonskoj liniji. Transparentnost u sportu nije luksuz, nego štit, odnosno finansije javne do posljednje stavke, ugovori čitljivi kao raspored utakmica, karte koje se kupuju imenom, ne glasom. Kad se skine mrak, huligan postane glasniji od srama samo dok ne shvati da ga niko ne slijedi. Tribina je škola i može biti razred pristojnosti ili odjeljenje buke, zavisi od toga ko joj drži dnevnik.

U sportu se vidi odnos prema ženama jasnije nego u programima i govorima. Sala koja djevojčicama daje isti termin kao dječacima, trener koji vjeruje njihovoj brzini i izdržljivosti, grad koji plateže jednaku stipendiju za žensku i mušku ekipu, čine više za kulturu nenasilja nego stotinu panela. Tamo gdje djevojke igraju, stišava se potreba za dominacijom, a raste navika saradnje. Zemlja koja je odlučila da liječi rane umjesto da ih oglašava, mora dopustiti da ženski timovi postanu njezin najtiši dokaz. Parasport je mjesto na kojem se smisao zajedničke kuće pokaže bez ukrasa. Rampa na ulazu u dvoranu nije trošak, nego rečenica kojom država kaže da ništa zajedničko nije zajedničko dok je ijedan čovjek isključen. Onaj ko je vidio mir na licu djeteta koje prvi put uđe u bazen zahvaljujući liftu, razumije bolje od svih definicija šta znači "međa bez ograde".

Dijaspora je i u sportu najpouzdaniji saveznik. Turniri u St. Louisu ili Malmöu nisu samo nostalgija, nego su to radionice navika. Tamo se uči kako lokalna zajednica finansira klub, kako grad objavljuje raspored dvorana i kako škole otvaraju sale uveče. Ako se onome ko je to naučio olakša

da svoja zapažanja pretvori u praksu kod kuće, jednim digitalnim nalogom registruje udruženje, pošalje opremu u školu i organizuje kamp preko aplikacije koja ne pita za entitet, onda dijaspora prestaje biti publika i postaje suigrač.

Zdravlje i sport su vezani čvršće nego što to zdravstvene strategije umiju reći. Trening zna biti prva rečenica poslije duge šutnje onoga ko nosi nevidljivu težinu. Trčanje iznad grada koji pamti sirene pretvara dah u molitvu bez riječi. U zemlji koja je odlučila da kulturu sjećanja pretvori u kulturu života, zajednički polumaraton može biti ozbiljniji ritual od komemoracije bez susreta. Ne briše bol, ali joj pokazuje put kuda da teče.

Digitalna kičma države, koju smo već zamislili, pomaže da sport bude pravedan i dostupan. Jedan građanski nalog treba da bude dovoljno jak da rezerviše teren u naselju, upiše dijete u školu plivanja, vidi slobodne termine u dvoranama, prijavi volontersku smjenu na turniru. Otvorene statistike, javni rasporedi i aplikacija koja na mapi pokazuje gdje se može trčati, voziti bicikl, igrati košarku, stvaraju naviku koja ne zavisi od poziva "odozgo". Kada sve to prati karta dostupnosti za osobe s invaliditetom, sport postaje jezik bez izuzetka.

Ekonomija i kultura dobijaju od sporta onoliko koliko mu dozvole da bude iskren. Mali turnir pravi veliku ekonomiju. Počinje sa pekarom ujutro, prevoznikom u podne, smještajem navečer, a sutradan galerijama i muzejima jer su djeca prvi put došla u taj grad. Tamo gdje klubovi sarađuju s teatrima i muzejima, vikend postaje program, a putovanje škola. Kreativna industrija nalazi svoje mjesto na dresu, u spotu, u dizajnu takmičenja. Turizam prestaje biti razglednica i postaje rutina dolazaka.

U svijetu se sport koristi kao jezik diplomatije, a u Bosni i Hercegovini treba da bude gramatika svakodnevice. Pozovi susjede na turnir kad riječi više ne pomažu, igrat ćete prvo zbog igre, a onda i zbog dogovora. Pošalji juniore preko granice entiteta i država, vratiće se sa prijateljstvima koja ne traže potpis. Daj da se imena ekipa pišu na tri pisma i dva alfabeta, publika će shvatiti da radost ima isti glas. Na kraju, sve se vraća onom

starom bosanskom pravilu da ono što izdrži napor i vrijedi. Most koji stoji nije čudo kamena, nego disciplina graditelja, tako je i sa sportom. Ne traži on čuda, nego traži red. Otvorene škole, pošteni klubovi, sigurni stadioni, čiste rijeke i staze i treneri koji vjeruju djeci više nego vlastitom egu, to je njegov materijal. Ako se u tom redu ustraje, sport će postati ono što u ovoj knjizi zovemo mekom moći, odnosno tihim uticajem koji mijenja navike bez naredbi, vraća smisao bez parola i uči povjerenju bez zakletvi. Kada jednom to povjerenje pređe preko terena, rijeka ispod može i da nabuja, ali most će izdržati, jer ga održavaju oni koji ga svakog dana prelaze.

7.6. Klimatske promjene, okoliš i "pravedna tranzicija"

Bosna i Hercegovina je naučila da je rijeka istovremeno i put i opomena. Ona teče i kad ljudi šute, preliva kad ljudi zaborave, povlači se i kad niko ne traži oprost. U proteklim desetljećima voda nas je budila surovije nego ijedna parola. Poplave koje su u dan-dva pretvarale ravnice u jezera, Drina koja se penje uz obale kao nestrpljiv gost, Sava koja pamti zaboravljene nasipe i potoci koji odnose mostove koje smo tek bili naučili prelaziti bez straha. Na drugoj strani, ljeto u Hercegovini postalo je dugi dah bez vode, brda koja se pune mirisom garavog bora i požari što podižu nebo do pucanja. U kotlinama je zima postala staklena zvona za prašinu. Sarajevo, Tuzla i Zenica dišu kratko i tegobno, a zrak koji bi trebao liječiti postaje nevidljiv neprijatelj. Klimatske promjene nisu došle, one su već tu, upisane u let ptica, u kalendar vinograda, u cipele vatrogasca koji ulazi u dim, te u pluća djeteta koje trči ka školi.

Zemlja koja je naučila da se mostovi popravljaju dok se preko njih ide, mora razumjeti i novu obavezu da se život preuredi dok traje. To je smisao pravedne tranzicije, ne kazna rudaru i seljaku, nego dogovor da se snaga koja nas je hranila ne pretvori u okove koji nas guše. Tuzlanski i Zenički bazen nose historiju ponosa, jer na njihovim ramenima je stajala industrijska Bosna. Zato se gasiti ugalj u Bosni i Hercegovini ne smije pretvoriti u gasiti ljude. Pravedna tranzicija znači da će toplana koja se jučer grijala na mazut sutra koristiti otpadnu toplotu iz fabrike ili geotermalni

zdenac, da će hauba iznad peći postati radionička lampa iznad stola na kojem se sastavlja solarni panel, te da će deponija pepela postati polje fotonaponskog stakla, a ne poligon zaborava. Rudari znaju struju bolje od mnogih inženjera, jer ruka koja je spuštala šinu zna i zategnuti kabl, postaviti inverter i uvezati mrežu. Ako diplome vrijede tek kad se zaprljaju, onda će retrening u ovoj zemlji morati mirišati na ulje, na polje i na prašinu gradilišta, a ne na papir konferencijskih sala. Penzije moraju biti sigurne, lokalni fondovi puni prije nego što se prva peć ugasi, a općinski budžeti zaštićeni od praznine koja nastaje kad se ugasi jedini dimnjak. Samo tako prestaje strah, jer tada čovjek vidi da njegovo dostojanstvo ne ovisi o tome hoće li ugljen ući kroz vrata.

Rijeka uči mjeru. Minihidroelektrane koje cijepaju planinske potoke nisu mjerile vodu, nego pohlepu, jer tamo gdje je život stotina sela zavisio od izvora, betonska cijev nije bila razvoj nego rana. Bosanske rijeke treba braniti kao živu arteriju, ne kao broj u tablici. Zaštita riječnih slivova nije romantika, to je politika opstanka, jer ko upravlja slivom zajednički, ima manje poplava, manju cijenu struje i bolji prinos u dolini. Voda traži upravu preko granica entiteta i kantona, zajedničke mape erozije i klizišta, dogovor da se šuma ne siječe tamo gdje drži brdo, te da se korito ne sužava tamo gdje čuva grad. Nigdje se Bosna i Hercegovina ne vidi bolje nego na brani i nasipu, jer ili ćemo biti jedni drugima ramena, ili ćemo biti jedni drugima talas.

Zrak je knjiga koju svi čitamo, čak i kad se pravimo da ne znamo slova. U kotlinskim gradovima, svaka peć na ugalj i svaka stara peć na drva su glasovi iste pjesme koju djeca ne smiju pjevati. Zamjena peći nije milostinja, nego javno zdravstvo. Daljinsko grijanje treba naučiti novu abecedu, toplinske pumpe i spremnike, mreže nižih temperatura koje prihvataju i sunce s krova škole i otpadnu toplotu iz podzemlja. Kuća koja je izolovana je tiho bogatstvo, a račun koji je manji oslobađa i porodični i gradski budžet. Zrak se popravlja prije svega u navikama i cijevima, jer manje privatnih automobila, više tišine tramvaja i autobusa koji ne dime, te više biciklista s hrabrošću, ali ne s rizikom. Grad koji mjeri svoj zrak javno, u

realnom vremenu, i koji te podatke nosi u politiku, postaje odgovoran kao čovjek koji svakog jutra pogleda u ogledalo.

Poljoprivreda je najstariji ugovor čovjeka s vremenom. Hercegovina će morati žednim lozama ponuditi kap koja ne uzima rijeci dušu, pametne kap po kap mreže, bazene koji prate kišu i sorte koje izdrže sunce dulje nego što to tabloidi najave. Sjever zemlje mora naučiti vjetar i grad, osiguranje koje ne počinje poslije katastrofe, nego joj ide u susret. Šuma je oduvijek bila i krov i apoteka, a danas mora postati i straža. Profesionalne jedinice i dobrovoljna društva moraju dijeliti istu radio-vezu, mape gorivog materijala i planove evakuacije koji se vježbaju prije nego što dim dođe pred kuću. Požar ne pita za zastave, tako se i gasi.

Smeće je ogledalo vlasti. Rijeke pune plastike, brda koja se pretvaraju u deponije bez dna, dvorišta koja gutaju improvizirani plamen, sve to kazuje da je država negdje skrenula u travu i nije se vratila na put. Reciklaža nije moda, to je ekonomija bez kompleksa, posao za lokalne zadruge i preduzeća i krug materijala koji se vraća u život, a ne u korito. Grad koji zna koliko je otpada sakupio u kojem kvartu i kome je povjerio njegovu sudbinu, uči građane da povjerenje nije fraza nego red u kamionu i na računu.

Klimatska promjena je i pitanje sigurnosti. Poplava razara mostove i skladišta lijekova jednako, klizište prekida put hitnoj pomoći kao i kamionima, a suša podiže cijenu hrane brže nego što rastu plate. Zato meteorološka služba mora postati ono što su bile stražare na tvrđavama, budne, umrežene i sposobne da u istom času pošalju poruku selu i ministarstvu. Tekstualni alarm koji stigne na telefon vrijedi više od uredbe poslije poplave. Digitalni blizanac riječnog sliva, zajednička karta, podaci sa senzora na brdima i mostovima i modeli koji se uče iz svake kiše, može pretvoriti paniku u pripremu.

Ako je tranzicija pravedna, finansije će je prepoznati. Karbonski prihodi ne smiju završiti u crnim kutijama, nego u općinskim fondovima koji plaćaju termoizolaciju, toplotne pumpe i nove krovove škola. "Zeleni" obveznički zajmovi koje kupuju naši ljudi u dijaspori mogu vezati nostalgiju

za budućnost, da se sjećanje pretvori u elektranu na krovu ambulante u Srebreniku ili u solarne nadstrešnice nad tržnicom u Livnu. Banke će bolje poznavati dobrog potrošača, ali država mora prepoznati dobrog građanina, tj. onoga koji prvi mijenja peć, koji prvi sadi drvo i koji prvi prijavi divlju deponiju.

Pravo i okoliš se u Bosni i Hercegovini moraju konačno rukovati. Javne nabavke online od prvog do zadnjeg reda, dozvole koje prolaze kroz jedan digitalni prozor, podaci o kvalitetu zraka, vode i tla u otvorenom formatu, sve to nije luksuz modernosti, nego vakcina protiv korupcije koja jede i rijeku i budžet. Zeleni ombudsman, sudska odjeljenja koja znaju razliku između investicije i otimačine, inspekcije koje mjere i objavljuju bez telefona, to su tvrđi vijci kuće koja ne smije opet prokišnjavati.

U svemu ovome, mjera ostaje ista da je čovjek u centru, priroda kao okvir i zajednica kao put. Nema te solarne elektrane koja vrijedi više od rijeke koja diše, nema tog autoputa koji smije presjeći migracijski hod stada i nema te statistike koja može sakriti lice rudara koji se vraća s posla na posao. Pravedna tranzicija u Bosni i Hercegovini nije ideološki hobi nego nova pismenost da se mora naučiti da se toplina nalazi i u zemlji i u pobjedi nad navikom, da se svjetlo hvata na krovu škole i u otvorenosti računa, te da se sigurnost gradi jednako u šumi i na serveru.

Kad se sve sabere, klimatska promjena nas vraća na najstariju rečenicu ove zemlje: preživljava se zajedno. Sliv se brani samo ako ga brane svi, zrak se popravlja samo ako prozori postanu zajednički, a ugalj se gasi samo ako se upale nova svjetla na istim ulicama. Ako smo u stanju da mostove gradimo dok voda huči, bićemo u stanju i da tranziciju vodimo bez poniženja. Tada će Drina i Neretva, Sava i Bosna ponovo biti ne samo zemljopis nego i obećanje, da se kroz ovu zemlju može proći bez straha i ostati bez stida, a da se djeca nauče kako izgleda horizont koji nije dim ni plamen, nego čist zrak nad kućom koja je, napokon, naučila da diše.

7.7. Lokalna samouprava i pametni gradovi

Država je velika riječ, ali život je mala ulica. On se začinje u vodi koja teče iz slavine, u svjetlu koje se pali na prekidaču, u autobusu koji stigne na vrijeme i u travnjaku koji nije pretvoren u divlju deponiju. Zato se sudbina Bosne i Hercegovine, koliko god se crtala po mapama i govorila s visokih govornica, odlučuje u općini i gradu, u vijećnici i mjesnoj zajednici, na pijaci i stanici. Lokalna samouprava je mjesto gdje se politika pretvara u hljeb, a pametni grad je tek novo ime za staru vrlinu dobrog domaćinstva, da se zna kad se čisti, kako se štedi, koga se sluša i kome se polaže račun. Pamet, u gradovima, ne nastanjuje kablove, nego navike. Senzor je samo moderna, stidljiva verzija komšijske budnosti, jer on ne mijenja čovjeka, nego mu šapće istinu brže. U Sarajevu bi ta istina mogla imati oblik budžeta koji se vidi u dahu, gdje je svaka stavka kao izlog sa cijenom, a svaka nabavka kao račun na svjetlu. Građanin, kad pogleda ekran, zna zašto je klupa na kojoj sjedi koštala koliko je koštala, ko ju je kupio, ko ugradio i ko je odgovoran ako sutra škripi. U Banjaluci bi istina mogla doći na krovu, jer naselje koje proizvodi više struje nego što troši ne vodi rasprave o ideologiji, nego o sjeni koju baci dud u podne i o bateriji koja čuva večer. Mostar bi mogao mjeriti vodu kao svetinju, jer gubici u mreži nisu samo broj, nego tiha pljačka rijeke i budžeta, kao i cijevi koje dišu i bazeni koji pamte kišu glavni su saveznik i vinogradaru i vodiču što na Neretvi uči dijete tišini vesla. Tuzla bi, umorna od dima, mogla pretvoriti hale u radionice kružne ekonomije, gdje se plastika vraća u oblik i metal u upotrebu, a omladina u smisao. Bihać, naslonjen o Unu, mogao bi biti škola ekologije i službe spašavanja; na njegovim mapama požar je nepoželjni gost koji se preduhitri, a poplava obavijest koja dolazi prije vode.

Sve to neće doći iz brošure, nego iz dogovora, one naše stare vještine da se na mevludu i sijelu, na posjedu i svecu, rješavaju stvari bez vike. U pametnom gradu, taj dogovor ima digitalno lice, odnosno jedan portal na kojem čovjek prijavi rupu na cesti i vidi kad će biti zakrpljena, isti prozor kroz koji ostvari dječiji doplatak, upiše dijete u vrtić, plati kartu za tramvaj, preda zahtjev za subvencionisanu toplotnu pumpu i dobije odgovor u roku koji ne mjeri strpljenje nego pristojnost. Digitalni identitet, o kojem

već govorimo kao o novoj ličnoj karti, tek u općini pokazuje koliko vrijedi, jer ako potvrda iz Travnika vrijedi u Trebinju bez pitanja "čija je", onda je i čovjek veći od granice i karton veći od kancelarije.

Mobilnost je prva lekcija gradskog dostojanstva. Tramvaj koji se ne izvinjava što kasni, autobus koji diše tiho, biciklistička staza koja ne staje pred semaforom kao pred sudbinom, pješački prelaz koji je jači od nervoznog gasa, to je gramatika grada koji poštuje nogu prije točka. Jedna karta koja vrijedi za tramvaj u Sarajevu, autobus u Zenici i voz do Doboja nije čarolija; to je dogovor da se čovjek, a ne linija, pomjera kroz prostor. Kad ta karta živi u telefonu, navika krivih vožnji polako umire, a ritam grada se primiri.

Voda je drugo ime za povjerenje. U gradu koji zna gdje curi, gdje se zagađuje i gdje se pročišćava, politika prestaje biti govor i postaje alat. Kanalizacija koja ne plavi prvo podrume siromašnih i uređaj koji vraća rijeci ono što joj je uzeo čovjek, to su, zaista, civilizacijski pragovi. SCADA i nadzor nisu engleske riječi za tuđe igračke, nego nove rečenice našeg jezika reda, da se zna ko je dežuran u noći, ko zatvara ventil, a ko šalje poruku u dolinu kad se brdo pomjeri.

Zrak je treća, možda najintimnija sfera urbanog poštenja. U kotlinskim gradovima nema pametnog bez čistog. Mreže mjernih stanica na školama i domovima zdravlja, vrijednosti koje vise u učionici pored rasporeda časova, alarm koji mijenja navike prije kazni, to su male revolucije koje ne trebaju parole. Daljinsko grijanje, kad spusti temperaturu mreže i otvori vrata toplotnim pumpama i sunčevim kolektorima, postaje zgrada zajednice, ne samo cijev topline.

Smeće je ogledalo gradske savjesti. Ko ne zna gdje mu je plastika, taj ne zna ni gdje mu je budućnost. Pametni grad prepoznaje vrijednost u onome što je dosad smetalo, odnosno u organskom otpadu koji postaje zemlja za gradske vrtove, u staklu koje se vraća u novu bočicu, u metalu koji opet postaje mostić preko potoka. Ne treba mnogo filozofije, nego su dovoljne kante koje razlikuju, kamioni koji poštuju raspored, obračun koji

nagrađuje, a ne samo naplaćuje. Mnogo toga leži u ruci mjesne zajednice, jer onu staru ploču treba oprati i vratiti na ulaz, a ona je prva adresa vlasti. Tamo se zna ko je bolesnik i ko je vatrogasac, ko može subotom saditi, a ko može radnim danom držati radionicu iz digitalne pismenosti. Biblioteka, u svakom gradu, treba biti i atelje i laboratorij, mjesto gdje djeca uče 3D crtati stećak i stariji uče kako da vide svoje uplate i prava. Ako se u gradskoj čitaonici može zakazati termin kod doktora i glasati o projektu za novu rasvjetu, onda je kultura postala infrastruktura, a infrastruktura dobila dušu.

Dijaspora, u lokalnom ključu, nije samo doznaka, nego sugrađanin sa dužim putem do kuće. Njegov glas na sjednici vijeća preko ekrana vrijedi ako vrijedi i njegov ulog u energetskoj zadruzi škole. Zelene obveznice grada, kupljene iz Göteborga ili St. Louisa, mogu pretvoriti nostalgiju u solarni krov iznad sportske dvorane i u novi autobus koji ne dimi. Kad grad pokaže da poštuje novac sa znojem ispod nokta isto kao i riječ čovjeka u sali, povratak prestaje biti samo ljeto.

Pravda, na lokalnom, dolazi u radnom kombinezonu. Ugovori se objavljuju prije potpisa, planovi se crtaju pred očima, a žalbe putuju bez posrednika. Inspekcije mjere, ne lijepe naljepnice, a sud zna da je komšijska svađa oko međe ponekad veća politika od govorâ u parlamentu. Tada "pametni grad" prestaje biti šifra za troškove i postaje rečenica koja zvuči starinski: red kuće. Sve što smo već rekli o "tvrđim vijcima" pravosuđa i o digitalnom identitetu ovdje postaje opipljivo: prijava korupcije u tri dodira, zapisnik u otvorenom formatu i kontrola koja ne staje na vratima načelnika.

Pametni grad nije brži samo kad je sunce i suho. Njegova ozbiljnost provjerava se u poplavi i u požaru. Zajedničke vježbe vatrogasaca i civilne zaštite, sirene koje se čuju, poruke koje stignu prije talasa, nasipi koji se pune pijeskom od građana koji znaju gdje im je mjesto, predstavljaju alfabet sigurnosti. U takvom gradu, statistika postaje zahvalnost, a katastrofa, odnosno ispit koji se polaže zajedno. Sve ovo traži mjeru rasta. Grad mora učiti da raste prema unutra, da se rupe pretvaraju u dvorišta, tavani u stanove, fabrike u kampuse znanja, a da se nebo ne pokvari. Baština

nije protivnik budućnosti, kamen mosta i staklo fasade mogu se rukovati, ako ih vodi osjećaj za mjeru. U tom rukovanju žene će opet biti tiha snaga. Vijećnice koje pitaju o trotoaru ispred škole jednako kao o miliona u budžetu, arhitektice koje znaju da kuća diše i kad ima izolaciju i učiteljice koje traže da dječija staza bude bezbjednija od najvažnije ulice. Mladi, u vijeću i na hackatonu, nadoknađuju strpljenjem ono što stariji često zamijene za mudrost da oni prave prototip umjesto obećanja.

Lokalna samouprava je, u suštini, obnova povjerenja. Država koja proradi odozdo više ne zavisi od raspoloženja centara, nego od ritma mahala. Kad autobus dođe na minutu, nijedan govor o Evropi ne zvuči prazno. Kad račun bude javan, nijedna sumnja ne raste prebrzo. Kad se park zasadi zajedno, politika prestaje biti navika sumnje. Kad se sve sabere, pametni grad je samo drugi naziv za grad koji drži riječ. Zato zamislimo prizor koji bi mogao postati svakodnevnica. Jutro u kojem se na istom ekranu vide dolazak tramvaja, potrošnja škole s krovom što svjetluca, radovi na cijevi kod mosta, budžet koji se puni i troši pred očima, kvaliteta zraka koja se popravlja jer je sinoć manje automobila vozilo, a više ljudi hodalo. Zamisli večer u kojoj se u biblioteci debatira o novom trgu, u sportskoj dvorani igra turnir koji su organizovali klinci, na obali se gleda kako rijeka odnosi samo svoju vodu, a ne naše nemare. Ako taj prizor postane navika, Bosna i Hercegovina će znati da je državnost spustila na sto, u općinu, u grad i u ulicu. Kad ulica nauči red i najviša kuća ima čemu da se nada.

7.8. Bosna i Hercegovina kao most između Istoka i Zapada

Bosna i Hercegovina je oduvijek bila zemlja koja stoji između, te upravo u toj riječi "između" krije se i njena nesreća i njena prednost. Svako carstvo koje je dolazilo, rimsko, osmansko i austrougarsko, vidjelo je u njoj prolaz, raskršće, mjesto susreta, ali i mjesto gdje se lome granice. Kada se gledalo iz Beča, bila je predvorje Istoka. Kada se gledalo iz Istanbula, bila je prva kapija Evrope. Za one koji u njoj žive, Bosna je bila i ostala kuća u kojoj se Istok i Zapad ne samo susreću, nego i prožimaju.

Već u srednjem vijeku bosanski dvorovi držali su se na raskrsnici. Tada su se povelje pisale glagoljicom, ćirilicom i latinicom, a vladari su sklapali brakove čas s ugarskim, čas s dubrovačkim, čas sa srpskim i hrvatskim plemstvom. To je bila prva lekcija o preživljavanju na granici, jer opstaje onaj ko ne gradi zidove nego mostove. U osmansko vrijeme Bosna je postala ključni bedem carstva prema Evropi, ali i prostor u kojem su muslimani, pravoslavci, katolici i Jevreji stoljećima dijelili isti grad. Sarajevo nije slučajno dobilo ime "evropski Jerusalim", jer u jednoj ulici mogao se čuti ezan, zvona i šabatna tišina. Austro-Ugarska je donijela drugi sloj, kao što su evropske fasade, škole, pruge i nove zakone. Ali ono što je za Bosnu bilo presudno jeste da se naučila prilagođavati dvama ritmovima, ritmu Istoka i ritmu Zapada, te da je upravo u toj dvostrukosti pronalazila vlastiti izraz.

Danas, kada se Evropa širi na istok, a istok kroz migracije, trgovinu i ideje ulazi u Evropu, Bosna i Hercegovina je ponovo na raskrsnici. Geopolitički, ona je mali poligon, a kulturno, ona je ogledalo kontinenta. U njenim pjesmama čuju se i saz i violina, u njenim jelima mirišu i orijentalni začini i srednjoevropski hljeb, a u njenim gradovima stoje i džamije i katedrale i sinagoge. Ono što za mnoge druge zemlje označava granicu, za Bosnu i Hercegovinu oduvijek je značilo bogatstvo.

Ali "most" je riječ s dvije sjenke. Može biti dar kad preko njega ljudi prelaze s vrećama žita i knjigama pod miškom. Može biti i prokletstvo kad preko njega prelaze vojske i tuđi interesi. Historija Bosne i Hercegovine obiluje oba primjera, od marševa stranih armija, preko hladnoratovskih igara, do današnjih rivalstava velikih igrača na Balkanu. Ako most služi samo da po njemu hodaju tuđe čizme, on ne donosi život nego razaranje. Ako most pripada onima koji na njemu žive, on postaje trg, pijaca, škola i susret.

Dvostrukost kao identitet, ne kao raskol

Bosna i Hercegovina nije ni isključivo istočna ni isključivo zapadna, nego je ona dvorište s dvije avlije i jednim krovom. Ta dvostrukost nije mana,

nego vještina. Ona živi u načinu na koji se u jednoj čaršiji kuha i kahva i kafa, u tome kako se u jednoj ulici čita Meša i Andrić, i kako se u jednoj sali čuju i sevdah i Mozart. Dvostrukost postaje snaga kad prestane biti izgovor za podjelu, a postane navika prevođenja: prevesti jezik u razumijevanje, običaj u poštovanje, razliku u radoznalost.

Zato "biti most" nije poetska figura nego praktična politika. Ona počinje u učionici gdje su djeca koja uče dva ili tri jezika i koja upoznaju tri književnosti i četiri tradicije, te koja će se manje bojati svijeta. Ona se nastavlja na tržištu rada gdje zanatlija iz Tešnja i programer iz Banje Luke rade za istog kupca u Berlinu, tamo gdje se računa kvalitet, a ne zastava. Završava se u institucijama, gdje zakon koji vrijedi jednako u Trebinju i u Bihaću pretvara zemlju iz labirinta u državu.

Kako izgledaju politike mosta

Obrazovanje koje prevodi svjetove. Ako Bosna i Hercegovina želi da njezina djeca budu domaćini i Istoku i Zapadu, onda škola mora biti radionica prevođenja. Zajednički predmet o temeljima, od Kulinove povelje do stećaka, od franjevačkih kronika do Gazi Husrev-begove biblioteke, uči djecu da korijen nije ničiji monopol. Pored toga, izborni moduli neka njeguju posebnosti, jer svaki kanton i regija imaju pravo na svoje "boje", ali kostur znanja mora biti zajednički. Razmjene učitelja i učenika, mjesec dana u "drugom" gradu, skidaju strah brže nego hiljadu lekcija.

Ekonomija koridora, a ne barikada. Bosna i Hercegovina leži na putevima koji su stariji od današnjih granica. Ako roba iz Anadolije ide prema srednjoj Evropi, ima smisla da kamion pročita jedan carinski zapis, da kamena sofra iz Stoca i drvo iz Grmeča stignu do istog kupca. Slivovi rijeka, Drina, Sava, Neretva, neka se planiraju zajednički sa manje poplava, više navodnjavanja i više struje. Umjesto nekadašnjih "divova", potrebno je umrežavanje stotina malih i srednjih firmi koje dijele laboratorije, logistiku i izvoznu kancelariju. Turizam može biti najljepši prevodilački posao.

Diplomacija mostova, a ne zidova. Bosna i Hercegovina je najjača kad ne bira između Istoka i Zapada, nego kad pokazuje da se oba mogu naći pod istim krovom. To nije politika podaništva, nego pažljivo mjerenje interesa. Razgovarati s Briselom i Ankarom, slušati i Washington i druge centre moći, ali prije svega znati šta je bosanski interes, a to su funkcionalna država, otvorena ekonomija, sigurne granice i poštovanje ljudskih prava. Umjesto da bude predmet tuđih planova, Bosna i Hercegovina mora nudi svoje planove: regionalne energetske veze, zajedničke zaštite od katastrofa, kulturne i akademske mreže koje idu i prema Zagrebu i prema Beogradu, i prema Ljubljani i prema Istanbulu.

Pravda i sigurnost kao vlasnički list mosta. Most je naš samo ako je zaštićen. Uniforma koja služi građaninu, ne partiji, sudija koji ne diže telefon, carina koja gleda papir, ne prezime, odnosno sve su to vijci koji drže konstrukciju. Kad se oružje vodi u jedinstvenom registru, granica se prelazi jednim elektronskim zapisom, a javne nabavke objavljuju u otvorenom formatu, most je čvrst i kad puhnu veliki vjetrovi.

Digitalna država kao uže koje povezuje obale. U 21. stoljeću država stane u džep. Jedan portal, trojezičan i dvopisan, s jednim digitalnim identitetom priznatim svuda, pretvara razlike u funkcionalnu raznolikost. Kad potvrda iz Travnika vrijedi u Trebinju bez pitanja "čija je", politika gubi alat sitne ucjene. Kad pacijent iz Goražda pokaže nalaze u Mostaru, zdravstvo se pretvara iz improvizacije u sistem. Kad dijaspora glasa elektronski po strogim pravilima sigurnosti, glas iz Melbournea vrijedi koliko glas iz Maglaja i most se produžava preko okeana.

Most kao kulturna praksa

Biti most znači da kultura stalno širi sto. Sarajevo Film Festival, jazz-vikendi, sevdah koji ulazi u simfonijske dvorane, monasi koji restauriraju rukopise zajedno s muzejskim kustosima, te imami i svećenici koji zajedno posjećuju škole, ne predstavljaju "slike za katalog" nego navike zajednice. Stari most u Mostaru nije samo UNESCO-v spomenik, on je podsjetnik da se ljepota ruši lako, a gradi dugo i da je vrijedno uvijek iznova birati

gradnju. U toj praksi mosta dijaspora je treće uporište. Ona živi istovremeno zapadne standarde i istočnu toplinu doma, i zna ih prevesti jedno u drugo. Njihov kapital, znanje, mreže i djeca koja govore više jezika predstavljaju daske koje se stalno mogu dodavati mostu, pod uslovom da domovina otvori vrata bez labirinata i čuva povjerenje bez izuzetaka.

Opasnosti koje se pretvaraju u pouke

Rivalstva velikih sila neće nestati, mijenjaće se samo maske i naglasci. U takvom svijetu "neutralnost" bez kapaciteta je nemoć, a "svrstavanje" bez mjere je gubitak sebe. Bosanski odgovor je trezven. Treba biti predvidljiv u pravu, otvoren u ekonomiji, pristojan u kulturi i čvrst u sigurnosti. Islamizam koji bi od vjere pravio zid, ili nacionalizmi koji bi od historije pravili nož, gube snagu u kući u kojoj institucije rade, škole uče, a komšije se sreću na pijaci. Korupcija je unutrašnji podvodni stup koji trune konstrukciju. Lijek je dosadna, ali spasonosna rutina koja se ogleda u otvorenim podacima, javnim nabavkama pod svjetlom, nezavisnim tužiocima i profesionalnim inspekcijama.

Zaključak: most u našem vlasništvu

Ako Bosna i Hercegovina hoće opstati kao most, ona mora biti most u vlasništvu onih koji na njemu žive. To znači obrazovni sistem koji uči djecu da je prirodno govoriti više jezika i poznavati više kultura. To znači ekonomiju koja koristi geografski položaj, da roba iz Turske ide kroz Bosnu i Hercegovinu u Evropu, a evropske investicije kroz Bosnu i Hercegovinu idu na Istok. To znači politiku koja zna balansirati, ali ne po cijenu podaništva, nego iz snage vlastite pozicije. Bosna i Hercegovina je najsnažnija kada ne bira između Istoka i Zapada, nego kada pokazuje da se oba mogu naći pod istim krovom. To nije lako, svako traži lojalnost, ali je moguće, jer Bosna i Hercegovina to već stoljećima živi u svojoj kulturi, u svojim gradovima, u svojim ljudima. Mostovi se, na kraju, ne hvale, oni se prelaze. Kad se preko Bosne i Hercegovine bude prelazilo s povjerenjem, od knjige do ugovora, od škole do granice, tada će riječ "između" prestati biti rana i postati prednost. I zemlja koja je stoljećima učila kako se živi na raskrsnici

postat će učionica kontinenta: mjesto na kojem se razlike ne sudaraju, nego prelaze s jedne obale na drugu, mirno, svakodnevno, kao da je oduvijek bilo tako.

7.9. Čuvarice života i mostova: žene Bosne i Hercegovine

Bosna je često zamišljena kao kuća podignuta na raskršću carstava. Njeni temelji tresli su se pod naletima ratova, požara i podjela, ali zidovi nikada nisu sasvim pali. Kad god se potraži razlog opstanka, u dubini svakog odgovora pojavi se lice žene. Ne samo kao supruge i majke, nego kao čuvarice ognjišta, prenositeljice pamćenja, tkalje identiteta i graditeljice mostova između podijeljenih obala. U vremenu kad se karta mijenjala češće nego godišnja doba, one su bile stalnost: ruke koje su žnjela i liječila, glasovi koji su uspavljivali i budili, ramena koja su nosila i kuću i domovinu.

Trag ženskog lica u ranoj državnosti

U srednjovjekovnoj Bosni žene nisu stajale samo na marginama, nego su bile prisutne u srcu političkog i kulturnog života. Katarina Kosača-Kotromanić, posljednja bosanska kraljica, ušla je u legendu kao simbol majke koja je izgubila djecu, ali i kao žena koja je u progonstvu ostala vjerna Bosni, ostavljajući zavjet da joj se tijelo vrati kući kad se zemlja oslobodi. Njen lik i danas stoji kao svjetionik, ne samo u crkvenim zidovima, nego i u svijesti naroda, podsjećajući da bosanska državnost nikada nije bila bez ženskog lica. Iza kraljičinih povelja stajala je široka, tiha povorka seljanki na obroncima planina. Od malih posjeda hranile su porodice, pjevale uspavanke dok su muškarci ratovali, preplitale dane između polja i ognjišta. Njihovo postojanje bilo je skromno, ali presudno. Naime, Bosna je preživljavala na njihovim rukama, koje su jednako znale orati brazdu i vezivati rubac na ranjenoj glavi. U toj skromnosti čuvala se velika vještina, kako od dana napraviti sutra.

Dolaskom Osmanlija, bosansko društvo dobilo je nove slojeve, a žene su bile te koje su najviše sačuvale kontinuitet doma i običaja. U avlijama i sobama prenosile su jezik i pjesme, tkale ćilime na kojima se ogledala simbolika bosanskog življenja, te bile tihe učiteljice generacija. U tekijama i džamijama, u manastirima i crkvama, u sefardskim porodicama Sarajeva, žene su čuvale recepte, priče, rodoslove, pravile lijekove od bilja, podučavale djecu čitanju i vjeri. Često zatvorene unutar patrijarhalnih okvira, a ipak ključne za to da kuća ostane kuća i kad se carstva smjenjuju. One su bile most između svjetova, između islamskog Istoka i kršćanskog Zapada, između službene vlasti i narodne tradicije. U njihovim rukama običaj nije bio dogma nego praksa brige, odnosno kako pomiriti, kako nahraniti i kako sačuvati.

Austro-Ugarska donosi drugi sloj, evropske fasade, škole, pruge i nove zakone. U tom sloju bosanske žene počinju izlaziti izvan okvira doma. Školovanje djevojčica dobija snagu, pojavljuju se prve učiteljice i medicinske sestre. U Sarajevu i Mostaru otvaraju se škole u kojima žene prvi put stiču pravo da znanje oblikuju, a ne samo prenose. Istovremeno, Bosna i Hercegovina je zemlja rudnika i tvornica gdje žene rade u tekstilnim radionicama, u polju, te u tuđim kućama kao sluškinje. One su lice siromaštva, ali i upornosti. Dok carevi donose zakone, one ih žive, često podnoseći najveću žrtvu. U njihovoj šutnji raste jedna nova pismenost: pismenost odgovornosti.

U socijalističkoj Jugoslaviji žene Bosne i Hercegovine ulaze na javnu scenu kao radnice, stručnjakinje, profesorice, ljekarke i umjetnice. U Zenici, Tuzli i Kaknju stoje uz muškarce u fabrikama čelika, uglja i soli, dok u Sarajevu predaju, liječe, komponuju i pišu. Teret doma i dalje ostaje na njihovim leđima, ali glas postaje glasnije čujan. Iz tog doba dolaze pjesnikinje i slikarke, filmske autorice i profesorice čiji radovi oslikavaju finu, izdržljivu snagu bosanske žene. Bosna i Hercegovina više nije samo industrijska, ona postaje i kulturna bašta u kojoj žene preuzimaju glavnu riječ, često nenametljivo, ali uvijek djelatno.

U ratu devedesetih godina, žene postaju i najranjivije i najjače. Njihova tijela su mete, a njihovi životi razarani. Međutim upravo one postaju i glas istine. Majke Srebrenice, sa bijelim maramama, izlaze pred svijet kao moralna vertikala, tražeći pravdu u ime ubijenih sinova i muževa. Njihova bol nadilazi privatno i postaje univerzalna poruka da zločin ne smije biti prešućen. Iza velikih slika stoje mali, presudni rituali opstanka. U opkoljenom Sarajevu žene nose kanistre s vodom, otvaraju improvizirane škole u podrumima i hrane djecu u tami bez struje. U Bihaću i Krajini bivaju i borci i majke, i bolničarke i organizatorice života u enklavama. Naime, da te uporne, tihe logistike nije bilo, Bosna i Hercegovina bi pala.

Danas Bosna i Hercegovina ima univerzitetske profesorice, ministrice, direktorice kompanija, književnice i umjetnice čiji se glas čuje i van granica. U IT firmama, laboratorijama, učionicama, na farmama i u ateljeima, žene podižu standarde, otvaraju poslove i osvajaju nagrade. Istovremeno, u mnogim selima i gradovima teret rada i patrijarhalnih očekivanja ostaje tvrd. Platni jaz, neplaćeni kućni rad, ograničen pristup nasljeđu i kreditu, premalo mjesta za stolom gdje se donose odluke, idalje predstavlaju prepreke koje ne ruši retorika, nego pravila. Ako Bosna i Hercegovina zaista želi put zajedništva, mora naučiti vidjeti žene ne samo kao čuvarice doma nego kao stubove javnog života. Žene često bolje znaju ono što izmiče muškoj politici, a to je kako pomiriti, kako sačuvati i kako misliti o budućnosti kroz brigu, a ne kroz silu. Njihov glas u politici, ekonomiji, kulturi i obrazovanju može postati ključ koji otvara put zajedničkoj državi, ne samo na papiru, nego i u navikama.

Od priznanja do prakse: kako pretvoriti tihu snagu u pravilo

1) *Jednake šanse od prvog razreda.* Besplatni vrtići i produženi boravak, zajednička matura istih standarda, stipendije za djevojke u STEM poljima i zanatima, razmjene srednjoškolaca širom zemlje. Kad je briga o djeci zajednička, rad postaje dostižan, a talent ne curi.

2) *Vlasništvo i kapital.* Jednostavne procedure za upis imovine, zaštita prava na nasljeđivanje, garantni fondovi i mikrokrediti za preduzetnice, a

posebno u ruralnim sredinama. Ako žena može založiti svoju zemlju i dobiti pošten kredit, cijela ekonomija diše.

3) *Posao koji računa i na porodicu.* Poticaji poslodavcima za fleksibilno radno vrijeme, jasne i jednako raspoređene roditeljske politike (i za očeve), javne nabavke koje boduju ravnopravnost i sigurnost na radu. Tamo gdje su pravila jasna, šovinizam gubi tržište.

4) *Nulta tolerancija na nasilje.* Sigurne kuće u svakoj regiji, brze zaštitne mjere, specijalizovane jedinice policije i tužilaštava, koordinisane baze podataka, obavezni programi prevencije u školama i na fakultetima. Femicid nije vijest nego alarm, a alarm traži institucionalni odgovor bez izuzetka.

5) *Žene za stolom odluka.* Zastupljenost nije usluga, nego uslov legitimnosti. Transparentne liste, mentorske mreže i škole liderstva od općine do državnog nivoa. Kad načelnica, direktorica bolnice ili komandirka vatrogasne jedinice donese odluku koja spašava stvarni život, simbolika prestaje biti simbolika.

6) *Kultura koja širi sto.* Stalne podrške ženskim festivalima, književnim rezidencijama, programima očuvanja nematerijalne baštine (sevdah, vez, ljekarstvo, pripovijedanje), zajednički projekti muzejâ i vjerskih zajednica pod ženskim kustostvom. Kultura je najduži most kad je grade one koje su ga oduvijek održavale.

7) *Dijaspora kao treća obala.* Platforme "jednog prozora" za povratak i ulaganje, brza nostrifikacija diploma, e-glasanje, umrežavanje mentorica iz Toronta, St. Louisa, Malmöa, Melbournea sa srednjoškolkama iz Tešnja, Livna, Srebrenice. Kada se ženska dijaspora uključi u obrazovanje i biznis, bosanski most dobija luk preko okeana.

Stoga, ako Bosna i Hercegovina hoće opstati kao most, mora ga posjedovati onaj ko ga svakodnevno prelazi. A to su, iz dana u dan, iz rata u mir, bile i ostale žene ove zemlje. One su mostovi koji nisu pali. Niti u

srednjovjekovnoj povelji i seoskoj avliji, niti u osmanskoj čaršiji i franjevačkom samostanu, niti u austrougarskoj učionici i rudarskoj smjeni, niti u podrumskim školama opkoljenog grada i današnjim laboratorijama, učionicama, ateljeima i poljima. Bosna i Hercegovina neće se održati samo na granitnim temeljima svojih rijeka, niti na čeličnim konstrukcijama tvornica. Održaće se na tihim, ali nepokolebljivim rukama svojih žena, onih koje su znale spojiti ljubav i bol, rad i pjesmu, tišinu i snagu. Ako taj glas postane pravilo, a ne samo priča, ako briga postane politika, a ne samo privatna vrlina, te ako stol konačno proširimo za sve koji ga drže, tada će filozofija mosta prestati biti metafora i postati svakodnevni red. Mostovi se ne hvale, nego se prelaze. Kad preko Bosne i Hercegovine budemo prelazili mirno, s povjerenjem, znajući da su daske čvrste jer su ih postavljale ruke navikle na težak posao i pravednu mjeru, tada će ova zemlja živjeti ne "uprkos" razlikama, nego "zahvaljujući" njima. A u tom životu žensko lice Bosne neće biti fusnota historije nego njen potpis.

7.10. Uključivost: manjine i pristupačnost

Na rubovima se najjasnije vidi kakva je slika u sredini. Ako je Bosna i Hercegovina ikada htjela saznati koliko zaista vrijedi, nije morala gledati u portrete vladara ni u zlatne slova uredbi, dovoljno je bilo spustiti pogled na pragove i vidjeti ko tu može ući, ko se vraća s vrata, a ko ostaje pod prozorom. Državnost nije himna, državnost je visina stepenice. Ako se kolicima može preko nje, ako slijepi čovjek na semaforu čuje grad, ako dijete koje govori sporije ipak nauči čitati u razredu u kojem ga čekaju, tada ima smisla govoriti o zajedničkoj kući. U protivnom, ostajemo u jeziku, a život nam prolazi pored kućnog broja. Bosna je odavno naučila da je mnoštvo njen prirodni oblik, odnosno da sefardski trag u Sarajevu, romska mahala uz dolinu, seoska udolina u kojoj starice nose poštu iz jedne kuće u drugu, dječiji glasovi koji se ne uklapaju u školske metronome, ljudi kojima se noge bune, ruke drhte, pogled traži znak koji nije samo slovo. To mnoštvo nije dekor, nego osovina. Ako je ijedna zemlja dužna da pristupačnost pretvori u mjeru vlastitog dostojanstva, onda je to ova, jer je opstajala upravo time što je na svojim mostovima nalazila mjesta i za one što hodaju brže

i za one što zastanu na sredini da uhvate dah. Tamo gdje smo govorili o digitalnom identitetu i zajedničkim politikama, sada je potrebno učiniti ono odlučnije. Potrebno je dati svemu lice koje mogu prepoznati i najtiši među nama. Portal koji služi svima ne smije biti zagonetka, nego razgovor, jasne rečenice bez birokratske magle, mogućnost da se svaka prijava uradi i bez miša i bez tipkovnice, glas koji vodi onoga ko ne vidi, titl koji pomaže onome ko ne čuje, tumač znakovnog jezika u općinskoj sali bez najave i bez naknade, papir koji se može pročitati prstima, a isti taj papir dostupan je i kao jednostavna verzija za one kojima su dugačke rečenice umor, a ne izazov. Ako smo rekli da potvrda iz Travnika vrijedi u Trebinju, onda mora vrijediti i za čovjeka koji ne drži smartphone, pa ga u biblioteci čeka javni terminal i miran bibliotekar koji zna pomoć bez pogleda s visine. Tek tada digitalno postaje pravda, a ne još jedna rampa.

Ulica se odgaja kao dijete. Taktilne staze koje ne staju na rubu nečijeg nemara, spušteni ivičnjaci koji nisu simbol nego kontinuitet, lift u svakoj zgradi u kojoj se odlučuje o tuđim životima i autobus niskopodni ne kao izuzetak za slikanje, nego kao svakodnevna pristojnost. Pješački prelaz koji pusti zvuk više govori o gradu nego govornica koja ćuti. I nikad, baš nikad, grad ne smije zaboraviti da je noć dvaput duža onome ko se kreće sporije. Rasvjeta, klupa na pola puta i suha pločica ispred ambulante su rečenice zbog kojih čovjek ostaje, i u kojima pojam "pristupačnost" prestaje biti riječ, a postaje navika.

Škola je prva država u kojoj dijete traži svoje mjesto. Ako je razred prebrz za jedno dijete, prebrza je i država za tog čovjeka sutra. Učionica u kojoj se slušaju i tihi odgovori, u kojoj postoji pomoćnik koji ne piše umjesto djeteta, nego mu dohvati misao, u kojoj rampa nije naknadno zakucana, nego nacrtana u prvom potezu, ta učionica preobražava društvo bez deklaracija. Djeca koja drugačije čitaju tekst ili usvajaju govor nisu tu da bi im se "gledalo kroz prste", nego da nam pokažu kako se znanje širi kad se zaustavimo i ponovimo. Tamo gdje škola ima logopeda i psihologa, školskog mediatora i tihu sobu, tamo će sutra manje posla imati sud i policija, jer to znači da je tamo socijalna država počela na vrijeme.

Zdravstvo ima svoju geografiju milosti. U selu gdje se put zimi zatvori, treba da stigne patronažna sestra i lijek koji se ne čeka do proljeća. U romskom naselju gdje djeca češće preskaču vakcinu nego što preskaču potok, stoji mobilna ekipa koja zove po imenu. U gradovima u kojima nevidljive rane još pulsiraju, psihosocijalna podrška ne smije biti projekat, već stalna služba, odnosno vrata na koja se ulazi bez pitanja "zašto tek sada". U dobi nakon pandemije sjetimo se da zdravstvo nije zgusnuta čekaonica nego mreža koja se širi onoliko koliko su joj čvorovi dostupni kroz ambulante koje primaju i bez kartice, telemedicina koja mostom povezuje udaljene ordinacije s klinikom i digitalni karton koji pripada pacijentu, a ne instituciji.

Pravo glasa i pravo da se bude biran ne smiju biti rezervati za "one koji stanu u formular". Ovdje je predugo trajala navika da se jedni kandiduju, a drugi objašnjavaju zašto ne mogu. Vrijeme je da i "ostali" prestanu biti rubrika i postanu građani po punoj mjeri, ne kao usluga, nego kao normalnost koja više ne zaslužuje vijest. Kad u vijećnici, u istoj klupi, sjednu romska aktivistica, predstavnik zajednice osoba s invaliditetom i profesor koji na znakovnom jeziku vodi raspravu, grad više nema alibi za vlastitu gluhoću. Tada i presude koje su dolazile izvana prestaju biti šamar, postaju ogledalo koje smo sami okrenuli.

Ekonomija, na ovom mjestu, prestaje biti samo broj i postaje ruka koja vuče drugu ruku. Javna marka koja kupuje uslugu treba da kupi i obavezu, odnosno da dio posla obave socijalna preduzeća koja zapošljavaju ljude koje tržište inače ne vidi, da gradska radionica obuči mladu Romkinju za posao koji će hraniti i njenu ulicu i naš obraz, da konkurs u kulturi prepozna glas koji se dotad nije čuo, pa da u muzeju Bosna više ne bude samo niz epoha, nego mapa živih zajednica koje su je nosile. U tom krugu i sport nosi svoju tihu revoluciju. Kada utakmica paraolimpijaca ispuni dvoranu jednako kao i finale, naučili smo razliku između pijeteta i učešća.

Kultura sjećanja, o kojoj smo pisali kao o obavezi, tek ovdje dobija ruke, jer ako spomen-izložba ima opis na Brajevom pismu i tumača za gluhe, ako memorialna ruta vodi i kroz romske priče i kroz sefardske pjesme i

ako školska ekskurzija ne preskače tuđe suze, sjećanje liječi, a ne samo pamti. Ako festival u Mostaru, Tuzli ili Banjoj Luci otvori vrata umjetnicima koji rade iz invalidskih kolica ili govore drugačijim ritmom, kultura prestaje biti ogledalo u kojem se samodopadno gledamo, a postaje prozor iz kojeg dopire svjež zrak.

Sve ovo traži red, ali taj red nije čvrsta ruka, nego dosljedna nježnost. Općina koja bilježi svaku rampu i svaku prepreku, sud koji prihvata tihu izjavu jednako kao i glasnu, medij koji nauči razlikovati senzacionalizam od dostojanstva predstavljaju vijke koji ne škripe. I ono što smo već rekli o pravdi i "tvrđim vijcima" ovdje se nastavlja, jer transparentnost prvo štiti najslabijeg. Kad su ugovori javni, kad se zna ko je pobijedio i zašto, najmanje se vara onaj ko nema advokata.

Na koncu, uključivost nije politička moda nego zanat opstanka. U zemlji koja je više puta gorjela i iznova se dizala, najvažniji su majstori koji pamte kako se krov pravi da ne prokišnjava kod prvog pljuska. Ti majstori su nerijetko ljudi koje smo do juče zvali "manjine". Rom koji zna popraviti bravu zajedničkog doma, Jevrejka koja uči djecu pjevanju iz kojeg se čuje i prošlost i budućnost, žena iz brdske zabiti koja donese pismo i vijest, te čovjek koji se kreće drugačije i zato nas uči strpljenju. Ako njihove ruke ugradimo u planove, ako njihove potrebe ugradimo u budžete, ako njihov glas ugradimo u odluke, Bosna i Hercegovina više neće morati dokazivati da je most, nego će biti to po prirodi stvari, jer će preko njega prelaziti svi, bez žurbe, bez straha i bez pitanja da li smiju. Tada će se moći ispričati najjednostavnija i najvažnija priča kako je jednog dana, bez velike pompe, jedan grad spustio ivičnjak, pustio zvuk na semaforu, otvorio vrata vijećnice i naslovio formular ljudskim jezikom, te kako je od tog dana manje ljudi ostajalo pred pragom. U tom detalju, tišem od govora i većem od slogana, nastanjuje se ona Bosna koju prizivamo, zemlja u kojoj se i najtišiji osjećaju čuti, a najsporiji stigli.

VIII VIZIJA ZA BUDUĆNOST

8.1. Bosna i Hercegovina 2050. godine: kako može izgledati država ako se mudro vodi?

Bosna i Hercegovina je oduvijek živjela na raskršću. Njen pejzaž je karta sudara i susreta, doline kojima su prolazile trgovinske karavane, planine koje su branile i rijeke koje su spajale. Prošlost nas uči da i male zemlje rastu ili se urušavaju pod težinom vlastitih odluka i tuđih pritisaka. Zato slika sutrašnjice ne smije biti puka maštarija, nego mora da bude vizija ukorijenjena u pamćenju i opomena koja upozorava na cijenu pogrešnog puta. Pred nama su, zapravo, dvije karte 2050. godine, jedna tamna i jedna svijetla, dok se između njih nalazi vrlo konkretan put kojim danas biramo hodati.

Bosna i Hercegovina propuštenih prilika (tamni scenarij)

Godina je 2050. Formalno, Bosna i Hercegovina je i dalje država, ali suštinski je ljuska iz koje je iscurio život. Krajina je zarasla u šikare u kojima su napuštene kuće bez krova, dvorišta bez tragova djece, a njive što su jednom davno rađale kukuruz sada su prigušene korovom. Una teče bistrom tišinom kroz koju se jedino čuju točkovi autobusa koji prevoze posljednje putnike, one što odlaze.

Bihać i Cazin imaju više groblja nego škola. Bosanska Krupa je tek usputna stanica, ko tu siđe, čini to da proda kuću, a ne da započne život. Sarajevo

je grad staraca. Kaldrme se sjećaju miliona koraka, ali sada po njima koračaju sporo i oprezno, dok mlađi hodaju bečkim i berlinskim ulicama, u torontskim kvartovima gdje su ulice uredne, ali su sjećanja mutna. Mostar ima obnovljen most koji ne spaja, nego su to dvije obale koje gledaju jedna u drugu kao u tuđe prozore s navučenim roletnama. Banja Luka je podigla staklene zgrade, ali bez ideja koje bi u njima disale. Tuzla i Zenica, nekad gradovi dima i čelika, sada su muzeji hrđavih kapija, industrijski kolosi pretvoreni u industrijska groblja. U školama se i dalje uči podijeljena historija, udžbenici su tri monologa što se mimoiđu na pijaci sjećanja. Djeca znaju ko su "naši stradali", ali ne i ko su "naši komšije koji su patili". Evropska unija je davno zaključala vrata, ne iz zlobe, nego iz umora, jer su domaće politike hranile strah, a reforme ostavljale da gladuju. Korupcija je pojela i ono malo nade, kao hrđa što polako pojede čelik mosta. Dijaspora je prekinula vezu, druga i treća generacija izgubile su jezik, a s jezikom su izgubile i stazu do kućnog praga. Bankovni transferi postaju rijetki, dolasci povremeni, a povratci su tek priče za ljeto. Klima je oštrija. Ljetne suše i jesenske poplave ne nailaze na uređene nasipe niti na koordinisane službe, pa svaka vodena bujica odnese još poneku kuću, još poneku nadu. Digitalni prozori države nikada se nisu otvorili. Ljudi idalje stoje u redovima ispred šaltera, a iza šaltera stoje partijske knjižice. Gradovi i sela žive u paralelnim univerzumima, jedni su bez perspektive, a drugi bez djece. Bosna i Hercegovina je tada samo prostor, a ne dom, odnosno čekalište iz kojeg se odlazi i u koje se rijetko vraća. To je sjenka koja nas danas prati, tačnije budućnost koja se tiho sklapa ako ne promijenimo kurs.

Bosna i Hercegovina koja je mudro vođena (svijetla vizija)

Međutim postoji i druga karta. Godina je 2050. i Bosna i Hercegovina je postala primjer kako mala zemlja raste kad izabere mudrost, a ne buku, instituciju, a ne improvizaciju, most, a ne jarak.

Sarajevo je univerzitetski grad sa kampusima na Mojmilu i Ilidži, pun laboratorija i biblioteka koje rade duže od kafana. Tu se uči umjetna inteligencija i medicinska robotika, historija religija i digitalna humanistika, i

to sve na tri službena jezika zemlje i s engleskim kao mostom. Baščaršija je i dalje miris kafe i sazova, ali uz nju su i seminari sa profesorima iz Oksforda i Tokija, jer Sarajevo je postalo svjetski centar za studije multikulturalizma i suživota, grad koji ne predaje lekciju, nego živi primjer.

Mostar je grad u kojem djeca odavno idu u iste škole. Nekadašnji simbol rušenja postao je simbol samopouzdanja. Na Neretvi se održavaju regate, a preko mosta skaču mladi koji pjevaju horski, različitim naglascima i istim smijehom. U mahalama se uče katolička i islamska tradicija, ne kao identitetski zid, nego kao kulturni kapital.

Banja Luka je grad sporta i kulture. Vrbas pokreće obnovljive izvore energije i podiže start up inkubatore, a Kastel je ljetna pozornica na kojoj se miješaju gusle i električne gitare. Tuzla i Zenica, nekada sinonimi teške industrije, postale su tehnološki parkovi. Dimnjaci se vide u muzejima industrijskog nasljeđa, a u halama rade centri za inovacije, reciklažu metala, baterijske tehnologije i "zelenu" metalurgiju. Radnici više ne nose čađave ruke, nego mape podataka i zanat znanja.

Krajina je turistički vrt Evrope i čuvar ekološkog bogatstva. Autoput spaja Jadran s centralnom Evropom preko Bihaća, dok je Una simbol čistoće, a ne granice. U dolinama se proizvodi organska hrana, a na brdima stoje vjetroparkovi i solarni vrtovi koji hrane mrežu. Hercegovina je energetski pametna. Sunčane elektrane na krovovima sela i gradova, vinogradi koji su otporni na suše i digitalni sistemi navodnjavanja koji štede svaku kap.

Dijaspora je opet kući, fizički i digitalno. Djeca i unuci onih koji su otišli u Njemačku i Ameriku vraćaju se kao doktori, inženjeri, muzičari i preduzetnici. Ne dolaze da "popravljaju staru Bosnu", nego da grade novu. Digitalni identitet, uveden još 2020-ih godina, omogućava da iz Berlina ili Toronta glasaš, osnuješ firmu, platiš porez, upišeš dijete u školu i pregledaš medicinski karton, i to sve preko jednog sigurnog portala. Tako BiH ne gubi svoju djecu, nego ih okuplja gdje god da jesu.

U školama se uči zajednička historija. Djeca znaju za Kulinovu povelju, Bobovac i Jajce, ali i za Srebrenicu i Ahmiće, ne kao gorivo mržnje, nego kao zavjet života. Knjige su pisane na bosanskom, srpskom i hrvatskom, ortografija je različita, a sadržaj razumljiv svima. Matura je jedna po standardu i zahtjevu, a diploma vrijedi u Berlinu kao i u Banjoj Luci. U svakom razredu postoji "mjesec razmjene" u kojem djeca iz Goražda idu u Ljubuški, iz Trebinja u Bihać, pa se vrate bogatija za prijateljstva koja ne treba prevoditi.

Bosna i Hercegovina je članica Evropske unije, ali nije izgubila lice. Naprotiv, Evropa od nje uči da suživot nije parola nego navika, da praznike možeš slaviti zajedno (Bajram i Božić, Kurban-bajram i Uskrs, Dan nezavisnosti i Dan Evrope), bez takmičenja i sa poštovanjem. Pravna država je tiha i stroga, sudije su bez telefonskih uputa, tužioci bez stranačkih računa, a javne nabavke u otvorenom formatu, što omogućava da novac prestaje biti plijen, te postaje javno dobro. Policija je profesionalna i interoperabilna, pa tako u poplavama i požarima ne pita "čiji si", nego "gdje treba".

Zdravstvo i socijala više nisu mreže slučajnosti. Bolnice su povezane jedinstvenim elektronskim kartonom, pacijent iz Nevesinja se bez problema liječi u Tuzli, dok se pacijent iz Cazina operiše u Mostaru. Stariji imaju aktivne centre, a mladi imaju mentorstva, zanatske akademije i start up vaučere. Turizam je jedna karta, isti dan planinarenje na Prenju, ručak na Baščaršiji, večera pod Starim mostom i nigdje barijere osim one zaštićenih parkova prirode. Ove dvije slike nisu izmišljotina. Obje su moguće. Razlika između njih je politička volja pretvorena u svakodnevni red.

8.2. Bošnjaci kao narod evropske vizije i islamskog duhovnog nasljeđa

Identitet Bošnjaka ispisan je između više puteva. Još u srednjem vijeku, oblikovala se posebnost, odanost Bogu, ali i slobodi vlastitog tumačenja. Taj unutrašnji osjećaj, da se pripada, a da se ne gubi vlastito lice,

postao je prva iskra bošnjačke posebnosti. Dolaskom Osmanlija nije izbrisan dotadašnji svijet, nego se dogodila simbioza. Sevdalinka, miris Orijenta i slavenska tuga, svjedoči da se novo stopilo sa starim. Džamije su rasle bosanskim rukopisom, ruže u avlijama, minareti što se stapaju s planinama. Međutim i pored toga islam u Bosni i Hercegovini nije postao zid koji dijeli, nego krov koji pokriva, jer su uz džamije opstajale crkve i sinagoge, te su različitosti živjele zajedno, ne idilično, ali stvarno. Bošnjaci nisu bili tek raja. Iz Bosne su potekli veziri, vojskovođe, učenjaci. Mehmed-paša Sokolović mostom u Višegradu spojio je dvije obale i dva svijeta, dok su vakufi podizali škole, česme i mostove. Gazi Husrev-beg ostavio je urbani kompleks znanja u srcu Sarajeva. Islamska dimenzija nije bila samo pobožnost, nego je bila urbanost, školstvo i briga. Austro-Ugarska (1878.) donijela je dilemu i modernizaciju, pa dio naroda odlazi u Tursku, dio ostaje i uči novi poredak o željeznicama, školi i administraciji. U Sarajevu niču novine i moderne škole, Bošnjaci pišu vlastitu literaturu i novinstvo, oblikuju nacionalnu svijest, te misle o sebi kao muslimanima i Evropljanima. U Kraljevini SHS i Jugoslaviji često svedeni na "muslimane" bez imena, Bošnjaci ustrajavaju da se ne utope u tuđim matricama. Godine 1971. dobijaju službeno priznanje (kao "Muslimani"), što otvara put povratku historijskog imena - Bošnjaci. Socijalistička Bosna je vrijeme urbanizacije i industrije. Energoinvest, UNIS, Šipad i olimpijsko Sarajevo su znak da narod zna i da gradi, a ne samo da se brani. Rat 1990-ih godina je najteži ispit. Genocid, opsada i raseljenost su bile prijetnja uništenju budućnosti. Međutim, Bošnjaci se brane i preživljavaju, iz tragedije izlaze sa dubokim znanjem da bez njih nema Bosne i Hercegovine, a bez Bosne i Hercegovine nema njih. Dijaspora nastala u tom ognju danas je snaga, a Njemačka, Austrija, Skandinavija, Amerika i Kanada su mostovi prema svijetu. Pošiljke više nisu samo novac, to su i ideje, povezivanja, studije i projekti. Djeca iz dijaspore ljeti uče jezik i običaje, a zimi pišu projekte i stipendije.

Zato 2050. godine Bošnjaci mogu biti narod koji spaja civilizacije. U školama se uči Kur'an i evropska filozofija, univerziteti sarađuju i s Cambridgeom i s Al-Azharom. Džamije imaju solarne krovove i biblioteke otvorene svima, dok katedrale i crkve stoje kao podsjetnik da je vjera

zajedničko nasljeđe, a ne front. Bošnjaci nisu gosti u Evropi, oni su domaćini smisla sa islamskim nasljeđem kao moralnom snagom (solidarnost, milost, praštanje), te evropskom dimenzijom kao vizijom (znanje, digitalna transformacija, zajedničke politike). Oni su narod mosta, a ne provincije. Narod koji je preživio genocid, a nije pristao da ga mržnja odredi. Narod koji pokazuje da se može biti musliman i Evropljanin, Bosanac i građanin svijeta, bez precrtavanja i bez izvinjavanja zbog cjelovitosti.

Put od danas do 2050: kako se svijetla karta crta

Svijetla vizija nije retorika, ona je skup dugih navika koje se započnu već sutra ujutro.

- Pravda kao infrastruktura**.**

Sudije i tužioci birani po znanju, a ne po poslušnosti, otvorene javne nabavke, imovinski kartoni javni, a telefonska pravda kazneno djelo. Kad pravda postane predvidiva, kapital dolazi sam.

- Obrazovanje kao zajednički jezik.

Jedan predmet Zajedničke osnove historije i kulture, zajednička matura istih kriterija, razmjene učenika, dualno obrazovanje povezano s realnom privredom, te stipendije za deficitarne struke i učitelje.

- Ekonomija kao geografija pameti.

Slivovi rijeka upravljani zajedno, logistički koridori koji ne staju na liniji podjele, mreže malih i srednjih firmi koje dijele laboratorije, izvoz i logistiku, dijaspora ima "jedan prozor" za ulaganje, jednu stopu poreza i jedan mjesec od ideje do firme.

- Sigurnost kao međusobno povjerenje.

Interoperabilne službe, zajedničke vježbe, jedinstveni protokoli za vanredne situacije, vojska od smisla (pomoć narodu, međunarodne misije), granica profesionalna, a ne pobjedonosna.

- Digitalna država kao svakodnevna udobnost.

Jedan digitalni identitet priznat svuda, portal koji rješava rodni list, firmu, recept, porez i glasački listić, državni cloud i CERT, otvoreni podaci kao vakcina protiv korupcije, te e-glasanje za dijasporu uz sigurnosne standarde.

- Kultura kao zajednički sto.

Muzejske i festivalske mreže, itinereri koji povezuju manastire, džamije, sinagoge, austrougarske fasade i industrijske pejzaže, podrška izdavaštvu i filmu na svim jezicima zemlje, te sevdah i jazz na istoj bini bez egzotizacije i bez stida.

- Zelena tranzicija kao posao, ne parola.

Solar u Hercegovini, vjetar na visoravnima, pametne mreže, energetska efikasnost u svim javnim zgradama, industrijska reciklaža i baterijski hubovi, te poljoprivreda sa certifikatima koji vrijede u EU.

Ove tačke nisu lista želja, nego je ovo osnovna operativna etika, ponovljiva kao jutarnje otvaranje radionice.

Zaključak: kompas između dvije karte

Sudbina Bosne i Hercegovine 2050. godine ne zavisi od geografije ni od veličine, nego od odluke da razlike pretvorimo u prednost. Ako izaberemo pohlepu i kratke prečice, dobićemo praznu zemlju koja će se spominjati samo u albumima. Ako izaberemo mudrost i dugi red, pravdu, znanje, rad i povjerenje, imaćemo svjetionik, odnosno malu državu koja uči svijet da je moguće živjeti zajedno. Most nije metafora, to je metoda. Gradi

se kamen po kamen, pravdom, školom, poslom, sigurnošću, digitalnim redom i kulturom koja širi sto. Kad preko tog mosta budemo prelazili bez straha i bez propusnice, znaćemo da smo izabrali pravu kartu. Na njoj će Bosna i Hercegovina stajati tamo gdje je oduvijek i bila, između, ali ovaj put ne kao prijelazna stanica tuđih planova, nego kao vlasnik mosta koji spaja Istok i Zapad, prošlost i budućnost, ranu i nadu.

8.3. Mostovi budućnosti: mladi, znanje i digitalni identitet

U ovoj zemlji mostovi su uvijek bili više od kamena i luka. Gradili su ih da bi ljudi prelazili sa jedne obale na drugu, ali je život, tvrdoglavo, tražio od njih da spajaju i ono što se ne vidi poput jezika, navike i sjećanja. Takav most danas je mlad čovjek, ne zato što je lakši od starog, nego zato što se ne boji da preko njega pređe i ono novo. Ako Bosna i Hercegovina ima budućnost, ona je utisnuta u njegove prste koji prelaze preko ekrana kao da traže puls vremena, te u njegovu sposobnost da iz stranog grada prepozna kuću na djedovom brijegu. Zato o mladima, o znanju i o digitalnom identitetu ne treba govoriti kao o modi ili izumu, nego kao o nastavku iste bosanske potrebe: da se pređe preko vode i dođe do ljudi. U razgovoru s mladićem iz Cazina, koji danju razvozi dostave a noću sluša predavanja iz programiranja, vidi se slika zemlje koja se može izvući iz umora. Radi u tišini, bez plakata i parola, ali svaki put kada se prijavi na kurs, Bosna i Hercegovina postaje mrvu veća od svojih granica. Isto se vidi u djevojci iz Mostara. Na Neretvi trenira veslanje, a vikendom vodi turiste kroz staru čaršiju, pokazujući im kako su kamen i voda naučili da razgovaraju. U takvim, običnim biografijama, jasno je da mladi nisu puka statistika. Oni su oni mostovi koji se obnavljaju dok se prelazi preko njih.

Da bi ti mostovi izdržali, zemlji trebaju škole koje znanje ne ostavljaju na fasadi. Potrebna je učionica koja se otvara prema radionici, laboratoriji, ateljeu i polju, učionica u kojoj se uče i knjiga i posao. Gimnazijalac koji ujutro čita Makove stihove, a popodne sastavlja mali solarni panel na krovu škole, nije rastrzan između dva svijeta nego ih spaja i zato ostaje. Taj

spoj je ovdje odavno iskušan jer kad god je Bosna i Hercegovina rasla rasla je iznutra. Vakufi su podizali medrese i biblioteke, austrougarske pruge učile su ljude tačnosti, a univerziteti socijalističke Bosne širili su red i ambiciju preko planina. Danas to znanje mora imati novo lice, lice koje se ne mjeri samo diplomom nego putem kojim diploma ulazi u život.

Zato iznad rijeka i planina treba uspostaviti staze znanja**.** Zajedničke studijske programe Sarajeva, Banje Luke, Mostara i Tuzle, gdje je semestar u drugom gradu obaveza, a ne iznimka, istraživačke projekte koji ne pitaju za entitetske linije, nego za vinogradarske bolesti u Popovu polju, za pametne mreže na Vrbasu, za čišćenje industrijskih zona u Zenici i Lukavcu. Neka i privatni univerziteti stanu u isti red, ali neka znaju da se diploma ne štampa, nego zaslužuje se radionicom, praksom i objavljenim radom. Ko upiše medicinu, neka mjesec dana provede u seoskoj ambulanti na Romaniji, a ko završi elektrotehniku, neka vlastitim rukama digne vjetroturbinu na Krušćici. Tako diploma dobije miris zemlje i težinu alata.

Znanje je i jezik. Mladi čovjek koji bez straha mijenja bosanski, srpski i hrvatski, i bez ponosa prelazi na engleski kad treba, most je iz Andrićevih priča prebačen u današnje vrijeme, tiho čvrst, pametan i koristan. Ako u školama postane prirodno da djeca učestvuju u debatama na dva ili tri jezika, stid će se povući, a glas, do tada priljubljen uz vlastiti ćošak, preći će preko dvorišta. Jezik je alat, ne zastava. Kada ga takvim naučimo, Bosna i Hercegovina lakše diše. Budućnost Bosne i Hercegovine zato zavisi od mostova koje danas gradimo između generacija i znanja. Ako mladi ljudi nemaju vjeru da je ovdje moguće učiti, napredovati i stvarati, svi razgovori o politici i ustavima postaju jalovi.

Univerzitet pred ogledalom: promijeni se ili postani muzej

Znanje danas nije teško pronaći, teško je od njega načiniti mudrost. Otuda univerziteti stoje pred pitanjem koje će presudno oblikovati budućnost: ima li univerzitet budućnost ako nastavi hodati istim putem, dok se svijet mijenja brže nego ikada? Mnogi će se univerzitetski profesori pobuniti protiv tog pitanja, naročito oni koji nikada nisu osjetili dah realnog

sektora niti zaposlili kadrove koje obrazuju. Sigurnost poznatog im je važnija od hrabrosti da zakorače u novo. Strah od gubitka položaja i nespremnost da se suoče s tržištem rada pretvorili su neke u čuvare prošlosti, a ne graditelje budućnosti. Ali vrijeme ne čeka. Ako univerzitet ne promijeni sebe, izgubiće i smisao i svrhu. Stoljećima je univerzitet bio svjetionik i putokaz: učilo se kako misliti i kako razlikovati suštinu od privida. Danas, u vremenu u kojem umjetna inteligencija pretražuje, analizira i nudi rješenja brže nego što profesor izgovori rečenicu, pitamo: vodi li univerzitet ili zaostaje? Ako studenti provode godine učeći teoriju, dok praksa prolazi pored njih, šta nose kroz njegova vrata?

U medicini se predaju metode koje je svijet prevazišao, dok realnost već govori o digitalnim blizancima, personaliziranoj terapiji i AI dijagnostici. U ekonomiji se ponavljaju modeli industrijskog doba, dok tržišta oblikuju kripto-protokoli i algoritamska trgovina. U inženjeringu se šrafovi crtaju na papiru, dok industrija živi 3D printanje i digitalne tvornice. Umjesto da predvodi, univerzitet često zaostaje.

Svijet nedvojbeno poručuje: opstaju oni koji mijenjaju sebe. Google je bio katalog, Amazon knjižara, Netflix videoteka, a danas su infrastrukture. Ako univerzitet ostane hram prošlosti, postaće muzej, odnosno knjiga bez čitaoca i znanje bez smisla. Nova uloga nije da papagajski ponavlja poznato, nego da mlade nauči pretvarati informaciju u mudrost, razlikovati istinu od privida i cijeniti strpljenje u vremenu brzine. Mostovi budućnosti nisu od kamena nego od znanja, a ako ih ne izgradimo na vrijeme, ostat ćemo bez temelja.

Šta je znanje u vremenu u kojem živimo? Nekada su ljudi stajali pred znanjem kao pred svetinjom, govorili tiše i slušali pažljivije. Učeni čovjek nije mjerio svoj glas lajkovima, nego istinom. Danas se ne pita "šta znaš", nego "koliko uvjerljivo zvučiš", "koliko puta si viđen", a ne "koliko puta si bio u pravu". Neznanje je izgubilo stid, obuklo odijelo, uzelo mikrofon i proglasilo se glasom naroda. Većina ne znači istinu, buka ne znači značenje, a prisutnost ne znači vrijednost.

"Neopterećen znanjem" postao je kompliment, a ne alarm. Pametni šute da ne bi morali prevoditi misao na jezik koji je uvreda za razum. Traži se pojednostavljenje do apsurda, ako si dubok, "nisi pristupačan"; ako govoriš istinu, "nisi fleksibilan", a ako znaš, "arogantan si". Najopasnije vrijeme je ono u kojem glupost traži da bude poštovana.

Djeca to osjećaju više od svih. Vide roditelje koji aplaudiraju političarima za koje znaju da lažu. Vide kako ih slijepo slijede jer je lakše klanjati se nego misliti svojom glavom. Znaju da diploma često nije znak znanja nego pogodbe. Zato ne vjeruju učiteljima, jer osjećaju da su mnogi samo ljudi sumnjivog morala koji ponavljaju lekcije koje nikada nisu živjeli. Djeca vide raskorak između knjige i stvarnosti, jer knjige govore o poštenju, a život nagrađuje prevaru, knjige uče o znanju, a neznalice upravljaju, knjige govore o istini, a laž pobjeđuje. U toj pukotini gube povjerenje u porodicu, školu i zajednicu. Okreću se internetu ne zato što vjeruju da je tamo istina, nego zato što znaju da je ovdje laž. Ako moraju birati između apsurda i licemjerja, biraju apsurd, jer barem ne krije šta jeste. Njihova zbunjenost je naše licemjerje, a njihova praznina naš pad.

Uz to, nadolazi nova opasnost, tzv. "brain rot", tiho propadanje pažnje i jezičke dubine pod naletom digitalnih zalogaja. Inteligencija se danas ne razara ratom nego stalnim dopaminskim udarima praćenim beskrajnim skrolanjem "nasumičnog smijeha" gdje algoritam hrani mozak bizarnim prizorima, poput balerine kapućine u tutu-haljini, Shrekom u tiganju, NPC trendovima, memovima iz "Ohio-a" i dnevnim šiframa koje ničemu ne služe. Što je sadržaj besmisleniji, to bolje hvata pažnju. Posljedica toga je da djeca sve teže čitaju knjige, sve kraće razgovaraju i sve siromašnije izražavaju emocije. Znaju svaki trend, ali ne završavaju zadatke. Pažnja ima traje sekundu jer ih je ekran istrenirao da svaka sekunda mora biti nova. To nije zabava, to je odvikavanje od strpljenja i dubokog mišljenja. Ako to ne prepoznamo, odrašće generacije koje se iskreno smiju majmunu u tutu-haljini, a muče se da pronađu smisao vlastitog života. Stoga zapitajmo se, ko odgaja našu djecu, roditelji i učitelji ili algoritmi koji monetizuju njihovu pažnju? Ako znamo odgovor, znamo i početak rješenja kroz digitalnu higijenu, povratak knjizi, razgovoru, sporosti i smislu. Tek tada

mostovi budućnosti neće biti od fragilnih iluzija ekrana, nego od znanja i mudrosti.

Dakle mostovi budućnosti nisu samo univerziteti, škole, laboratorije i biblioteke. Oni su, prije svega, djeca koja danas sjede u učionicama i traže smisao u vremenu buke. Ako njih izgubimo, izgubili smo i Bosnu i Hercegovinu, jer država nije zgrada ni institucija, država je nada u očima mladih i vjera da vrijedi ostati na zemlji predaka. U eri kada algoritmi oblikuju pažnju brže od roditelja, a memi postaju glasniji učitelji od knjiga, najveća bitka se ne vodi u parlamentima, nego u srcima i glavama onih koji dolaze. Ako univerzitet ponovo postane svjetionik, ako učitelj dobije dostojanstvo, a knjiga i razgovor ponovo postanu mjera života, tada se može graditi.

Digitalni identitet: nevidljivi most koji nosi povjerenje

Nekada se država prepoznavala po zvuku pečata, a danas po tome šta stane na ekran a ne izgubi težinu. Digitalni identitet nije igračka, nego je to nova lična karta zemlje. Oblik u kojem se čovjek može roditi, liječiti, učiti, raditi, glasati i putovati, a da se ne izgubi u hodnicima. To je nevidljivi most preko kojeg bez škripanja prelaze papir, potpis, vrijeme i povjerenje. U Bosni i Hercegovini taj identitet ima težak zadatak, te da poveže razbijene ladice i zamijeni betonske zidove kancelarija tihom mrežom u kojoj su zdravstveni kartoni dostupni u svakoj bolnici, diplome provjerljive u svakoj školi, sudski spisi čitljivi bez poznanstva, a poslovanje moguće bez "inspekcije na poziv". Onog trenutka kad mladi preduzetnik iz Goražda na jednom portalu otvori firmu i u Mostaru i u Bijeljini, kad ratar iz Orašja pošalje elektronski zahtjev i isti dan dobije odgovor iz Sarajeva ili Banje Luke, kad dijete iz Prijedora jednim klikom upiše fakultet u Tuzli, tada država prestaje biti gordo birokratsko brdo i postaje staza kojom se ide.

Takav identitet nije samo tehnika, nego etika. Svaka objavljena javna nabavka, svaki ugovor, svaka isplata, te sve što se vidi, postaje mala škola poštenja. Nema mraka u kojem se brojke mogu sakriti. Tada mladi čovjek,

prirodno nepovjerljiv prema autoritetima, prvi put povjeruje da "sistem" nije tu da ga ponizi, nego da mu služi. Kad jednom to povjerenje pređe preko mosta i stigne do naroda, teško ga je vratiti natrag.

Karta gradova: svako radi što mu priliči

Sarajevo, grad koji je u jednom vijeku bilo i olimpijska pozornica i opkoljena tvrđava, prirodno je opet laboratorij zajedničkog. Ovdje može nastati obrazac kako mala država struže hrđu s vlastitog oklopa, gdje gradski budžet biva vidljiv u realnom vremenu, gdje je javni prevoz vezan za aplikaciju koja ne kasni, gdje su biblioteke sa digitalnim članskim kartama, te gdje su kulturne kuće koje program prenose uživo, da ga čuje i onaj što pod orahom u Donjem Vakufu sjedi.

Banja Luka**,** grad rijeke i parkova, škola je obnovljive energije u kojoj naselja s krovovima koji proizvode više nego što troše, te u kojoj su školska takmičenja u projektovanju malih hidro i solarnih sistema koji ne kvare pejzaž.

Zenica **i** Tuzla, nekada zadimljene, danas prozračne u kojima industrijske hale pretvaraju se u habove, tehničke muzeje i centre za reciklažu metala i plastike, te gdje srednjoškolci sastavljaju prve robote koji popravljaju ceste i čiste obale.

Mostar**,** koji zna šta znači imati srce od kamena i vodu koja ga hrani, prirodan je za škole dizajna i restauracije, gdje mladi uče kako popraviti most da i dalje diše starim dahom i kako graditi novi da ne vrijeđa pejzaž.

Bihać i Krajina**,** oslonjeni o Unu, vode bosansku ekologiju u kojoj su dostupne digitalne karte zaštićenih područja, turizam bez brisanja tragova, te obuke rendžera koji su i vodiči i čuvari. U tom rasporedu nema ljubomore, nego svako radi što mu priliči, a zajedno čine cjelinu.

Dijaspora: pupčana vrpca znanja i kapitala

Mladi iz dijaspore često prvi pokucaju na vrata budućnosti i donesu navike tačnosti i plaćanja poreza, sjećanje na djedovu šumu i plan kako od nje napraviti posao bez sječe. Njihov dolazak ne treba čekati na aerodromu s korpom cvijeća, nego otvorenim portalom kroz koji mogu da registruju firmu iz Melbournea za sat, prijave boravak za dvije minute, upišu djecu u školu bez prevodioca. Kad se njihovi glasovi, legalno i lako, ubroje u svaku odluku, od sentimentalnih posjetilaca postaju suvlasnici zemlje. Digitalni identitet je tu pupčana vrpca jer kroz njega mladić iz Göteborga jednim potpisom ulaže u start-up u Banjoj Luci, djevojka iz Beča finansira stipendije u Bihaću i vodi on-line mentorstvo, te arhitekt iz Chicaga projektuje školu u Gacku. Sve to postaje normalno kad država prizna da su njeni građani i onda kad se vrate samo ljeti.

Sjećanje koje liječi: učenje teških tema bez mržnje

Mladi, ako im damo povjerenje, znaju govoriti o najtežim stvarima bez mržnje. Srebrenica i Ahmići, Korićanske stijene i Bradina, mogu biti prisutni u njihovim učionicama, radionicama, filmovima i aplikacijama kao opomena i škola. Muzeji sa proširenom stvarnošću, javno dostupne arhive, virtuelne šetnje kroz Bobovac i Jajce predstavljaju način da se teška prošlost nosi kao zavjet, a ne kao kamen oko vrata. Ako mladić iz Gacka u istom danu vidi digitalnu rekonstrukciju Mostara prije rušenja i pročita dnevnik sarajevskog djeteta iz 1993. godine, on s tim uči da je suza univerzalna, te da zastava pokraj izvora ne mijenja bol. Takvo znanje jedino zatvara krug nasilja.

Sve što je rečeno bilo bi opasno bez mjere. Digitalni identitet bez čuvara privatnosti je otvoren prozor u najintimnije sobe. Obrazovanje bez učitelja, ma kako moderno, postaje bezglasno. Ekonomija bez kulture pretvara gradove u radionice bez pjesme. Zato se traži ravnoteža u kojoj je tehnologija koja služi čovjeku, tržište koje hrani i znanje koje poštuje tišinu sela koliko i buku laboratorije. Bosna i Hercegovina je tu mjeru već vježbala, jer oduvijek je nastojala da ne pocrni od dima niti pobijeli od samoće. Kad je vjerna toj staroj školi, lakše prihvata novine, a da se ne prostre pred njima.

Proljeće 2050. godine: slika koja vrijedi truda

Ako bi neko 2050. godine u proljeće stao na obalu Miljacke, mogao bi vidjeti ono što danas još izgleda kao san. Mlade ljude koji prelaze preko Latinske ćuprije i gledaju ekran koji potvrđuje da su podnijeli prijavu za prvi posao, umjetnike koji u staroj kasarni prave predstavu o stećcima koji su oživjeli, studente koji raspravljaju o Kur'anu i Kantu u istoj Sali, doktore koji uče kako preko mreže konsultovati kolege iz Tuzle i Trebinja, mlade majke koje, bez šetnje po šalterima, prijavljuju novorođenče i dobijaju sva prava, preduzetnike koji se ne hvale poznanstvom nego proizvodom, te turiste koji misle da je normalno da na istom trgu zvone zvona i odzvanja ezan. Tada će se moći reći: mladi, znanje i digitalni identitet postali su mostovi budućnosti. Ne mostovi od stakla i čelika, nego oni, stari bosanski, malo skromni, malo prkosni, ali uvijek korisni. Preko njih će ići kamioni i knjige, pjesme i projekti, tuđe ruke i naš hljeb. A najvažnije, preko njih će ići povjerenje. Kad ono jednom pređe, rijeka ispod može i da nabuja, ali most će izdržati, jer ga održavaju oni koji ga svakodnevno prelaze. Zato Bosna i Hercegovina 2050. godine neće biti država tehnologije ni države radi države, nego zemlja u kojoj mladi znaju da imaju svrhu i mjesto**.** Njeni najčvršći mostovi neće biti od kamena ni čelika, nego od mudrosti i zajedništva, od spremnosti da se razlike pretvore u snagu, a iskušenja u iskustvo. Bez toga nijedna reforma, nijedna deklaracija i nijedan plan neće opstati. Sa tim, Bosna i Hercegovina ima mostove jače od svakog zida, te budućnost u kojoj vrijedi živjeti.

8.4. Kreativna ekonomija i kulturna diplomatija

U zemljama koje su ostajale na nogama i kad su im se temelji tresli, uvijek je postojala jedna, naizgled krhka greda - priča. Priča je lakša od kamena, a nosi teže. Voda odnese brvno, požar proguta gredu, ali dobra priča nađe put preko ruševina i stigne prva u novi grad. Bosna i Hercegovina oduvijek je bila zemlja priča, ispričanih šapatom po avlijama i bučnim glasovima po vašarima, ispisanih na kamenu, otpjevanih uz saz, naslikanih na fasadama koje su preživjele i carstva i ideologije. Kad se taj tihi kapital prepozna kao zanat i kao izvoz, nastaje ono što savremeni svijet zove kreativna

ekonomija, a što mi najbolje razumijemo kao pretvaranje pamćenja u hljeb i hljeba u dostojanstvo. Kreativna ekonomija ne živi na margini, ona je kišna kanalica kulture, a kultura je infrastruktura isto koliko i cesta i most. Film, muzika, dizajn, strip i igra, književnost i teatar, rukotvorstvo i arhitektura, gastronomske priče i digitalna umjetnost, iako izgledaju kao ukrasi, ustvari su pogoni. U njima ljudi rade treću smjenu društva, prvu smjenu obavlja industrija, drugu javne službe, a treću oni koji od jedne rečenice naprave pjesmu, od jedne mahale kadar, od jednog rukopisa knjigu koja otvara granice. Kad država shvati da je kulturna kuća isto tako stvarna kao i hidrocentrala, raspored snaga se tiho promijeni. Budžeti prestanu biti milostinja, a postanu ulaganje s povratom. Umetnički atelje tada nije "hobi", nego mikro-preduzeće, festival nije dernek, nego aerodrom gdje slijeću ideje i putnici, a muzej nije skladište prošlosti, nego laboratorija u kojoj se budućnost prepoznaje na starim predmetima. U tom poretku Sarajevo više nije samo sjećanje na jednu svjetsku pozornicu, nego trajno raskršće produkcija, odnosno grad u kojem se koprodukcije dogovaraju prirodno, kao što su se nekad dogovarali zanati i brakovi. Banja Luka i Mostar postaju radionice zvuka i slike, Tuzla i Zenica pretvaraju bivše hale u studije, galerije i gaming inkubatore, a Bihać i Trebinje su poligoni za pejzaž koji radi za priču, ne kao kulisa, nego kao partner. Ono što smo ranije zvali "dijaspora" ovdje dobija novo ime koje se naziva mreža. U njoj reditelj iz Kopenhagena pozove snimatelja iz Gradačca, kompozitorka iz Beča radi muziku za predstavu u Prijedoru, ilustrator iz Göteborga crta naslovnicu za roman iz Goražda, a sve to stane u isti digitalni tok i isti poreski red, bez labirinta pečata. Kad povratak ne traži avio-kartu nego zajednički projekat, zemlja prestaje gubiti ljude i počinje dobijati radove. Kulturna diplomatija tada više nije protokol ni rubrika pri dnu dnevnika. Ona postaje put kojim zemlja izlazi iz geopolitičke gužve a da nikoga ne gura laktom. Ambasada se pretvara u malu scenu i čitaonicu, u mjesto gdje se kuha kafa i razgovara o knjigama, gdje se prikazuju kratki filmovi i predstave bez dekoracije, gdje se pozivnica piše na tri jezika, ali ton ostaje bosanski, onako otvoren i upornih pitanja pun. Kad jedna zemlja zna izvesti svoju muziku, a ne svoje svađe, kad drugima pošalje prevođene knjige umjesto neprevedenih saopštenja, te kad proputuje svijet

izložbom o stećcima i strip-serijalom o starim zanatima, tada se ona ne predstavlja, nego se ona prepoznaje.

Svijet je već naučio da su soft moći tvrdi resursi. Festival koji prođe bez ijedne tenzije, ali sa traganjem za novom formom, vrijedi onoliko koliko i politički sporazum koji sutradan može postati papir za bilješke. Jedna dobra sezona filma i književnosti ponekad napravi više za ugled nego deset brifinga. Ali to ne pada s neba, nego je potrebna tiha arhitektura povjerenja. Potreban je fond koji dodjeljuje sredstva na armlength principu, daleko od telefona. Potrebni su ugovori i imovinski kartoni objavljeni u otvorenom formatu, bez fusnota koje skrivaju prijatelje. Potrebna je poreska olakšica koja važi i za galeriju i za studio, ako zapošljavaju i uče mlade. Potrebna su autorska prava koja štite i izvođača i izdavača, ali najprije djelo. U ovoj mreži i škole se prepravljaju iznutra. Akademija koja drži teoriju otvorenom, ali radi zajedno s produkcijama i izdavačima, stvara generacije koje ne čekaju katedru da bi progovorile. Učionica dizajna ima praksu u gradskom komunalnom, pa vizuelni identitet javnih službi prestaje biti slučajna zbirka fontova. Muzička škola kompozuje kratke teme za gradski prevoz, pa se jutarnja nervoza okrzne o melodiju. Filmski odjel vodi vježbe na festivalima, a teatarska škola igra u naseljima koja se inače preskaču. Sve što vrijedi rađa se na granici napona, između zanata i vizije, između tržišta i duha. Kad se ta granica uredi, nema curenja. Kreativna ekonomija je i popravka međusobnog povjerenja. Kad novine objave kritiku predstave o Srebrenici i to prođe bez urličavog etiketiranja, znamo da je kultura sjećanja postala zrela, ne trese se od istine, nego je nosi. Kad festival u Mostaru istoga dana ugošćuje i hercegovačko guslarstvo i savremenu plesnu trupu iz Banje Luke, a publika ostane do kraja oba programa, znamo da most više nije samo metafora. Kad se u Sarajevu čuje sefardska pjesma u novoj obradi i romska priča u VR verziji, znamo da "manjina" nije ukras, nego autor. Kad jazz u Tuzli dobije istu logistiku kao i futsal u dvorani, a mural u Zenici ne briše sljedeća noć, nego dobije pločicu s imenom, znamo da smo naučili razliku između buke i glasa.

Ima i redova koji možda zvuče suho, ali bez njih sve ostaje lijep napor. Produkcija koja snima u kanjonu vodi računa o vodi, implementira

zeleni plan snimanja, reciklira scenografiju i plaća brigu o prostoru kao dio budžeta. Koncert u kojem znakovi jezika prate izvođača nije gest, nego norma, pristupačnost se ne lakira, ona se ugradi. Muzej prelazi na otvorene podatke, katalog postaje API, a kustosi pomažu nastavnicima da čas historije oživi bez ideološkog šuma. Arhivi se digitalizuju u skladu s dobrim pravilima privatnosti, ali vrata ostaju širom otvorena istraživaču i radoznalom srednjoškolcu. Kultura je ozbiljna kad je tačna i kad račune polaže javnosti bez podozrivog mrštenja.

Bosanska kulinarska duša, gdje kafu i somun znamo imenovati i bez rječnika, dobija svoje diplomatsko krilo tek kad prestane biti puka nostalgija. Gastro-priča koja povezuje hercegovačko vino, krajišku janjetinu i posavsku ribu, servira se sa živim mikro pričama. Ko je žena koja peče kruh u tom naselju, ko je mladić koji je otvorio malu pržionicu, a ko je stari pčelar na Vlašiću što zna ime svake livade. Kad gost ode sa tim imenima u džepu, on se vraća, a kraj u koji se vraća ima zašto postajati bolji. Ono što zovemo kulturnom diplomatijom ne zapisuje se samo u bilježnice ambasadora. Ona se događa u trenu kad ansambl iz Sarajeva odsvira koncert u Skoplju i Beču, ali usput održi radionicu za djecu u jednoj školi preko brda. Događa se kad izložba stećaka gostuje u Varšavi, ali joj prateće čitanje Maka Dizdara na poljskom otvori vrata koja kamen sam ne bi otvorio. Događa se kada književni klub iz Banje Luke razmijeni rezidencije sa klubom iz Prištine, a učesnici umjesto razmjene teza razmijene navike čitanja. Događa se i kada se sevdah ne svira kao razglednica, nego kao živo tkivo koje prima nove instrumente i nove jezike, a čuva kostur koji ga drži uspravnim. Sve to je politika bez parole i diplomacija bez poluprozirne kravate. Na kraju, ista mjera koja vrijedi za most i za zakon važi i za pjesmu, jer iznutra mora biti čvrsta, a izvana nenametljiva. Kreativna ekonomija nije prelaz za privilegovane, nego staza kojom mladi nalaze razlog da ostanu jer imaju s kim i za koga raditi. Kulturna diplomatija nije špalir za fotografije, nego način da zemlja sama sebi potvrdi da je vrijedna razgovora, a drugima da je lakše prepoznaju kad je sretnu pod drugim nebom. Ako smo u ovoj knjizi govorili da je Bosna i Hercegovina kuća, onda je kreativna ekonomija rezbar koji zna pronaći šaru u drvetu, a kulturna diplomatija prozor kroz koji se to svjetlo vidi s ulice. Jednom, kad se

bude sumiralo desetljeće, možda će najtačniji izvještaj zvučati ovako jednostavno: ljudi su počeli raditi i živjeti od onoga što jesu. Filmovi su se pravili bez poniženja, knjige su putovale bez prevoda preko koljena, muzika je punila prostore gdje su nekad stajali strojevi, a gradovi su naučili da vole svoje umjetnike ne zato što su otišli, nego zato što su ostali. I tad će biti jasno da nismo "izvezli kulturu", nego smo uvezli poštovanje, i prema sebi, i prema drugima. To je jedina valuta čija cijena, kad se dobro uloži, s vremenom raste.

8.5. Cyber-sigurnost i digitalna suverenost

U zemlji mostova nova rijeka teče nevidljivo. Nije hladna ni zelena, ne pjeni se po sedrama, ali nosi život i sjećanje, porez i recept, plan grada i nacrt mosta. To su vlakna i talasi, kablovi i oblaci, nečujne staze kojima država diše. Ako se ta rijeka zamuti, gradovi šute, a ako presuši, kancelarije se pretvore u pećine. Otuda je cyber-sigurnost u Bosni i Hercegovini isto što je nekad bila kapija na mahalu, ne da zatvara svijet, nego da ga u red uvodi. A digitalna suverenost nije inat prema drugome, nego sposobnost da se odluči gdje naši podaci spavaju, ko ih budi i pod kojim se ključem otvaraju. To nije zid protiv svijeta, to je katanac na vlastitoj sehari. Slučajevi koji se ne bilježe u hronikama, a prekrajaju svakodnevicu, počinju najbanalnije. Jedan klik u ambulanti na Grmeču pretvori ordinaciju u bespomoćnu sobu, jer se ekrani zacrne pod ucjenom nevidljivog razbojnika. Jedan loše podešen ruter u školi kraj Save otvori prozor nepoželjnim gostima pa dnevnik, umjesto da uči, izdaje. Jedna nekrštena elektronska pošta u opštini na Vrbasu razmota zabilježene katastarske granice kao klupko vune pred mačkom. To su male sabotaže bez baruta, ali sa istim posljedicama, jer se povjerenje oklizne i padne. U zemlji gdje su topovi govorili previše, naučiti slušati šapat koda i ritam logova možda je najtiša, ali i najodgovornija državna vještina. U tom učenju prva je mjera jednostavna kao kućno pravilo, da se uređuje ono što je zajedničko. Nije dovoljno da jedan grad ima dobru bravu, a drugi otvoren prozor. Nije dobro ni da entiteti njeguju različite lozinke za istu bravu. Treba mreža koja se ne vidi, a drži, kao tiha straža koja povezuje škole i bolnice, vodovode i elektrane,

registre i sudove u jedan ritam opreza. Ne zato da bi nadzirala, nego da bi reagovala, jer požar se ne gasi kalendarom. Vježbe, bez kamera i ceremonija, moraju postati navika. Ujutro poplava simulirana na serveru u Doboju, popodne napad na bolnicu u Mostaru, a navečer test otpornosti dispečera u Banjaluci. Kad isti protokol važi na Drini i u Livnu, prestaje pitanje "čiji je signal", ostaje samo "radi li veza".

Digitalna suverenost ne živi od velikih riječi, nego od sitnih odluka u kojima se prepoznaje čiji su ključevi, gdje stoje kopije, kako se prekida veza koja ne služi. Nije sporno koristiti svjetske oblake, ali je sporno ostaviti tuđe ruke na vlastitom ključu. Nije grijeh povjeriti dio tereta drugima, ali je grijeh zaboraviti gdje su nam podaci, po kojem zakonu nad njima bdiju i ko smije, a ko ne smije, da ih dotakne. Suverenost u digitalnom svijetu ne znači samodovoljnost, to je romantična zabluda, nego mudro raspoređen rizik višenamjenski i višezonski, s ključevima koji ostaju u Bosni i Hercegovini i sa ugovorima što vrijede i kad pukne veza i kad promijeni vlast. U jednoj rečenici staje cijela filozofija ovog posla: privatnost nije ukras, nego temelj. Ako se čovjek ne može pouzdati da su njegovi nalazi, njegovi porezi, njegova prijava rođenja i njegova historija rada zatvoreni kao pisma pod pečatom, tada država gubi smisao i prije nego što izgubi izbore. "Privacy by design" kod nas ne treba prevod, jer to je starinska mjera domaćina koji ne iznosi tuđi život na avliju. U digitalnoj avliji to znači manje podataka po službenoj dužnosti, više šifriranja po navici, jasnu evidenciju ko, kad i zašto ulazi u tuđe ladice. Onaj ko ulazi ostavlja trag, a trag se ne briše gumicom moćnika, nego živi kao podsjetnik da je povjerenje najskuplja valuta. Ipak, sve brave zveckaju uzalud bez ljudi koji umiju da ih koriste. Cyber-sigurnost nije mašina, nego zanat s licem. Trebaju nam inženjerke koje znaju sklopiti mrežu kao čipku i administratori koji razgovaraju sa serverom kao sa konjem, jasno, bez uvrede i bez straha. Treba nova generacija koja neće bježati u reklamne agencije čim nauči prve komande, nego će pristati na službu koja ne nosi slavu, ali nosi mir. U tom poslu dijaspora nije gost, nego škola na daljinu, jer saradnja sa njima ne mjeri se nostalgijom, nego satnicom i standardima, a znanje se vraća istom stazom kojom je otišlo: stipendijom koja obavezuje, praksom koja vrijedi i timom koji trpi grešku ako je priznata i ispravljena. Sumnja

se, kao i vlaga, uvlači kroz spojnice. Najtanji dio lanca nisu ni "nule" ni "jedinice", nego čovjek koji žuri. Ne zato što je loš, nego zato što je svakodnevnica brža od uredbe. Zato su male navike veće od velikih projekata. Ddvostruka provjera tamo gdje je važna, automatsko zaključavanje tamo gdje je zaborav čest, pouzdan alat umjesto najjeftinije ponude, razumijevanje porijekla uređaja i koda, te hladna glava pred iznenadnim "klikni ovdje". To je higijena, i kao svaka higijena ne pravi vijesti, ali sprječava bolesti. U njoj je i jedna druga, moralna korist. Kad institucije počnu uredno bilježiti što rade, prestane se raditi što se ne smije. Log je tiši od dojave, ali je jači.

Nekad smo most branili na njegovim lukovima. Danas se mostovi ruše nečujno, kroz lance nabavke, kroz nespretno potpisane licencne ugovore, kroz "pametan" uređaj što je jeftin jer računa na našu skupo plaćenu naivnost. Suverenost znači umjeti pročitati sitna slova i znati kako se ospori štetan red. Znači, kad treba, reći "otvoren kod" jer ga umijemo pogledati i popraviti, a kad treba, reći "zajednički oblak" jer mu vjerujemo koliko i sebi. Znači ne loviti savršenstvo, nego graditi otpornost da napad iz jedne sobe ne sruši cijelu kuću, da kvar u jednoj službi ne prevrne čitav grad i da plan B ne živi samo na papiru.

Demokratija se u digitalnom vremenu brani jednako kao i mreža, transparentnošću i strpljenjem. Kad dođe do pada sistema ili krađe podataka, istina je prva pomoć. Ne krije se raskid kabla pod ćilimom, jer ćilim pamti. Izađe se pred javnost i kaže: ovo se desilo, ovoliko znamo, ovako štitimo, ovoliko će trajati, a ovo ćemo promijeniti. Tako se popravlja povjerenje koje se uplaši lako, a vraća teško. Isto važi i za izbore, koje smo u drugim poglavljima branili institucijama i kulturom, jer ovdje ih brani inženjerska skromnost. Elektronika pomaže, ali papir ostaje posljednja linija, jer iako je brzina dobra, provjerljivost je ipak svetinja. Evropa, koju ovdje ne koristimo kao mit nego kao mjeru, već je napisala dio ove lekcije. Standardi koji traže da se sektori energije, saobraćaja, vode, zdravstva i finansija čuvaju kao osjetljive žile, nisu puka birokratija. To su pravila koja izjednačavaju kantone i entitete, javno i privatno, u jednoj jedinoj odgovornosti, a to je da se grad ne smije ostaviti bez svjetla zato što

je neko mislio da će biti jeftinije. U tome nema zastava, ima samo posla. Kada jednom ova, naizgled apstraktna, arhitektura počne da djeluje, vidjeće se u malim prizorima. U ambulanti na Grbavici doktor mirno otvori karton pacijenta iz Višegrada, jer sistem ne pita za entitet nego za autorizaciju. U školi u Livnu profesorica bezbrižno pušta učenike u digitalni arhiv Vijećnice, jer zna da su podaci čuvani, a pristup mjeren. U dispečerskoj sobi na Hidroelektrani Rama dežurni slegne ramenima na pokušaj upada, jer je segmentacija uradila ono za šta je pravljena. U opštini u Brčkom službenik bez podozrenja objavi ugovor i zapisnike, jer se zna da se svaka cifra vidi bolje u svjetlu. Pjesnici su nas učili da je kuća jača kad se u njoj čuva tišina. Inženjeri bi dodali i kad se čuje alarm. Cyber-sigurnost je muzika koja svira kad niko ne sluša, ne da očara, nego da održi ritam. Digitalna suverenost je navika domaćina da ključ drži blizu srca, ali vrata drži otvorenim onome ko dolazi s dobrim namjerama. U tom spoju smirenosti i budnosti Bosna i Hercegovina može učiti svijet onome što je naučila u težim vremenima, a to je da se granice ne crtaju da bi se razdvajalo, nego da bi se znalo ko je za šta odgovoran, te da se mostovi ne grade da bismo zvali tuđe vojske, nego da bi ljudi prelazili bez straha. Ako se ta mjera ugradi i u kablove i u zakone, i u škole i u službe, onda će i digitalna rijeka teći kao naše vode kad se o njima vodi računa: pitko, snažno, s mlinovima koji rade, s prelazima na koje se možemo osloniti, s obalama na kojima su ljudi mirni jer znaju da je neko, negdje, budan. Tad će rečenica koja izgleda skromno postati najveća pohvala državi, jer sve radi kad treba, a ništa ne viče. To je ton u kojem se, u ovom vijeku, brani i kuća i čast.

8.6. Kultura sjećanja i praštanja: kako prevazići teret prošlosti?

Pamćenje je temelj na kojem narodi stoje, a zaborav je klizavica po kojoj polako, ali sigurno klize u nestanak. Bosna i Hercegovina je zemlja čije je tlo natopljeno slojevima historije, u kojima se nalaze i tragovi ponosa i tragovi krvi. U toj zemlji, sjećanje nikada nije samo izbor, nego sudbina. Onaj ko se u Bosni i Hercegovini odrekne sjećanja, odrekao se i vlastitog imena. Nijedna kuća ne može stajati ako zaboravi gdje su joj temelji. Tako

ni Bosna i Hercegovina ne može opstati ako se odrekne svojih rana i pobjeda, ako prestane učiti iz onoga što je prošla.

Ali pamćenje nije jednostavno. To nije samo lista datuma i događaja, niti niz imena na pločama i spomenicima. Pamćenje je život u kojem prošlost progovara u sadašnjosti, odnosno u pjesmi koja se pjeva na svadbi, u suzi koja padne za mrtvima, u priči koju djed šapne unuku o danu kada je vidio kako gori selo. Ipak, Bosna i Hercegovina je često bila zarobljena u vlastitom sjećanju. Previše puta prošlost nije bila učitelj nego okov. Na Balkanu, a naročito u Bosni i Hercegovini, generacije su rasle hraneći se pričama o nepravdama i izdajama, o žrtvama, pobjedama i porazima. Takvo sjećanje, umjesto da donese mudrost, često je donosilo otrov. Umjesto da otvori put ka boljoj budućnosti, vraćalo je unazad, kao da je prošlost jedini horizont. Tu leži paradoks Bosne i Hercegovine, jer bez sjećanja nema identiteta, a s pogrešnim sjećanjem nema budućnosti.

Primjeri iz svijeta pokazuju da narodi mogu naći put. Njemačka je nakon Drugog svjetskog rata, suočavajući se s holokaustom, izgradila čitav sistem obrazovanja i kulture koji podsjeća mlade da se zlo ne ponovi. Holokaust je postao obavezna školska lekcija, spomenici su posvećeni žrtvama, a generacije su učene da je snaga u priznanju, ne u poricanju. Južna Afrika, poslije aparthejda, otvorila je "Komisiju za istinu i pomirenje", pa su zločini javno priznati, praštanje traženo, a ne naređeno. Ruanda, nakon genocida nad Tutsijima, gradila je mir kroz lokalne sudove, gacaca, gdje se zločinac morao suočiti s porodicom žrtve i reći istinu. To nisu recepti koji se prepisuju, ali jesu ogledala u kojima se vidi zajednička crta: istina, obrazovanje i javno sjećanje kao stubovi budućnosti.

8.7. Zajednički život kao jedina garancija opstanka

Bosna i Hercegovina još uvijek stoji na raskršću: hoće li pamćenje postati zid koji dijeli ili most koji spaja? Genocid u Srebrenici, opsada Sarajeva, logori, prognani i raseljeni, sve su to rane koje ne smiju biti prekrivene tišinom. Ali te rane ne smiju postati ni izgovor da se sutra ne gradi. Ako

sjećanje služi samo za održavanje mržnje, to više nije sjećanje nego okov. Ako pak služi da se razumije bol, da se isporuči pravda i da se djeca uče vrijednosti života, sjećanje postaje najdublja snaga. U toj slici praštanje nije laka riječ. U zemlji gdje su ubijani sinovi i očevi, gdje su sela spaljena i gradovi rušeni, teško je govoriti o oprostu. Ali praštanje ne znači zaborav niti oslobađanje krivice. Praštanje znači odbiti da mržnja bude jedini nasljednik prošlosti. To je čin snage, jer onaj ko prašta ne dopušta da njegov život određuje neprijatelj, nego on vraća sudbinu u vlastite ruke.

Kultura sjećanja u Bosni i Hercegovini mora postati kultura života. Ne samo spomenik na brdu i cvijet u julu, nego udžbenik u učionici, roman u torbi, film u kinu i muzej u koji dijete uđe i nauči zašto se nikada ne smije mrziti. Mora biti u sevdalinci koja nosi tugu, i u pjesmi o slobodi. Mora biti u molitvi i u učenju stranih jezika, jer samo kroz znanje prošlost postaje štit, a ne okov. Ova kultura mora znati izgovoriti dvije rečenice: "Ovo se dogodilo i nikada se ne smije ponoviti." i "Praštam, ali ne zaboravljam."

Opasnost za Bosnu i Hercegovinu nije samo zaborav, nego i pogrešno pamćenje. Sjećanje koje se prenosi kroz pjesmu, priču i molitvu može biti lijek, ali i otrov. Ako se djeca uče mržnji, prošlost postaje sjeme budućih ratova. Ako se uče da pamte kako bi bila mudrija, prošlost postaje štit protiv ponavljanja. Srećom, postoje živi rituali koji grade ispravnu mjeru. U Srebrenici "Marš mira" svake godine nije samo komemoracija, nego i poruka svijetu. U Sarajevu, bijeli cvjetovi na Markalama i pred Vijećnicom podsjećaju da sjećanje nije mrtva forma, nego živa obaveza. Ali istovremeno, postoji poricanje, poput spomenika zločincima, lažnih lekcija i glorifikacije. Tu leži ključni izazov, odnosno kako izgraditi jedinstvenu kulturu sjećanja u zemlji koja se još ne slaže ni oko istine?

Bosanski teret je i u tome što su svi narodi i stradavali i činili zločine. Srbi nose svoje rane iz Drugog svjetskog rata, Hrvati svoje iz 1990-ih godina, Bošnjaci genocid i logore, a Jevreji progon i nestanak zajednica. Ako svako pamti samo svoju bol, a poriče tuđu, nema zajedničkog pamćenja, samo paralelne tuge. Pravedno sjećanje ne relativizira zločin: genocid je genocid, zločin je zločin, a žrtva je žrtva, bez obzira na ime. Majka iz Srebrenice

i majka iz Krajine imaju jednako pravo na suzu. Sjećanje ne smije biti takmičenje u broju rana, nego most prema mudrosti, jer tek kad priznamo tuđu bol kao ozbiljnu kao i vlastitu, možemo graditi zajedničku kuću. Praštanje u Bosni i Hercegovini mora biti nalik vodi, ne briše se obala ni kamenje, ali omogućava da rijeka opet teče. No nema praštanja bez istine i pravde. Dok se negira genocid, dok se podižu spomenici zločincima, dok se djeci predaju lažne lekcije, praštanje je nemoguće. Tek kada se istina prizna, kada se žrtvama oda počast, kada se zločin nazove imenom, otvara se prostor da oprost ne bude uvreda nego put. To znači i institucionalni red kroz krivičnu odgovornost, zabranu negiranja genocida i ratnih zločina, javno dostupne baze presuda, stalnu podršku svjedocima, te psihosocijalna pomoć žrtvama. Pravda je jezik na kojem praštanje postaje razumljivo.

Danas su učionice ogledala podijeljene zemlje. U jednoj knjizi "oslobodioci", u drugoj "okupatori", u trećoj tišina. Djeca odrastaju s tri različite prošlosti i tri različite istine. To nije samo loša pedagogija, nego je riječ o tempiranoj bombi.

Njemačka je poslije 1945. godine ugradila istinu o nacizmu u obrazovanje. Ruanda je poslije genocida ujedinila školske programe tako da djeca uče isti narativ koji osuđuje zločin. Bosni i Hercegovini treba zajednički, cjeloviti udžbenik historije, kostur koji drži tijelo, dok se oko njega slobodno razvijaju nijanse. U tom udžbeniku stoje i Jasenovac i Bleiburg, i Srebrenica i Ahmići, i Markale i Prijedor, ali ne da bi djeca naučila koga da mrze, nego da shvate cijenu mržnje. Bez zajedničke istine u knjigama, biće podjela u glavama, a te su podjele opasnije od onih na kartama. Uz udžbenik ide i škola nastavnika, odnosno obuka kako podučavati teške teme, razmjene profesora preko entitetskih i kantonalnih linija, obavezne učeničke posjete mjestima stradanja i spasenja, te zajednički školski projekti koji povezuju gradove i sela.

Bosna i Hercegovina je uvijek imala glasove koji znaju prevesti bol u mudrost. Mak Dizdar je u stećcima pronašao glas davnih mrtvih: "Čovječe, pazi da ne ideš malen ispod zvijezda." Meša Selimović je kroz Ahmeda

Nurudina pokazao kako vlast i strah razaraju čovjeka iznutra. Ivo Andrić je u mostovima prepoznao sudbinu Balkana: sukob i susret, rušenje i gradnju. Umjetnost nije samo ljepota, ona je i opomena. Kad u obnovljenoj Vijećnici svira koncert, to je dokaz da plamen koji je htio progutati knjige nije pobijedio. Kad murali u Sarajevu, Tuzli ili Mostaru nose lica žrtava, to nije samo boja, to je zavjet. Kad filmovi i predstave pripovijedaju opsadu, logore, izbjeglištvo, oni ne bilježe samo, nego i liječe. Kultura sjećanja kroz umjetnost je živi spomenik, uvijek prisutan i uvijek otvoren za novu generaciju. Međutim, najvažnija kultura sjećanja nije u muzejima nego u životu. Kad majka djetetu objasni zašto u selu nema crkve ili džamije, tu se odlučuje hoće li dijete rasti s mržnjom ili razumijevanjem. Kad komšija pomogne komšiji, bez pitanja za ime, to je spomenik jači od granita. Na pijaci se i danas pogađa preko razlika, na svadbama se pjeva ista pjesma, bez obzira iz kojeg je sela mladoženja. Ti tihi trenuci su temelj zajedničkog pamćenja.

Sjećanje 21. stoljeća živi i u oblacima podataka. Digitalne arhive, otvoreni registri žrtava, virtuelne šetnje kroz Bobovac, Jajce i ulice opkoljenog Sarajeva, proširena stvarnost u muzejima, sve to može učiniti da djeca vide i razumiju. Kad mladić iz Gacka istog dana pogleda digitalnu rekonstrukciju Mostara prije rušenja i pročita dnevnik djeteta iz 1993. godine, uči da je suza univerzalna. Dijaspora je ovdje prirodni saveznik, jer ona može finansirati digitalne muzeje, stipendirati istraživače, voditi međunarodne kampanje protiv negiranja zločina, prevoditi bosanske priče na jezike svijeta. Digitalni identitet i e-usluge, o kojima je već bilo riječi, pretvaraju tu pomoć u stalnu pupčanu vrpcu, ne epizodu.

Prošlost Bosne i Hercegovine nije ravna linija nego krug, rat i mir, izdaje i junaštva, mostovi i ruševine. Kao da se svaki naraštaj iznova bori sa sjenama prethodnih. Ali prošlost nije samo bremenom, ona je i riznicom iskustva. Zid je svaka neizgovorena istina, svaka šutnja koja skriva zločin, svaka politika koja mrtve koristi da vlada živima. Temelj je pogled u istinu, jer genocid nazvati genocidom, žrtvi odati počast bez obzira na ime, priznanje boli pretvoriti u zajedničko obećanje "nikad više". U tom smislu, Majke Srebrenice nisu samo glas jedne tragedije, one su ogledalo cijele zemlje.

Pokazale su da najteža bol može postati snaga i da je dostojanstvo veće od osvete. Njihova borba za istinu treba ući u udžbenike i porodične razgovore, jer bez pamćenja nema temelja, a bez temelja nema kuće.

8.8. Praktične smjernice: od ideje do djelovanja

- Cjelovita historija u obrazovanju.

Jedinstven "kostur kurikuluma" za cijelu zemlju: ključne činjenice, mjesta i pojmovi koje svako dijete mora znati (Jasenovac, Bleiburg, Srebrenica, Ahmići, Trusina, Markale, Prijedor, opsada Sarajeva…), uz lokalne dopune i nijanse. Obavezne učeničke posjete mjestima stradanja i spasenja.

- Škola nastavnika.

Nacionalni program obuke za podučavanje kontroverznih tema, razmjene profesora među entitetima i kantonima, te zajedničke učeničke debate i ljetne škole.

- Pravda i istina.

Beskompromisna primjena zakona protiv negiranja genocida i ratnih zločina, javno dostupne baze presuda, sistemska podrška svjedocima i žrtvama, te dani sjećanja usklađeni na državnom nivou.

- Muzeji i memorijali "svima za sve".

Multinarodni memorijalni centri i izložbe koje povezuju priče žrtava, bez relativizacije, ali bez hijerarhije suza.

- Umjetnost kao živi spomenik.

Fondovi za film, teatar, književnost i vizuelne umjetnosti o prošlosti, program "Mural sjećanja" u gradovima, te rezidencije umjetnika u memorijalnim centrima.

- Digitalne arhive i otvoreni podaci.

Centralna platforma sa imenima žrtava, kartama stradanja, skeniranim dokumentima i usmenim istorijama, AR/VR projekti za škole, te prevodi na glavne svjetske jezike.

- Zajednički rituali.

Dani tišine, zajedničke komemoracije i građanski obredi kojima prisustvuju predstavnici svih zajednica, bez zastava iznad boli.

- Komšiluk i svakodnevica.

Centri zajednice, mješovite sportske i kulturne ekipe, programi "Upoznaj susjeda" i servisne akcije (obnova kuća, čišćenje rijeka) koje ljudi rade zajedno, zajednički rad kao pedagogija povjerenja.

- Dijaspora kao ambasador sjećanja.

Programi razmjene i ljetne škole za djecu dijaspore, međunarodne kampanje protiv negiranja, te stipendije za istraživače i digitalne kuratore sjećanja.

8.9. Zavjet Bosni i Hercegovini i njenim narodima

Bosna i Hercegovina je zemlja koja nikada nije bila laka. Njene rijeke nisu tekle pravolinijski, njene planine nisu samo štitile nego iskušavale, a njeni gradovi bili su podjednako raskrsnice i bojišta. Bosna i Hercegovina nikada nije bila dar, ona je uvijek bila zadatak. Onaj ko je htio da je posjeduje, morao je naučiti da je dijeli. Onaj ko je želio da je uništi, morao je shvatiti

da je ona tvrdoglava i da se uvijek iznova rađa iz vlastitih ruševina. Zbog toga je prošlost u Bosni i Hercegovini teška, teška kao kamen stećka, kao tišina Srebrenice i kao ruševine mostova. Ali upravo ta prošlost može biti temelj. Zidovi nastaju kada se šuti, kada se negira, kada se živi u mitovima i poluistinama. Temelji nastaju kada se priznaje, kada se pamti, kada se gradi na iskustvu, makar bolnom. Zid odvaja, a temelj povezuje. Upravo je to prva rečenica našeg zavjeta: da ćemo između zida i temelja birati temelj, čak i kad je lakše podići zid.

Kroz vijekove se pokazalo da narodi u Bosni i Hercegovini mogu živjeti jedni uz druge. U njoj su jedni druge krstili i vjenčavali, liječili i hranili, sklanjali i spašavali. Često su komšije bile važnije od rođaka. Kad je vladala mudrost, različitosti su bile prednost, a kad je zavladala pohlepa i politika, različitosti su postajale prokletstvo. To je glavna pouka naše prošlosti da razlika sama po sebi nije opasnost, nego je opasnost ono što s razlikom radimo. Majke Srebrenice su danas najsnažniji simbol te pouke. Njihova bol nije podijelila, ona je postala poziv na istinu i pravdu. One traže priznanje, a ne osvetu. One traže sjećanje, a ne mržnju. Ako Bosna i Hercegovina bude imala snage da njihov glas ugradi u temelje, tada će njihova tragedija postati opomena, a ne prokletstvo. To nije retorika nego plan, da pravda bude jezik komemoracije, da istina bude mjerilo obrazovanja, te da dostojanstvo bude mjera politike. Bosna i Hercegovina 2050. godine neće se mjeriti samo po autoputevima, bruto društvenom proizvodu ili broju turističkih noćenja, nego po tome koliko će znati pretvoriti prošlost u učiteljicu. Ako škole budu učile djecu da su mostovi važniji od zidova, ako umjetnost bude gradila pamćenje a ne mržnju, ako politika bude odgovorna a ne kratkovida, tada će prošlost postati temelj. Ako ne, zidovi će nas ponovo podijeliti. Zato zavjet nije samo čuvanje sjećanja, nego je to zavjet i obnova navika, odnosno istine u udžbeniku, empatije u razgovoru i odgovornosti u instituciji.

Ova knjiga nije napisana da bi bila još jedna u nizu. Ona je napisana kao zavjet. Zavjet da se u Bosni i Hercegovini nikada više ne smije dozvoliti da narod bude zatrovan mržnjom. Zavjet da se različitosti moraju koristiti kao snaga. Zavjet da se ne zaboravi nijedna žrtva, ali i da se ne zatruje

nijedna budućnost. Neka svako dijete koje u Bosni i Hercegovini otvori ovu knjigu nauči da je njegova zemlja složena, teška, ali vrijedna svake borbe. Neka svako shvati da Bosna i Hercegovina nije prostor za trgovinu teritorijama, nego kuća u kojoj svi stanari moraju dijeliti isti krov. Neka svako zna da prošlost nije tu da nas dijeli, nego da nas uči kako da preživimo. I neka zavjet Bosne i Hercegovine bude jasan, ne u apstraktnim parolama, nego u razumljivim, svakodnevnim obavezama:

- Da nikada više ne bude genocida.

Ne samo kao rečenica izgovorena u julu, nego kao stalno podizanje institucija koje štite slabije, kao obrazovanje koje uči prepoznavati govor mržnje dok je još šapat, kao zakon koji brani istinu od negiranja i relativizacije.

- Da nikada više ne bude rušenja mostova.

Ne samo kamenih, nego i onih među ljudima, mostova u učionicama, medijima, kvartovima i fabrikama. Svaki zajednički projekat, svaka mješovita školska ekipa i svaka fer-presuda jeste jedan kamen vraćen u luk.

- Da nikada više ne bude tišine oko zločina.

Tišina je đubrivo za ponavljanje. Umjesto šutnje, udžbenici koji ne lažu, muzeji koji ne prešućuju, lokalne komemoracije koje ne pitaju za ime, pravosuđe koje govori presudama, a ne konferencijama za medije.

- Da nikada više ne bude politike koja nas vodi u zid.

Politika bez vizije gradi barikade. Politika s vizijom gradi procedure, pravedne konkurse, transparentne nabavke i jednaka pravila za sve. Umjesto trgovine strahom, planovi koji hrane povjerenje.

Ovaj zavjet nije patetika, nego dnevni red. On upozorava da je prošlost teška, ali je naš posao da je pretvorimo u temelj. On kaže da su rane duboke, ali su upravo zato spremne da zarastu ako ih liječimo istinom i pravdom.

On kaže da su razlike trajne, ali tako su trajne i rijek, pa ipak svaka od njih traži most, ne zid. Zato, gdje god živjeli, u Sarajevu ili Banjoj Luci, u Mostaru, Tuzli, Bihaću ili Trebinju, u St. Louisu, Göteborgu ili Melbournu, stavimo ruku na isti krov koji se zove Bosna i Hercegovina i potpišimo zavjet ponašanjem, a ne samo riječima, i to u školi koja uči cijelu priču, u opštini koja radi bez mita, u mediju koji provjerava, u susjedstvu koje pozdravlja, u politici koja služi, i u molitvi koja širi srce. Bosna i Hercegovina mora biti zemlja u kojoj će prošlost biti učiteljica, a ne zatvorski čuvar. Samo tako će postati zemlja budućnosti.

IX DEKLARACIJA O BOSNI I HERCEGOVINI: VIZIJA ZA BUDUĆNOST

Preambula

Mi, građani Bosne i Hercegovine, sinovi i kćeri njenih rijeka, planina, gradova i polja, u zemlji i dijaspori, svjesni svoje prošlosti i odgovorni za svoju budućnost, donosimo ovu Deklaraciju kao zavjet sebi i svojoj djeci. Ova Deklaracija nije pravni akt, niti zamjena za ustav ili zakone, nego moralni i društveni zavjet, izraz volje da se iz iskustva prošlosti izvuče putokaz za budućnost. Bosna i Hercegovina nije slučajna zemlja, niti privremena tvorevina. Ona je stoljećima stajala na raskršću carstava, religija i ideologija i, uprkos svemu, opstala. Ona je država naroda koji su se razlikovali, ali su znali dijeliti isti prostor. Ona je kuća u kojoj nijedan narod ne može živjeti sam i u kojoj nijedan čovjek ne može opstati bez komšije. Naša prošlost nas obavezuje. Naučili smo da se zidovi grade kada vlada mržnja, a temelji kada vlada mudrost. Naučili smo da su mostovi vrijedniji od granica, da je komšiluk važniji od nacionalizma, da je bol opomena, a ne oružje. Naučili smo da istina oslobađa samo ako je potpuna, a sjećanje liječi samo ako je pravedno. Naša budućnost nas poziva. Ona neće biti dar, nego djelo. Neće doći iz tuđih prijestolnica, nego iz naših ruku, naših institucija i naših navika. Neće biti moguća bez istine, bez pravde i bez spremnosti da oprostimo, ali nikada da zaboravimo. U tom duhu, polazeći od iskustva i nade, zajednički proglašavamo sljedeće:

I. Načela (ono što jeste i mora ostati)

1. Bosna i Hercegovina je zajednička država svih njenih naroda i građana.

Niko nema pravo da je dijeli, niti da je svojata. Država je krov pod kojim su Bošnjaci, Srbi, Hrvati, Jevreji, Romi i svi drugi ravnopravni stanari, a ne podstanari. Suverenitet pripada svima, a dostojanstvo svakome. Država ne pripada etničkim projektima, partijama niti pojedincima, nego građanima koji u njoj žive.

2. Prošlost je naša učiteljica.

Svaka žrtva mora biti priznata, svaki zločin imenovan, a svaki most obnovljen. Sjećanje je obaveza, ali ne radi raspirivanja mržnje, nego radi očuvanja istine i sprječavanja ponavljanja zla. Navođenje mjesta stradanja ne predstavlja hijerarhiju patnje, nego princip da svaka nevina žrtva zaslužuje jednako pamćenje i jednako poštovanje.

3. Budućnost je naš zadatak.

Budućnost se gradi obrazovanjem koje uči istini, ekonomijom koja hrani sve i politikom koja služi narodu, a ne interesima. Država vrijedi onoliko koliko vrijede njene škole, bolnice, sudovi i mostovi. Institucije nisu dekor, nego kičma zajedničkog života.

4. Različitosti su naše bogatstvo.

Bošnjaci, Srbi, Hrvati, Jevreji, Romi i svi drugi narodi Bosne i Hercegovine nisu prepreka jedni drugima, nego snaga jedni za druge. Razlika je boja tkanja, a ne rez između tkanina. Kultura nije zid, kultura je trg, mjesto susreta, razmjene i učenja.

5. Bosna i Hercegovina je evropska i svjetska.

Ona je most između Istoka i Zapada, između islama, kršćanstva i judaizma, između tradicije i modernosti. Njena sudbina nije izolacija, nego povezanost. Ona treba učiti od svijeta i svijetu pokazivati da zajednički život nije slabost, nego civilizacijska snaga.

II. Zavjeti (ono što obećavamo i radimo)

Mi, građani Bosne i Hercegovine, svjesni da naša djeca ne smiju više živjeti u sjeni ratova i podjela, zavjetujemo se da ćemo:

- čuvati Bosnu i Hercegovinu kao svoj dom, štiteći njen ustavni poredak, *teritorijalni integritet i dostojanstvo svakog čovjeka, a dom se čuva brigom, ne parolom, zakonom, ne prijetnjom.*
- graditi mostove povjerenja, *u učionicama i komšilucima, u medijima i institucijama, jer svaki pravedan posao, svaka zajednička ekipa i svaka fer odluka jeste jedan kamen vraćen u luk.*
- štititi istinu i pravdu, *imenujući zločin zločinom, negiranje istine nazivajući negiranjem, a pravdu pretvarajući u presudu i naviku, ne u ceremoniju.*
- učiti i prenositi sjećanje *kroz jedinstvene, istinite lekcije u školama, kroz muzeje i umjetnost, kroz porodične priče koje su lijek, a ne otrov, jer sjećanje mora da bude štit, a ne toljaga.*
- njegovati zajednički život kao jedinu garanciju opstanka, *jer država traje kad je svakodnevica pravedna, odnosno kada se posao dobija zbog znanja, liječenje zbog potrebe, pravda zbog istine, i ništa od toga zbog stranke.*

III. Obaveze iz Deklaracije (kako most postaje struktura)

Da ove riječi ne ostanu samo zavjet nego i praksa, prihvatamo sljedeće zajedničke obaveze:

1. Obrazovanje kao zajednički temelj.

Uspostaviti zajedničko jezgro kurikuluma historije i građanskog odgoja koje obuhvata sve ključne istine (Jasenovac, Bleiburg, Srebrenica, Ahmići, Markale, Prijedor…) s istim dostojanstvom žrtve. Jednaka matura i jednaki standardi znanja kroz cijelu zemlju.

2. Kultura sjećanja i instituti istine.

Podržati muzeje, arhive i istraživačke centre koji dokumentuju zločine bez obzira na nacionalnost žrtve i počinioca. Praštanje da bude moguće tek nakon priznate istine.

3. Pravna država i borba protiv korupcije.

Nezavisno pravosuđe, potpuna transparentnost javnih nabavki, javni registri imovine i interesa, te zaštita uzbunjivača. Korupcija nije snalažljivost nego izdaja.

4. Ekonomija koja hrani sve.

Zajedničke razvojne zone preko administrativnih linija, podrška malim i srednjim preduzećima, poljoprivredi, turizmu i zelenim industrijama, jer rad vrijedi više od prezimena.

5. Digitalni identitet kao novi most.

Jedinstveni, sigurni digitalni identitet i državni portal "jednog prozora" za sve usluge, rođenje, školu, zdravstvo, firmu, porez i glasanje (uz najviše sigurnosne standarde). Ova Deklaracija ne propisuje tehnička rješenja, nego smjer, da digitalni identitet bude alat slobode, jednakosti i sigurnosti, a ne kontrole.

6. Dijaspora kao ravnopravni suvlasnik.

Olakšano glasanje iz inostranstva, jasni kanali ulaganja i mentorstva, priznavanje diploma i vještina. Dijaspora nije bankomat, nego mozak, srce i kičma, odnosno produžena ruka domovine.

7. Žene kao čuvarice života i odlučivanja.

Puna uključenost žena u politiku, ekonomiju i kulturu, zaštita od nasilja, podrška ekonomskom osnaživanju i njezi. Društvo je snažno onoliko koliko su snažne njegove žene.

8. Mladi i znanje kao prva valuta.

Razmjene među univerzitetima u zemlji, plaćene prakse, start-up fondovi i stanovanje za mlade, diploma da miriše na laboratoriju, radionicu i ambulantu, a ne samo na pečat.

9. Zajednička sigurnost i povjerenje.

Interoperabilne policijske i civilne zaštitne službe, zajedničke obuke i protokoli, jer granice se čuvaju profesionalno, a mir brižno.

10. Kultura i medijska pismenost.

Javna podrška umjetnosti koja liječi i povezuje, te školski programi koji uče razlikovati činjenicu od manipulacije. Sloboda izraza ide ruku pod ruku s odgovornošću.

11. Priroda kao amanet.

Rijeke, šume i planine su zajedničko dobro: zaštita izvorišta, zdrave energetike i čistog zraka, jer Drina, Sava i Neretva treba da budu mlinske, a ne granične vode.

12. Evropski put i dobrosusjedski mir.

Članstvo u Evropskoj uniji kao strateški cilj, saradnja sa susjedima na principu međusobnog poštovanja i nemešanja, te otvorene granice za znanje, rad i kulturu.

Dakle, Bosna i Hercegovina nije samo prostor između rijeka i planina. Ona je ideja, ideja da ljudi različitih vjera i naroda mogu živjeti zajedno. Ako Bosna i Hercegovina opstane, opstaje i nada čovječanstva. Ako Bosna i Hercegovina nestane, svijet gubi dokaz da je zajednički život moguć. Neka ova Deklaracija bude naš zavjet da prošlost pretvaramo u temelj, da sadašnjost živimo u miru, a budućnost gradimo s mudro. Bosna i Hercegovina će trajati onoliko dugo koliko je budemo nosili u djelima, a ne samo na mapama. Potpisujemo, riječju i odgovornošću, danas i svakog sljedećeg dana.

X KAKO IDEJA POSTAJE ŽIVOT: DESET KORAKA BOSNE I HERCEGOVINE

Bosna i Hercegovina je mnogo puta izgovarala velike rečenice. Znamo pisati povelje i držati govore, znamo zapaliti stih i nasloniti se na historiju. Ali suviše puta riječ je ostajala u zraku, a život se mučio na zemlji. Vrijeme je da se svaka rečenica pretvori u raspored, svaka vizija u dnevni red, te svaka nada u naviku. Ne skokom, nego hodom. Korak po korak, mjerljivo i pravedno, bez teatralnosti, ali sa smislom. Ovih deset koraka nisu spektakl, nego alatnica. Nisu spisak želja, nego hodogram posla. Svaki korak je namjerno vezan za mjeru napretka, jer ono što se ne mjeri, u Bosni i Hercegovini prečesto ostaje samo dobra namjera. Ako se u narednoj deceniji napravi i polovina, već će se osjetiti drugačiji ritam, sa manje izgovora, ali više rezultata.

1) Obrazovanje koje spaja

Da škola ne bude skladište gradiva, nego mjesto gdje se djeca uče uvažavati i misliti. Za to je potrebno:

- Učitelj kao uzor. Platni i statusni iskorak za nastavnike (model finske javne službe), uz dodatak za mentorstvo, obavezne stručne prakse i napredovanje vezano za rezultate učenika, a ne za staž.

- Zajedničko jezgro znanja. Jednaka državna matura (iste težine i kriterija) i jedinstveno jezgro građanskog odgoja i savremene historije, jer razlike neka žive oko tog jezgra, a ne umjesto njega.
- Škola otvorena prema stvarnosti. Svaki srednjoškolac provodi najmanje 120 sati godišnje u radionici, laboratoriji, ordinaciji, muzeju ili na imanju. Univerziteti uvode semestar razmjene unutar BiH kao obaveznu praksu (Sarajevo–Banja Luka–Mostar–Tuzla).

Mjera napretka: čitljivost mature za poslodavce i univerzitete van zemlje, te javno objavljeni pokazatelji čitalačke i matematičke pismenosti po opštinama.

2) Ekonomija za život, a ne za privilegije

Polja Krajine, voćnjaci Posavine, vinogradi Hercegovine, IT, turizam, te metalna i drvna industrija su pogoni koji mogu disati bez dima, na način da:

- Regionalni klasteri umjesto rascjepkanosti. Zajedničke razvojne zone preko administrativnih linija, te laboratorije kvaliteta i izvozna kancelarija koju dijele male firme.
- Brza staza za rad i investicije. Dozvole u roku 30 dana ("šutnja administracije" važi kao pristanak), rok plaćanja dobavljačima u javnom sektoru 30 dana ili zatezna kamata automatski.
- Zelena dobit. Program "Krov na mreži" kroz koji svaka škola i opština sa solarnim krovom u roku tri godine, navodnjavanje u ravnicama, te protivgradna zaštita kao javna usluga, a ne povremena usluga.

Mjera napretka: broj novootvorenih radnih mjesta po klasterima, udio izvoza u ukupnim prihodima malih firmi i vrijeme do izdavanja ključnih dozvola.

3) Pravda jednaka za sve

Država počinje onog časa kada se pravila primjenjuju bez prezimena, na način da:

- Predmeti idu računaru, ne telefonu. Nasumična dodjela slučajeva i puna digitalna trasa spisa, kao i javni kalendar suđenja.
- Imovina pod lupom. Registar imovine javnih funkcionera s automatskim ukrštanjem sa poreskim i zemljišnim knjigama.
- Pravna pomoć tamo gdje je najtanja. Mobilne klinike pravde za sela, te besplatna osnovna pravna pomoć za radne sporove i porodično nasilje.

Mjera napretka: prosječno trajanje postupka, procenat izvršenih presuda i godišnji izvještaj o nesrazmjeri imovine funkcionera.

4) Dijaspora kao povratak nade

Naši ljudi iz St. Louisa, Malmöa, Melbournea i Toronta nisu gosti, nego su oni suvlasnici zemlje kojima je omogućen:

- E-glas i e-posao. Sigurno elektronsko glasanje i registracija firme na daljinu, te priznavanje diploma u definisanom roku.
- Program "Povratna karta". Poreske olakšice za prvih 5 godina ulaganja iz dijaspore, te fond "dijasporskih obveznica" za infrastrukturne projekte.
- Mreža mentora. Platforma na kojoj stručnjaci iz svijeta vode godišnje stotine mentorskih ciklusa s mladima u BiH.

Mjera napretka: broj investicija iz dijaspore, broj mentorskih parova godišnje i izlaznost dijaspore na izborima.

5) Digitalna Bosna i Hercegovina

Birokratija se preobražava tako što nestaje iz hodnika i pojavi se u ekranu, bez gubljenja odgovornosti na način:

- Jedan identitet, jedan portal. Kao u Estoniji gdje se SSO primjenjuje za sve javne usluge (rođenje, liječenje, škola, porez, firma, dozvole).

- Otvoreni ugovori. Svaka javna nabavka i svaka isplata u otvorenom formatu: ko, šta, kada, za koliko.
- Zaštita podataka kao pravilo. Nezavisni nadzornik za privatnost, državni CERT i jedinstveni standardi cyber sigurnosti za škole i bolnice.

Mjera napretka: broj usluga dostupnih online end-to-end, prosječno vrijeme rješavanja i smanjenje troška po usluzi.

6) Kultura sjećanja, a ne osvete

Sjećati se znači učiti, ne hraniti mržnju, na način:

- Spomenik i učionica zajedno**.** Lokalni centri dokumentacije i muzeji, povezani sa školskim časovima (obavezna posjeta i radni zadaci).
- Umjetnost kao arhiva. Godišnji konkurs za film, teatar, književnost i mural posvećen zajedničkim lekcijama prošlosti.
- Javna istina. Zajedničke komemoracije sa jasnim imenovanjem zločina, bez relativizacije i bez tržišne buke.

Mjera napretka: obuhvat učenika u programima memorijalnog obrazovanja, broj realizovanih umjetničkih projekata i javno povjerenje u činjenice (redovna anketa).

7) Žene u srcu politike i društva

Bez punog učešća žena, nema pune zemlje, stoga:

- Učešće i sigurnost. Najmanje 40% u izvršnim tijelima i upravnim odborima, te nacionalni protokol zaštite od nasilja sa finansiranom mrežom sigurnih kuća.

- Ekonomija jednakih. Revizije razlika u platama, javne nabavke sa bodovima za preduzeća u kojima žene vode i posjeduju, te mreže vrtića i cjelodnevnih programa kao uslov za karijeru.
- Selo nije slijepo mjesto**.** Zadruge žena u ruralnim područjima (med, bilje, rukotvorine, agroturizam) sa garantnim fondom.

Mjera napretka: udio žena na rukovodećim mjestima, jaz u platama, te broj prijavljenih i procesuiranih slučajeva nasilja.

8) Mladi kao graditelji veza

Mladi ne traže aplauz, nego šansu da urade, zato:

- Prva prilika. Plaćene prakse (6–12 mjeseci) uz poreske olakšice i mentorski program, te "maker" prostori u svakoj većoj školi.
- Mikrogrant za ideju. Brzi fond za studentske i omladinske projekte (od nauke do kulture), uz javno online izvještavanje o rezultatima.
- Javni omladinski savjeti**.** Obavezni savjetodavni odbori mladih pri opštinama sa pravom mišljenja na nacrte politika koje ih se tiču.

Mjera napretka: broj mladih u praksi koji dobiju stalni posao u roku godinu, broj realizovanih projekata i stopa namjere ostanka.

9) Partnerstva unutar i izvan zemlje

Umjesto sumnje, treba dogovor oko posla koji svima koristi, stoga:

- Opštine preko linije. Zajedničke komunalne i razvojne kompanije opština iz različitih dijelova zemlje (otpad, voda, javni prevoz).
- Trgovi sa susjedima. Program "dvogradski projekti" (Banja Luka–Novi Sad, Mostar–Split, Tuzla–Osijek, Sarajevo–Zagreb/Beograd/Podgorica) za kulturu, sport i preduzetništvo.

- Koridori kao rutina. Fokus na završetak saobraćajnih i energetskih koridora koji skraćuju vrijeme i trošak za sve, te jedno carinsko stajalište i razmjena podataka u realnom vremenu.

Mjera napretka: broj zajedničkih javnih preduzeća/opštinskih projekata, protok robe i ljudi i vrijeme prelaska granice.

10) Politika kao služenje

Vlast nije privilegija, nego zaduženje sa rokom i računom, stoga:

- Javni trag**.** Online "tabla učinka" na kojoj je prikazano šta je svaka institucija obećala za 100 dana i šta je realizovano.
- Skromnost kao pravilo. Zabrana luksuznih kupovina u javnom sektoru i službena putovanja i troškovi u realnom vremenu objavljeni.
- Odgovornost bez zadrške. Suspenzija funkcionera optuženih za teška koruptivna djela do okončanja postupka, te etički kodeks sa stvarnim sankcijama.

Mjera napretka: procent realizovanih ciljeva po instituciji, smanjenje "neopravdanih" troškova i broj etičkih postupaka sa ishodom. Ova pravila važe jednako za državni, entitetski, kantonalni i lokalni nivo, jer odgovornost ne raste s visinom funkcije, nego s povjerenjem koje je dato.

Zaključak: Ovo nije manifest, nego plan rada. Deset koraka, odnosno deset područja u kojima se ide naprijed ili nazad, te nema stajanja. Svaki korak ima nosioca, rok i mjeru, svaka mjera ima lice i broj, te svaki broj nosi povjerenje ili ga gubi. BiH nije opstajala zbog velikih gesti, nego zbog sitnog, upornog posla kao što je oranj enjive, učenje djeteta slovo, donošenje vode, otvaranje radionice i ispravljanja nepravde. Ako u narednih deset godina ispunimo i polovinu, 2050. godina neće izgledati kao prijetnja nego kao normalan dan u zemlji koja je naučila pretvarati ideje u život. Ne čudom, nego hiljadama malih, dosljednih poteza koji zajedno čine novi,

pristojan ritam. I to je sva tajna. Stoga, manje buke i više posla, manje parole i više mjerenja, te manje "sutra" i više "danas".

Prelazni pravni nacrti (tri "model-zakona")

U ovoj knjizi često smo prizivali sliku kuće koja se popravlja dok se u njoj živi. Izabrana su tri prelazna zakona jer se u njima najbrže vidi razlika između države koja govori i države koja radi. Identitet, nabavka i rad su mjesta gdje se povjerenje ili gradi ili nepovratno gubi. Ako tu uvedemo red, mnoge druge reforme postaće lakše, a ne teže. Zakoni koji slijede nisu ni slavoluci ni tvrđave, nego su skela i mjera, odnosno radni alati za majstore koji su spremni da se penju, a ne da poziraju. Prelazni su po namjeri, jer treba da premoste navike jučerašnjeg doba i zahtjeve sutrašnje Evrope. Model-zakoni su po ambiciji, jer nude obrazac koji se može primijeniti svuda gdje vrijedi pečat države, bez obzira na entitet, kanton ili opštinu. U njima nema velikih riječi, samo mali vijci koji, kad ih uvrneš do kraja, prestaju da škripe. Tri su, i svako drži po jedan ugao iste kuće kao pouzdanu ličnu identifikaciju, čistu nabavku i pravedan posao.

Prvi nacrt brani lice čovjeka u digitalnom dobu. Ne zove se parolom, nego običnim imenom: zakon o elektronskom identitetu. U njemu je zapisano da identitet nije aplikacija, već pravo i nije pogodnost, već ključ kojim se otvara država. On propisuje da svaki građanin ima jedinstveni digitalni pečat važeći na cijeloj teritoriji i prepoznat izvan nje, da javne službe moraju prihvatati taj pečat bez dodatnih papira, i da se isti podatak od čovjeka ne smije tražiti dva puta. Sve što prelazi preko ekrana mora biti rađeno kao da je pred očima javnosti: šifrirano po pravilu, evidentirano po minuti i revizorski vidljivo po tragu. U srcu tog nacrta nije tehnika nego etika, odnosno minimalno uzimanje podataka, jasna svrha, pravo uvida u tragove pristupa i mogućnost da se greška ispravi. Podaci ostaju kod kuće, pod domaćim zakonom, s kopijama za nesreću i odgovornošću za svakog ko se neopravdano približi tuđoj ladici. Nadzor ne smije biti sklonjen u sjenu izvršne vlast, jer zrela zemlja povjerava ključni nadzor onome ko odgovara Skupštini, sa mandatom dovoljno dugim da nadzornik ne drhti pred telefonom. Zakon nalaže i tihe stvari zbog kojih sisteme volimo tek kada ne

rade, poput analognih izlaza u hitnim slučajevima, pristupačnosti za slabočujne, slabovidne i starije, jednostavnosti za dijasporu koja potpisuje i glasa izdaleka, i standarde otvorenih interfejsa da se javne i privatne usluge povezuju bez posredovanja nečije privatne milosti. U toj mjeri "privacy by design" postaje naša stara navika bosanske diskrecije, sada zapisana u kodu, jer ono što je tuđe, ostaje tuđe, a ono što je zajedničko, čuva se kao amanet.

Drugi nacrt ne govori o tržištu, nego o povjerenju. To je zakon o javnim nabavkama u kojem je papir konačno sveden na ekran, ali je savjest podignuta iznad oba. Put od ideje do plaćanja postaje jedna neraskidiva nit, vidljiva u realnom vremenu kroz plan i njegovu izmjenu, poziv i pitanja, ponude i njihovo ocjenjivanje, ugovore i sve njegove anekse, isporuku i posljednji račun. Nema više prostora gdje mračnjaštvo može da se sakrije, jer sve stoji u otvorenom formatu, razumljivom građaninu, mašini i novinaru, te gdje svaki korak ostavlja zapis koji se ne briše kada se promijeni vlast. Suština je u poštenom susretu cijene i kvaliteta, bez našminkanih kriterija. Ko odlučuje, prijavljuje svoj interesni krug unaprijed, a ko učestvuje, krije ime do kraja ocjenjivanja, da bi ideja progovorila prije poznanstva. Ugrađena su upozorenja na neuobičajene obrasce, ali algoritam nije sudija, nego on samo pali lampu, a čovjek odgovara imenom. Mjesto za manje i srednje preduzetnike širi se odvajanjem velikih ugovora u više razumnih cjelina, da bi i manja radionica mogla raditi ono što zna. Izgovor da je "hitno" prestaje biti čarolija za zaobilaženje pravila, te u žurbi se objavljuje ono što se mora, a nakon žurbe se polaže račun šta je i po kojoj cijeni kupljeno. Zviždač nije smetnja nego saveznik, pa mu je zaštita jasna, brza i stvarna. Oni koji varaju izlaze iz igre na vrijeme dovoljno dugo da se naviknu na poštenje, a oni koji izvršavaju ugovore onako kako su obećali, ulaze u predvidivu ritmiku plaćanja koja čuva i njihov život i živce. Tako nabavka postaje javna radionica, a ne privatna blagajna, i dio antikorupcijske armature o kojoj smo već govorili dobija svoju maticu, vidljivu, automatizovanu, ali nipošto bezlično bezodgovornu.

Treći nacrt je najtiši, a možda najdalekosežniji, a to je zakon o društvenim preduzećima. U zemlji koja se mora liječiti od siromaštva, usamljenosti i

nezaposlenosti, postoji rad što se ne računa samo u profitu. Taj rad ovaj zakon izvodi iz sjenke i daje mu pravni štit. Društveno preduzeće nije milostinja, nego poduzetnička forma sa zaključanim amanetom, a misija mu je upisana u osnivački akt, imovina se ne rasipa, zarada se većinom vraća u cilj zbog kojeg je preduzeće i rođeno. Rad u takvoj kući mjeri se učincima koji se vide u mahali, odnosno koliko je mladih naučilo zanat, koliko je žena na selu dobilo pristup tržištu, koliko je osoba sa invaliditetom dobilo posao i smisao, te koliko je zaboravljenih rijeka očišćeno od mulja i plastike. Država ne poklanja povlastice, nego kupuje vrijednost, a ugovori o uslugama koje tržište inače previđa dodjeljuju se kroz takmičenje koje cijeni upravo taj društveni učinak. Porezi se umanjuju ne zbog nečijeg telefona, već zbog transparentno izmjerenog dobra. Opštine i gradovi ulaze kao partneri, ali ne prisvajaju, jer i dijaspora ulaže sitnim ulogom preko sigurnih kanala, ali ne diktira. Upravni odbori obavezno sjedaju za isti sto sa onima u čiju korist je preduzeće osnovano, a plate uprave ne rastu u visine koje vrijeđaju smisao misije. To je pravni okvir za zadruge iz energetskih mahala i šumske škole, za radionice mentalnog zdravlja i kuhinje koje hrane dostojanstvo, za kulturne kuće koje zarađuju na vlastitoj snazi, a ne na tuđem sjećanju. U takvom okviru "pravedna tranzicija", o kojoj smo ranije pisali, prestaje biti parola i postaje posao, a rudarski gradovi zadržavaju ljude jer imaju šta da rade i kad dimnjaci utihnu.

Sva tri nacrta drže se iste tehnologije skromnosti: kratke odredbe, jasni rokovi i automatske posljedice. Ako institucija ne uradi svoj dio posla u roku, mehanizam ide dalje bez nje. Ako ministar ne donese podzakonski akt, važi zajednički obrazac koji je zakon već priložio. Ako pilot u pet gradova uspije, prelazak na cijelu zemlju počinje bez traženja nove hrabrosti. Nema čekanja na velike promjene ustava da bi se promijenio običaj, jer pravna voda traži najniži tok i tu ga pravimo. Svaki nacrt nosi i zoru i suton. Zoru, jer ulaze u snagu postepeno, po sektorima, da bi ljudi stigli naučiti, a suton, jer imaju tačke provjere i obnavljanja, da bi zakon ostao alat, ne okov. Neko će reći da je sve to već viđeno po svijetu. To je dobro, jer mudre zemlje se ne srame da uče. Neko drugi će reći da su to sitnice, a nama trebaju veliki zahvati. I to je dio istine, jer bez velikih zahvata nećemo daleko. Ali kuća ne stoji na govorima, nego na vijcima. Digitalni pečat

koji vrijedi, nabavka koja se vidi i preduzeće koje liječi dok zarađuje, to su tri navoja koji hvataju isti šraf koji se zove povjerenje. Kad se ono jednom uhvati, lako se za njega kači i evropsko poglavlje i investicija i povratak kući. U ovoj zemlji od mostova naučili smo da je najteže držati sredinu luka, onaj dio koji visi između obala. Prelazni zakoni su baš takva sredina, jer su dovoljno čvrsti da izdrže težinu svakodnevnog života, te dovoljno skromni da ne glume krov. Dok čekamo pametnije ustave i hrabrije politike, dok gradimo zajedničke politike i digitalni identitet, dok liječimo rane i učimo djecu jedinstvenoj lekciji, ove tri skice mogu biti posao odmah. Kad papir postane navika, navika postaje red, a red država. I tada će se, kao u Andrićevom tihom prizoru, vidjeti da je najviše urađeno ondje gdje se najmanje govorilo: u urednosti koda, u čistim ugovorima i u radionicama koje hrane i ponos i hljeb.

ZAKLJUČAK

Bosna i Hercegovina je uvijek bila više od zemlje. Ona je bila kuća, ali kuća složena i čudna, u kojoj stanari nisu birali jedni druge, nego su ih historija i sudbina postavljale pod isti krov. U toj kući su zidovi često pucali, krov prokišnjavao, ali ona nikada nije potpuno srušena. I to je najveće čudo Bosne i Hercegovine, jer opstajala je tamo gdje bi svaka druga zemlja nestala. Nije to čudo bez razloga, jer održavale su je male, tvrdoglave navike preživljavanja, komad hljeba podijeljen s komšijom, raščišćen put nakon mećave, riječ izgovorena tiše od uvrede, ali jača od prijetnje.

Bosna i Hercegovina je zajednička kuća. Niko u njoj nema pravo na ekskluzivno vlasništvo, jer kuća je opstajala samo onda kada su stanari prihvatali da prostor dijele. Kada su Srbi, Hrvati, Bošnjaci, Jevreji, Romi i drugi narodi gledali jedni druge kao komšije, Bosna i Hercegovina je cvjetala. Kada su ih huškali da se posmatraju preko nišana, kuća se pretvarala u ruševinu. Kuća Bosne i Hercegovine opstaje samo ako svi prepoznaju da zidovi nisu tu da dijele, nego da nose krov, a da krov ne može postojati bez svakog zida. Zid koji se hvali svojom visinom ne zna čemu služi, a zid koji razumije da drži teret zajedničkog krova, zna svoju mjeru i vrijednost.

Bošnjaci su u toj kući stub. Njihova brojnost im daje težinu, ali upravo zbog toga i odgovornost, a ne privilegiju. Bošnjak koji misli da Bosna i Hercegovina pripada samo njemu, ruši je. Bošnjak koji razumije da njegova snaga ima smisla samo ako gradi zajedništvo, čuva je. Historija ih je naučila da opstaju samo onda kada misle državno i kada znaju ponuditi

ruku Hrvatima i Srbima i svima drugima koji žive u ovoj zemlji. To nije slabost, to je mudrost opstanka. Na Balkanu se često vjeruje da živi onaj ko dominira. Bosna i Hercegovina uči suprotno, da živi onaj ko gradi zajednički život. Velikosrpske i velikohrvatske ideologije pokušavale su stoljećima da Bosnu i Hercegovinu raskomadaju, ali nisu uspjele, jer su Bošnjaci bili stub, a svi drugi narodi, koliko god različiti, na kraju su shvatali da je Bosna i Hercegovina i njihova kuća. Uloga Bošnjaka danas nije da budu samo većina, nego da budu odgovorni partneri, da pokažu da njihova snaga nije prijetnja, nego sigurnost za sve. Biti stub znači nositi dio tuđeg tereta, a ne tražiti da se drugi oslabi da bi se ti učvrstio, nego činiti da se svi osjećaju sigurnije pod istim krovom.

Poruka budućim generacijama mora biti jasna: opstajemo samo ako opstajemo zajedno. Nijedan narod sam ne može nositi Bosnu i Hercegovinu, jer ona nije napravljena od jednog zida, nego od mnoštva. Nijedan narod sam ne može nositi njene rijeke, planine i gradove, jer oni pripadaju svima. Nijedan narod sam ne može ispričati njenu historiju, jer ona je uvijek bila višeglasna. Djecu Bosne i Hercegovine treba učiti da su različitosti dar, a ne prijetnja, da je komšija važniji od dalekog saveznika, da se prošlost ne smije zaboraviti, ali da se iz nje uvijek mora izvući pouka. Treba ih učiti da su mostovi znak života, a zidovi znak smrti, te da Bosna i Hercegovina nije slučajna, nego potrebna, potrebna sebi, regionu i svijetu, kao dokaz da zajednički život nije nemoguća utopija, nego posao koji se radi iz dana u dan.

Završna misao je jednostavna, ali teška: Bosna i Hercegovina će živjeti samo ako je svi njeni narodi požele kao zajednički dom. Ako jedan narod pokuša biti gospodar, kuća će se urušiti. Ako svi narodi budu graditelji, kuća će trajati. Bošnjaci, kao stub, moraju znati da bez njih kuća ne stoji, ali i da bez ostalih zidova nema smisla. Snaga stuba nije u tvrdoći prema drugom, nego u postojanosti koja drži i onda kada udara vjetar.

Ovaj traktat ne nastaje iz uvjerenja da je autor u pravu, nego iz uvjerenja da je šutnja opasnija od nesavršenog govora. Nije pisan iz pozicije moći, nego iz potrebe da se stvari imenuju dok još ima vremena da se

popravljaju. Ako ova knjiga izazove slaganje, dobro je. Ako izazove neslaganje, još bolje. Najopasnije bi bilo da ne izazove ništa.

Bosna i Hercegovina je amanet prošlih generacija i zadatak budućima. Ona je kuća u kojoj nema mjesta za oholost, ali ima mjesta za sve koji je žele. Amanet obavezuje: čuva se istinom, popravlja poštenjem, te širi znanjem i povjerenjem. Ako buduće generacije prihvate taj amanet, Bosna i Hercegovina neće biti samo država na Balkanu. Ona može postati simbol, dokaz da su i u najtežim okolnostima ljudi sposobni da žive zajedno, da dijele krov bez podjela u srcu, da pamte bez mržnje i grade bez osvete.

I zato neka posljednja rečenica ove knjige bude zavjet svim narodima Bosne i Hercegovine: Bosna i Hercegovina nije samo zemlja između rijeka i planina. Ona je ideja da zajednički život pobjeđuje podjele. Ako ta ideja živi u našim navikama, u našim školama, u našim sudnicama i na našim trgovima, Bosna i Hercegovina će živjeti. Ako ta ideja umre, Bosna i Hercegovina će nestati. Izbor je naš i svakodnevan.

O AUTORU

Almir Badnjević rođen je 1986. godine u Bosanskoj Krupi, Bosna i Hercegovina. Doktorirao je 2015. godine na Fakultetu elektrotehnike i računarstva Univerziteta u Zagrebu, čime započinje međunarodno prepoznat akademski i profesionalni put koji povezuje nauku, tehnologiju i javne institucije u vremenu ubrzanih globalnih promjena.

Redovni je profesor u oblasti bioinženjeringa, elektrotehnike i informatike, te autor i koautor više od dvije stotine naučnih radova, poglavlja u knjigama i publikacija objavljenih kod vodećih svjetskih izdavača, uključujući Springer Nature, Elsevier, Oxford University Press i druge. Njegov naučni rad obuhvata oblasti medicinskih tehnologija, vještačke inteligencije, digitalnog identiteta i upravljanja savremenim tehnološkim sistemima. Uvršten je među dva posto najutjecajnijih svjetskih naučnika prema listi Elseviera i Univerziteta Stanford, a kroz savjetodavni i istraživački rad sarađivao je s brojnim vladama i međunarodnim institucijama u oblasti regulatorne nauke, digitalnog zdravstva i tehnološke transformacije javnih sistema.

Osnivač je laboratorija Verlab i prvog naučnoistraživačkog instituta u Bosni i Hercegovini posvećenih medicinskim uređajima, vještačkoj inteligenciji i visokoperformansnom računarstvu. Kroz ove institucije uspostavljena je saradnja sa vodećim svjetskim istraživačkim centrima, uključujući CERN, Fraunhofer i Helmholtz, čime je Bosna i Hercegovina aktivno uključena u savremene globalne naučne i tehnološke tokove. Njegov

rad u oblasti medicinskih uređaja i standardizacije doprinio je uspostavi sistema sljedivosti i sigurnosti medicinskih mjerenja te razvoju regulatornih okvira u više država.

Od 2023. godine obnaša dužnost direktora Agencije za identifikacione dokumente, evidenciju i razmjenu podataka Bosne i Hercegovine (IDDEEA), državne institucije nadležne za identitet građana, centralne registre i razmjenu podataka između institucija. Na toj poziciji vodi procese digitalne transformacije i izgradnje infrastrukture digitalnog identiteta, učestvujući u međunarodnim inicijativama koje se odnose na suverenitet podataka, kibernetičku sigurnost i razvoj sistema povjerenja u savremenim državama. Njegov institucionalni rad usmjeren je na jačanje funkcionalnosti i interoperabilnosti Bosne i Hercegovine u evropskom i globalnom digitalnom prostoru.

Redovni je član Evropske akademije nauka i umjetnosti, Svjetske akademije nauka i umjetnosti i Međunarodne akademije nauka i umjetnosti u Bosni i Hercegovini. Kroz akademski, institucionalni i međunarodni angažman kontinuirano djeluje na povezivanju naučnih dostignuća sa javnim politikama i dugoročnim razvojnim strategijama društva.

Rad Almira Badnjevića obilježava nastojanje da se nauka i tehnologija postave u službu društvenog razvoja, institucionalne stabilnosti i savremenog razumijevanja države. U vremenu u kojem se identitet, suverenitet i sigurnost sve više definišu kroz podatke, infrastrukturu i znanje, njegov profesionalni i akademski angažman usmjeren je na izgradnju sistema koji mogu odgovoriti izazovima digitalnog i geopolitičkog doba.

Traktat o Bosni i Hercegovini – država, identitet i vizija budućnosti predstavlja sintezu njegovog dugogodišnjeg akademskog, međunarodnog i institucionalnog iskustva, te promišljanje Bosne i Hercegovine kao države koja svoju stabilnost i razvoj gradi na znanju, identitetu i sposobnosti da razumije vrijeme u kojem postoji.